

Bolvári-Takács Gábor

A művészet megszelídítése

Folyamatok és fordulatok a művészetpolitikában, 1948–1956

A kötet alapját képező kutatásokat részben az Országos Tudományos Kutatási Alap (K81672) és a Nemzeti Kulturális Alap Táncművészeti Szakmai Kollégiuma támogatta.

Tartalom

Bevezetés

I. A Magyar Dolgozók Pártja művészetpolitikájának fő vonásai

II. Az Operaház átalakításának kísérlete

III. A művészeti felsőoktatás átszervezése

IV. A balettművész-képzés intézményesülése

V. A művészeti díjak rendszerének kialakulása

VI. Filmpolitika a művészeti díjak tükrében

Források és irodalom

Bevezetés

Az ideológiai meghatározottság a legrégebbi idők óta végigkíséri a művészet történetét. „A művészetnek a szellemtörténeti közösségből kiszakított történeti élete merő absztrakció, mely, ha megvalósul, nem autonóm művészetet, hanem a legnagyobb értékektől elleső technikai bravúrt vagy vértelen artisztikumot produkál.” – írta Fülep Lajos 1923-ban, majd megállapításait így összegezte: „A világnézet az igazi történeti fogalom a művészet örökkévalóság-jellegű formái világában. Ezért meddő minden vállalkozás (...), mely a művészetek alakulásait, a művészetek vagy művészek közti nagy különbségeket elsősorban az egyéniségek, temperamentumok stb. különféleségéből akarja értelmezni.”¹ Az ideológiai kapcsolat meghatározta egyrészt a művészetek helyét a társadalomban, másrészt a politikai-gazdasági hatalom gyakorlóit és a művészek egymáshoz való viszonyát. Hauser Arnold szerint „az irányzatosság nemcsak azért jogos és szükségszerű a művészetben, mert a művészi alkotómunka elválaszthatatlanul összefonódik a társadalmi gyakorlattal, hanem azért is, mert a művészet nem érheti be a puszta ábrázolással, mindig rá akar beszélni valamire (...) s lényegéből fakadóan retorikus.”² S hozzátette: „A művészet propaganda-funkcióját ősrégen felismerték és kezdetől alaposan ki is aknázták.”³ Mindez arra világít rá, hogy az 1917 után kialakult szovjet típusú művészetpolitikai modell nem elsősorban a világnézeti elv dominanciájának felismerésével, hanem annak szisztematikus, tervszerűen és kíméletlenül erőltetett végrehajtásával jelentett radikális változást a társadalom számára. A szovjet állam létrejöttét követően a művészetek szerepéről vallott felfogás alapvetően megváltozott. Ez sajátos paradoxonban csúcspontot ért el. Míg egyfelől – a kulturális forradalom jegyében – korábban sosem látott mértékben szélesedett ki a kulturális javak fogyasztói piaca, addig a művészet lényegéből fakadó alkotói szabadság gyakorlatilag megszűnt. A később szocialista realizmusnak nevezett irányzat monopóliuma maga alá rendelt minden más megközelítési módot, s a művészet alapfunkciója az esztétikai kategóriából a propagandisztikus-mozgósító kategória felé tolódott el. A művészet a pártállam működési mechanizmusának részévé, hatalomgyakorlási formájává vált: eszköze lett a politikai döntések végrehajtásának. A marxista-leninista esztétika szerint a szovjet típusú társadalmakban a művészetnek, mint felépítménynek, társadalmi rendeltetése, funkciója, osztálytartalma volt. „A szovjet művészet arra hivatott, hogy az új erkölcsre tanítsa az embereket, harcoljon a kommunista ideálokért az életben való meghonosításáért.”⁴ Lenin *A párt szervezete és a pártos irodalom* c. írásában már 1905-ben megfogalmazta a művészet pártirányításának szükségességét: „...letépjük a hamis cégéreket – nem azért, hogy minden osztályjellegtől mentes irodalmat és művészetet teremtsünk (ez csak az osztály nélküli szocialista társadalomban lesz lehetséges), hanem azért, hogy a szabadnak hazudott, valójában azonban a burzsoáziához kötött irodalommal szembeállítsuk a valóban szabad, *nyíltan* a proletariátushoz kötött irodalmat.”⁵ A pártosság elve azt jelenti, hogy az új művészet együtt születik és fejlődik a munkásosztály harcával. A szocialista (kommunista) világnézet előfeltétele az új művészetnek, a művészet pártirányítással működik. A művészi szabadság

¹ Fülep Lajos: *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976. 262; 308. o.

² Hauser Arnold: *A művészet szociológiája.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982. 262. o.

³ Uo. 265. o.

⁴ A. Jegorov: *A művészet és a társadalmi élet.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1961. 138. o.; továbbá vö.: Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: *Osztályharc a művészetben.* In: Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: *Válogatott esztétikai munkák* (Szerk.: S. Nyíró József), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 303–331. o.

⁵ Lenin: *Művészetéről, irodalomról.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966. 42–47. o. Kiemelés az eredetiben.

pedig csak a szocializmuson belüli irányzatok versenyében értelmezhető.⁶ Lenin hatalomátvétel után is foglalkozott kulturális, oktatási, művészeti kérdésekkel. A művelődéspolitikai meghatározó alakja Anatolij Lunacsarszkij művelődésügyi népbiztos volt, aki Leninnel napi kapcsolatban állt és folyamatosan konzultált.⁷ Lunacsarszkij először 1919 decemberében tette közzé *A szovjethatalom művészeti feladatai* c. cikkét, amelyet, újabb témakörökkel kiegészítve, 1923-ban *A szovjet állam és a művészet* címmel ismét sajtó alá rendezett. A kultúrpolitikus feltette a kérdést: „Vajon a párt és a szovjethatalom egésze akár egy percig is kételkedhet abban, milyen óriási agitatív ereje van a helyesen végzett művészi agitációnak?”⁸ Majd kifejtette nézeteit az elmúlt korok művészetéről: „Tartalmát tekintve a művészet az egyéni keresztül az emberiség társadalmi életét tükrözi. (...) A múlt egész művészete a munkásoké és a parasztoké kell, hogy legyen. (...) Amikor pedig áttérünk azokra a művészeti alkotásokra, amelyekben kifejeződött az ember törekvése a boldogságra, a szocialista igazságra (...), akkor szinte máglyatüzeket és csillagokat látunk, amelyek művészeti vonatkozásban bevilágítják a dolgozó tömegek útját.”⁹ Lunacsarszkij elemezte a teendőket a zene, a képzőművészet, az iparművészet és a színművészet vonatkozásában, végül kijelentette: „Csak az olyan művészek tudnak igazán agitatív erejű művészetet produkálni, akiket a mi világnézetünk hat át.”¹⁰ Ami pedig a Szovjetunió legjelentősebb színházait illeti, a népbiztos 1925-ben kijelentette: „Vaknak kell lenni ahhoz, hogy valaki ne lássa: a szovjet hatalom színházi politikáját teljes siker koronázza. Nézzék meg a moszkvai és leningrádi színházak ez évi műsorát. Megláthatják, hogy a régi színdarabok mellett nagy helyet foglalnak el az új, forradalmi művek.”¹¹

A művészetoktatás vonatkozásában a kultúrpolitikus leszögezte: „A tömegek felvilágosítása kétségtelenül egyik központi feladata a munkás-paraszt hatalomnak. A felvilágosítás fogalmába beletartozik a művészeti nevelés is. (...) A művészeti nevelésnek két, egymással összefüggő (...) oldala van. Az egyik az, hogy a tömegeket megismertessük a művészettel, a másik pedig az, hogy kiemeljünk egyéneket és kollektívákat, akik és amelyek a tömegek lelkének művészi kifejezőivé válnak. (...) A művészetnek (...) fontos feladata az agitáció.”¹² Mindebből következett a népbiztos művészetpolitikai célrendszere, amelyben a megoldandó feladatok között első helyen áll a művészképzés: „Amikor a kommunista (...) művészek, szakemberek ama feladat elé kerültek, hogy megreformálják az oktatást a művészképző intézetekben, kiderült, hogy nincs semmiféle tudományos módszer.”¹³ – írta Lunacsarszkij. Az állam feladatait így összegezte: „Segíteni kell a tehetséges embereket (...) Meg kell teremteni a középkádereket. Rengeteg pedagógust kell képezni (...), végül szabályozni kell az oktatás rendszerét és a tantervet egyaránt.”¹⁴

A művészetoktatás kérdésére Lunacsarszkij néhány évvel később újabb előadásban tért vissza. Kijelentette: „Én nem mondom, hogy a művésznek minden művében a valóság marxista elemzésével kell foglalkoznia. De mindig művésznek kell lennie (...) aki mindenekelőtt

⁶ Szigeti József: Lenin és a művészet pártossága. In: A művészeti pártosságról. (Szerk.: Bojtár Endre – Szerdahelyi István), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 130–142. o.

⁷ Vö.: Lenin: Művészetéről, irodalomról, i. m.; V. V. Gorbunov: Lenin és a Proletkult. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.; Lenin és Lunacsarszkij. Levelek, dokumentumok, feljegyzések. (Vál.: Urbán Nagy Rozália, szerk.: Szabó Mária), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

⁸ Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: A szovjet állam és a művészet. In: Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák, i.m. 134. o.

⁹ Uo. 143–144. o.

¹⁰ Uo. 154. o.

¹¹ Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: A szovjet hatalom színházi politikájának alapjai. In: Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: Viták és kritikák. (Szerk.: Szekeres Zsuzsa), Színháztudományi Intézet, Budapest, 1965. (Korszerű színház 80–81. szám) 21. o.

¹² Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák, i.m. 141, 154, 623. o.

¹³ Uo. 147. o.

¹⁴ Uo. 150–151. o.

emóciókban bővelkedő természet.”¹⁵ Mondandójával összhangban állt a marxista–leninista esztétika tanítása: „A művészet kommunista pártossága a művész szociális felelősségének legmagasabb rendű formája.”¹⁶

A Lenin és Lunacsarszkij által lefektetett alapelvek a Szovjetunió fennállása alatt végig meghatározták a művészetek és a művészek mozgásterét. A művelődésügyi népbizottságon belül Művelődéspolitikai Főigazgatóság alakult Lenin felesége, Nagyezsda Krupszkaja vezetésével, amely 1921-től politikai vétőjogot kapott minden tudományos és művészeti alkotás tekintetében. A következő évben létrejött Irodalmi és Kiadói, illetve az 1923-ban alapított, színház-, film- és zenei ügyekben illetékes Műsorügyi Főigazgatóság már büntetőjogi szankciókkal felruházott cenzúrahivatalként működött. A párhuzamosan létező művészeti társaságok egymással versengő világának a párt Központi Bizottságának 1932-ben elfogadott, az irodalmi és művészeti szervezetek átalakításáról és egységes létrehozásáról szóló határozata vetett véget.¹⁷

A negyvenes évek elejétől az ideológia és a kultúra irányítása mindinkább a Sztálin mellett 1934 óta KB-titkári tisztséget betöltő, egyben leningrádi első titkár Andrej Zsdanov kezében összpontosult, aki megfelelő képzettség híján, pusztán hatalmi pozícióból törekedett az ágazat megregulálására. Tudománypolitikai, irodalmi és művészeti fórumokon elhangzott felszólalásai, az általa kreált tanácskozások és párthatározatok, különösen az évtized második felében, életre-halálra meghatározták irányzatok, szervezetek és személyek sorsát – amint arról e kötet lapjain még szó lesz.¹⁸ Neve később a kelet-európai államokban is fogalomná vált (zsdanovizmus).

Zsdanov 1948 augusztus végén, 52 évesen, váratlanul elhunyt. Pótlása gondot okozott, végül Sztálin az 1947-ben KB-titkárrá választott Mihail Szuszlovra bízta az ideológia és a kultúra felügyeletét, majd a központi pártlap, a *Pravda* főszerkesztői tisztségét is. Ezzel egy időben feltámadt saját alkotó kedve: az idős diktátor hirtelen szakelméleti kérdésekben foglalt állást, 1950-ben nyelvészeti, 1952-ben közgazdaságtani-filozófiai témájú tanulmányokat tett közzé.¹⁹ A tudománnyal hivatásszerűen foglalkozók egy pillanatra meghökkentek, aztán – a kor szellemének megfelelően – egymást érték a dicsőítő recenziók.²⁰ Ilyen körülmények között került sor 1952-ben a XIX. pártkongresszusra. Az előadói beszédet az utódjelölt Georgij Malenkov KB-titkár, miniszterelnök-helyettes tartotta. A művészeti eredmények érzékeltetésére sajátos módszert választott, az okozattal magyarázta az okot. „A szovjet irodalom, képzőművészet, szín- és filmművészet fejlesztése terén nagy sikereket értünk el. Ragyogó bizonyítéka ennek, hogy évről évre sok tehetséges írónak és művésznek ítélik oda a Sztálin-díjat.” Majd így folytatta: „helytelen volna, ha a nagy sikerek mellett nem látnók meg a (...) hiányosságokat. (...) A realista művészet ereje (...) abban rejlik, hogy felszínre hozhatja, s köteles is (...) feltárni az egyszerű emberek fennkölt lelki tulajdonságait és tipikus pozitív jellemvonásait, (...) hogy (...) az egyszerű ember (...) példakép legyen, és (...) utánozzák.” Ezután a szocialista realizmus talán legnehezebb alkotói dilemmáját érintette: „marxista–

¹⁵ Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: A művészképzés alapjai. In: Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: A zene világában. Válogatott cikkek, beszédek, tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1975. 244–245. o.

¹⁶ M. Sz. Kagan: A marxista-leninista esztétika alapjai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 422. o.

¹⁷ Kiss Ilona: Tenyer és ököl. A sztálinizmus színháza: 1927–1953. In: Színház és diktatúra a 20. században. (Szerk.: Lengyel György), Corvina Kiadó – Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2011. 182–184. o.

¹⁸ Kötete magyarul: A. A. Zsdánov: A művészet és filozófia kérdéseiről. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949., második kiadás: 1952.

¹⁹ Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány – A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.; Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.

²⁰ Két példa magyar nyelven: V. Novikov: A párt és a szovjet irodalom. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.; Cikkek I. V. Sztálin „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című művéről és az SZKP XIX. kongresszusáról. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.

leninista értelemben a tipikus egyáltalán nem jelent valamiféle statisztikai átlagot. (...) Megfelel az adott társadalmi-történeti jelenség lényegének, de nem egyszerűen az, ami a legelterjedtebb, gyakran ismétlődő, mindennapi. Az alakok (...) bizonyos tulajdonságainak fokozott hangsúlyozása nem zárja ki, hanem teljesebben tárja fel és húzza alá a tipikusát. A tipikusság a pártosság legfőbb megnyilatkozási területe. A (...) magasztos és nemes feladat csak akkor oldható meg sikeresen, ha elszántan harcolunk a művészeink és íróink munkájában észlelhető felületesség ellen, s könyörtelenül kiirtjuk (...) a hazugságot és a rothadtságot.” – zárta gondolatmenetét a KB-titkár.²¹ A témához kapcsolódva szót kért Szuszlov is. Sztálin elméleti munkáinak dicsérete után kifejtette: „mélységesen hibás és a marxizmus–leninizmustól idegen az az egyes írók és művészek között elterjedt (...) elmélet, amely (...) elvonta őket a burzsoá ideológia csökevényei és befolyása elleni aktív harctól, (...) amely akadályozza a szovjet emberek előrehaladását a kommunizmus felé.” A beszéd további részében a népművelés, a közoktatás, a sajtó, a pártpropaganda és a pártoktatás feladatait részletezte.²² Akcióprogramja bármely kelet-európai ország akkori kultúrpolitikájára ráhúzható lett volna. A kérdés csupán az, hogy harminc évvel a Szovjetunió megalakulása után vajon miféle burzsoá ideológiai csökevények uralkodhattak, ha pedig tényleg így volt, akkor mit tekintettek addigi eredménynek? Mindez persze csupán költői kérdés, hiszen a szovjet rendszerben a művészet és a hatalom viszonya oly mértékben egyenlőtlen és szubjektív, hogy a politika számára „problémás” műalkotások szükségképpen újratermelődnek.

A Szovjetunió, illetve a szovjet érdekszféra államainak művészetpolitikájáról, s közte a magyarországi viszonyokról számos új kiadvány hozzáférhető.²³ A jelen munkámban – elsősorban mások által még nem vizsgált művészeti ágakban, illetve területeken – olyan kutatási eredményeket teszek közzé, amelyek túlnyomórészt primer forrásokon (levéltári kutatás, jogszabályok) alapulnak, és főleg az előadó-művészeti intézményrendszer politikai „megszelídítését” ábrázolják. Mindezt az 1948–56 között a hatalmat gyakorló Magyar Dolgozók Pártja művészetpolitikai törekvéseibe, illetve a Révai József által vezetett Népművelési Minisztérium felügyeleti jogkörének értelmezési kereteibe építve. Meggyőződésem, hogy a döntési mechanizmus ábrázolásával, s benne a művészetpolitikai folyamatok néhány jellemző egyedi alkotóelemének bemutatásával tükrözhetőek az ötvenes évek politikatörténetének általános tendenciái is.

²¹ G. M. Malenkov: A Központi Bizottság beszámolója az SZK(b)P XIX. kongresszusának. In: Az SZKP XIX. kongresszusának anyaga (1952. október 5–14.). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952. 86–87. o.

²² Az SZKP XIX. kongresszusának anyaga, i.m. 280–289. o.

²³ Csak példaképpen és csak az utóbbi két évtized terméséből tallózva: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk.: György Péter – Turai Hedvig), Corvina Kiadó, Budapest, 1992.; Gereben Ágnes: Művészet és hatalom. Orosz írók a XX. században. Új források. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.; Szolomon Volkov: Sosztakovics és Sztálin. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.; Én, Maja Pliszeckaja. Planétás Kiadó – Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest, 2009. (Táncművészet és tudomány II.); Színház és diktatúra a 20. században, i.m. Csak a magyar viszonyokról: Szilágyi Gábor: Tűzkeresztség. A magyar játékfilm története 1945–1953. Magyar Filmintézet, Budapest, 1992.; Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2005.; Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989. (Szerk.: Gajdó Tamás), Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2007.; Péteri Lóránt: Kodály az államszocializmusban (1949–1967) – kultúrpolitika- és társadalomtörténeti tanulmány. In: Kodály Zoltán és tanítványai. A hagyomány és a hagyományozódás vizsgálata két nemzedék életművében. (Szerk.: Berlász Melinda), Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2007.; Rieder Gábor: Szocreál. Festészet a Rákosi-korban. MODEM, Debrecen, 2008. A művészettörténeti és művészetpolitikai eseményeket valamennyi művészeti ág vonatkozásában áttekinti: Magyar kódex 6. Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete 1918–2000. (Főszerk.: Szentpéteri József, szerk.: Hargitai György, Stemler Gyula), Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. 4. fejezet: Művészetek, 203–290. o.

Magyarországon a fordulat éveitől a rendszerváltozásig terjedő négy évtized – a pártállami struktúrának megfelelően, akárcsak a szovjet blokk többi országában – az ún. kettős döntéshozatali rend időszakában volt. Bármely kérdés első körben történő megvitatása a pártvezetés hatásköri listák szerint meghatározott szintjén kezdődött, és csak pozitív politikai állásfoglalás után került az ügy az illetékes állami szervek elé. Ezért, elemzéseim során, előbb mindig a párthatározatokról lesz szó, s ez után vizsgálom meg a kormányzati döntést, illetve jogszabályt.

S végül még egy forrástípusról, a politikusok beszédeiről és cikkeiről. A politikai retorika a szovjet tömb minden országában, így Magyarországon is kiemelt helyen állt a hatalom eszköztárában. A vezető funkcionáriusok a megnyilatkozásaikat mindig eszmei iránymutatásnak szánták, s ezekből pontosan kikövetkeztethető volt az éppen aktuális és mérvadó irány. Összefüggött ezzel, hogy a párt- és állami vezetők nem élveztek szólásszabadságot. Az elhangzottak vagy leírtak alapvetően testületi álláspontot tükröztek, amelynek képviselője – a „demokratikus centralizmus” szabályai szerint – a kisebbségi álláspontot vallók számára is kötelező volt. A politikai retorika termékei a folyamatok megértéséhez különösen szemléletesek, ezért tartottam szükségesnek a felhasználásukat.

I. A Magyar Dolgozók Pártja művészetpolitikájának fő vonásai

Magyarországon második világháború befejezése után új társadalmi-politikai korszak kezdődött. A demokrácia kibontakozása, az eszmei és politikai áramlatok szabadsága igazi szellemi pezsgést hozott a közéletben, a kultúrában és a művészeti életben. A kommunista térnyerés azonnal megindult, bár ennek jelei az újjáépítés éveiben még nem voltak egyértelműek. A „fordulat éveit” megelőzően különböző tendenciák és célkitűzések, értékrendszerek és hitvallások párhuzamosan léteztek. A művészeti élet szakmai, minőségi alapon történő önszerveződési folyamatával együtt megkezdődött a pártok politikai alapú versengése a művészetekért. A végeredmény ismert: az események során az ún. szabadművelődés korának legfőbb kezdeményezői elhaltak, szertefoszlottak, vagy éppen uniformizálódtak, illetve alkalmazkodtak a kommunista párt elvárásaihoz.²⁴

A koalíciós kormányzással párhuzamosan egyre erősebbé vált a Magyar Kommunista Párt (MKP), amely már 1945-től kezdve jóval nagyobb befolyással bírt a tényleges társadalmi támogatottságánál. A szovjet érdekszférához tartozás alapvetően meghatározta az ország mozgásterét, s mindezt érzékelhető valósággá formálta a Vorosilov marsall által elnökölt Szövetséges Ellenőrző Bizottság jelenléte.²⁵ A Szovjetunióhoz való viszony meghatározó jelentőségét emiatt a koalíciós kormányok is szem előtt tartották, de éppen a kultúra területén az együttműködési törekvések megbuktak az ideológiai nézetkülönbségeken. Bár a két ország közeledésében a nemzeti szempontokat előtérbe helyező Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1945 júniusában megalakult, Sztálin és ideológusa, Zsdanov számára a polgári értékeket őrző Magyarország kulturális értelemben 1948 előtt nem volt partner.²⁶ Alapvetően megváltozott azonban a helyzet, amikor az MKP-nak a Szociáldemokrata Párttal történt 1948. júniusi egyesítése kézzel foghatóvá tette az egypárti kommunista diktatúra kialakításának lehetőségét. A politikai háttér folyamatokban a döntések előbb az MKP, majd az új Magyar Dolgozók Pártja (MDP) legfelső vezetőinek kezébe kerültek. 1948–49-től az európai humanista, keresztény-liberális hagyományok felszámolásával párhuzamosan szovjet mintára – és moszkvai tanácsadók segítségével – átalakított kulturális intézményrendszert és értékrendet építettek ki, lényegében Sztálin birodalmi politikájának érdekszférákra vonatkozó elvárásai szerint. A szovjet jelenlét miatt mindezt társadalmi támogatottság hiányában, pusztán pártirányítással elvégezheték, miközben ügyeltek a választott népképviselési és kormányzati szervek formális működésének fenntartására. A művelődésügyben és a művészetek terén „a totális politikai hatalom – jellegénél fogva – önmagát tartotta minden – kulturális – érték forrásának.”²⁷

Az MKP 1945 után, saját ideológiája terjesztésében és minél szélesebb meghonosításában, elsősorban a munkásmozgalmi – különösen tanácsköztársasági – tapasztalatokkal rendelkező kommunista filozófusokra támaszkodott. E szempontból a legjelentősebb személyek az egyazon korosztályhoz tartozó, s egyaránt a Szovjetunióból hazatért Lukács György, Fogarasi Béla és Rudas László voltak. Néhány éven belül mindhárman egyetemi katedrához, akadémiai

²⁴ Két példa a szakirodalomból a különféle megközelítési módokra. Egyetlen művészeti ágat vizsgál Breuer János: *Negyven év magyar zenekultúrája*. Zeneműkiadó, Budapest, 1985. 43. skk. o. A politikai irányzatok szemszögéből vizsgál pl. Molnár János: *A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944–1948*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 87–107, 122–134. o.; Standeisky Éva: *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája 1944–1948*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.

²⁵ Vö.: Charles Gati: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Századvég Kiadó, Budapest, 1990.; Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947*. IKVA Kiadó, Budapest, 1995.

²⁶ N. Szabó József: *Magyar kultúra – egyetemes kultúra*. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 60–95. o.

²⁷ Valuch Tibor: *A magyar művelődés 1948 után*. In: *Magyar művelődéstörténet*. (Szerk.: Kósa László), Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 461. o.

tagsághoz jutottak, Kossuth-díjat kaptak. Közülük művészetpolitikai kérdésekkel elsősorban Lukács foglalkozott, Fogarasi és Rudas ilyen ügyekben kevésbé volt aktív. Amikor pl. Fogarasi az MKP által kidolgozott első hároméves terv (1947–49) művelődésügyi vonatkozásait jellemezte, hogy az „felöleli a kultúra átépítésére vonatkozó legszükségesebb teendőket is”, hozzátette: „az irodalom és a művészet kérdéseivel e helyen nem kívánok részletesen foglalkozni.”²⁸

Lukács 1946 januárjában, a kapitalizmus és a szocializmus kulturális szembenállásáról szólva kifejtette: „intézmények kellene, de itt sokkal többről van szó. (...) Az egész tevékenységnek új tartalma kell, hogy legyen: a dolgozók, a munkások és parasztok kultúrája.” – írta, de tiltakozott a munkás- és parasztkultúra „szűk, szektaszzerű” felfogása ellen.²⁹ 1947 áprilisában a művészet szabadságának problémájára keresett választ, és cáfolta azokat a nézeteket, amelyek a népi demokrácia kultúrafelfogását „az irányított művészet hamis jelszavával” azonosítják.³⁰ Egy évre rá, a Fővárosi Képtár *A magyar valóság* c. kiállításán, megnyitó beszédében deklarálta: „ez a kiállítás széles és átfogó képet nyújt arról, hogyan hódította meg és ábrázolta, híven és igaz művészi eszközökkel a magyar festészet és szobrászat a magyar valóságot. (...) Eddig az igazi művészek magányos harcokat vívtak a közönyös, sőt ellenséges társadalom ellen. Most arról van szó, hogy ők is a maguk részéről segítsenek leküzdeni azokat a nehézségeket, amelyek az új közösség – művészet és nép közösségének – (...) útjában állnak.”³¹ Legnagyobb szabású fellépése azonban egyértelműen az 1948. április 9-én, tehát szinte közvetlenül a pártegyesülés előtt, az MKP Politikai Akadémiáján tartott előadása volt, *A Magyar Kommunista Párt és a kultúra* címmel. Ebben kijelentette: „az MKP előtt senki se számolta fel konkrétan és határozottan azt az ideológiai hazugságszöveget, (...) mely a tévedések, az öncsalások és önámítások, a képmutatások hálójával fonta be még a legnagyobb magyar tehetségeket is.” A kulturális, szellemi közélet elmúlt három éves fejleményeit elemezve levonta a konklúziót: „a marxizmus–leninizmus az egészség világnézete, mert az emberiség magára találásának (...) útját mutatja. (...) Az MKP történelmi hivatása (...) kulturális megújulásunk, mely magasabb színvonalon létrejövő teljesülése annak, amit 1848 legjobbjai akartak.”³²

Lukács teoretikusi dominanciáját derékba törte az 1949 végén kirobbant „Lukács-vita”.³³ Ennek folyamatát nem részletezem, csupán azt jegyzem meg, hogy az alaphangot – a Fogarasi által szerkesztett *Társadalmi Szemlében* – az a Rudas László adta meg, aki ugyanekkor ódákat zengett Sztálin elméleti, filozófusi, történetírói munkásságáról.³⁴ Lukács 1950-ben nyilvános önkritikát gyakorolt és visszavonult.³⁵ A kultúrpolitikában ezután – párhuzamosan a Szovjetunióban feléledő vulgármarxista–sztálinista ideológiai térnyeréssel – háttérbe szorult a

²⁸ Fogarasi Béla: A hároméves terv és a kultúra. In: Fogarasi Béla: Tudomány és demokrácia. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948. 190–197. o.

²⁹ Lukács György: Demokrácia és kultúra. In: Lukács György: Irodalom és demokrácia. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1947. 27. o.

³⁰ Lukács György: Szabad vagy irányított művészet? In: Lukács György: Irodalom és demokrácia, i.m. 134–159. o.

³¹ Lukács György: Valóság és művészet. In: Lukács György: Új magyar kultúráért. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949. 145–151. o.

³² Lukács György: A Magyar Kommunista Párt és a kultúra. In: Lukács György: Új magyar kultúráért, i.m. 11–33. o.

³³ Erről részletesen lásd: A Lukács-vita (1949–1951). (Szerk.: Ambrus János), Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1985.

³⁴ Rudas László: Irodalom és demokrácia = Társadalmi Szemle, 1949. június–július; Rudas László: Sztálin, mint az élenjáró tudomány korifeusa. In: Rudas László: Elmélet és gyakorlat. Összegyűjtött tanulmányok. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950. 313–335. o.

³⁵ Részletesen lásd: Zoltai Dénes: Egy írástudó visszatér. Lukács György 1945 utáni munkásságáról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.; Lukács György és a művelődéspolitika. (Szerk.: Soós Pál), MTA DAB, Debrecen, 1986.

művészet és a társadalom kapcsolatának elméleti megalapozottságú vizsgálata, felülkerekedtek a napi aktualitásnak alárendelt propaganda szempontok. A „fordulat éve” kifejezés nem történelmi találmány. Elsőként valószínűleg Rákosi Mátyás használta, az 1947 közepétől az 1948 közepéig tartó időszak megjelölésére.³⁶ Ezt a meghatározást a párttörténetírás is átvette, bár elsősorban az 1948-as esztendő, a két munkaspárt egyesülésének évét tekintették a fordulat évének.³⁷ Ma már a fogalom értelmezése árnyaltabb: a fordulat éveiről beszélünk, s ezen a negyvenes évek utolsó harmadának valamennyi bel- és külpolitikai, társadalmi, gazdasági, kulturális változását értjük, amelyek lényege a szovjet típusú államberendezkedés és az egypárti hatalomgyakorlás térnyerése.³⁸ E folyamat során, illetve ezek következményeinek kialakulásában a művelődés- és a művészetpolitikában különféle motívumok játszottak szerepet. A továbbiakban ezek közül a három legfontosabbat, a személyi, az ideológiai és az államigazgatási tényezőt mutatom be.

A személyi tényező: Révai József

A magyar kultúra 1945 utáni fejlődése kapcsán megkerülhetetlen Révai József személye. Bár a történelmi irodalomban munkásságának megítélését – az éppen aktuális politikai kurzus, illetve a szerzők személyes elfogultságával összefüggésben – a legszélsőségesebb nézetek jellemzik, valamennyi szerző egyetért abban, hogy az 1898–1959 között élt Révai kivételes elméleti felkészültségű, magas szintetizáló készséggel rendelkező, nagy munkabírási, ugyanakkor kíméletlen stílusú, diktatórikus hajlamú, számos kérdésben dogmákhoz ragaszkodó politikus volt. Azon kommunista pártvezetők közé tartozott, akik szellemi értelemben is partnerei lehettek az értelmiségnek, akinek nem okozott gondot a vita vállalása, és a döntés végrehajtása sem. Révait és hatalmát legszemléletesebben Aczél Tamás és Méray Tibor jellemzik *Tisztító vihar* c. könyvükben, külön fejezetet szentelve a politikusnak, *Egy kommunista arisztokrata* címmel. (A cím pikantériája a Lukács Györgyről szóló fejezettel összevetve érthető: Lukács ugyanis „az arisztokrata kommunista”.) „Révai József mindig az asztalfőn ült (...) Ő maga volt a vélemény (...) Annak a vezetőségének, amely ebben az időben Magyarországot „birtokolta” legműveltebb, legképzettebb, legsokoldalúbb, s mindenestre legérdekesebb egyénisége volt (...) Képességeivel, eszével, felfogásaival közel állt a zsenialitáshoz, sokkal közelebb, mint azok, akik a zsenit játszották.” - írja róla Aczél és Méray.³⁹ Révai megítélésének ellentmondásosságára jellemző, hogy patetikusán dicsőítő emlékcikk róla még a hetvenes évek közepén is napvilágot látott.⁴⁰ Révai életútjának szintetizáló igényű megírása még várat magára, jóllehet bizonyos szempontok, illetve korszakok szerint feldolgozások már születtek. Ilyen feltárt rész elméleti és publicisztikai munkássága. Műveinek kritikai jellegű feldolgozása megkezdődött, történelmi írásaiból gazdag válogatás jelent meg, irodalmi tanulmányai több kiadást is megértek.⁴¹ Bodnár György összefoglaló ígénnel írta meg a politikus felszabadulás utáni

³⁶ Rákosi Mátyás: A fordulat éve. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948. III. o.

³⁷ Balogh Sándor – Föglein Gizella – Gergely Jenő – Izsák Lajos: Magyarország története 1918–1975. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 184–192. o.

³⁸ Vö.: pl. A fordulat éve. Politika, képzőművészet, építészet 1947–1949. (Szerk.: Ständeisky Éva et al.), 1956-os Intézet, 1998.; Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949. (Szerk.: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor), Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

³⁹ Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar. JATE Kiadó, Szeged, 1989. 83–84. o.

⁴⁰ Erényi Tibor: Révai József. In: A szocialista forradalomért. (Szerk.: Bakó Ágnes), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 550–553. o.

⁴¹ Révai József: Ifjúkori írások (1917–1919). (Sajtó alá rendezte: F. Majláth Augusztina és Agárdi Péter), Akadémiai Kiadó, 1981.; Révai József: Válogatott történelmi írások I–II. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966.;

pályaképét, lényegében a beszédei és vitái alapján feldolgozva Révai elméleti munkásságát.⁴² Esztétikai nézeteinek alakulását Szerdahelyi István követte végig, inkább vázlatosan, mint elemzően.⁴³ Révai életútját legobjektívebben talán Urbán Károly foglalta össze.⁴⁴ Révai munkásmozgalmi múltja a Tanácsköztársaságig nyúlik vissza. 1918-tól újságíró, a proletárdiktatúra alatt igen termékeny publicista. 1919 után a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) külföldi szerveiben dolgozik, majd itthon illegális pártvezető. Elméleti munkássága a 30-as évektől bontakozik ki. 1944-től az MKP vezérszónoka a Nemzetgyűlésben, 1945-től frakcióelnök. 1947-ben Farkas Mihállyal együtt képviselik az MKP-t a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) megalakulásán. Szorgalmazza az 1948-as pártegyesülést, amely az ő helyzetét is megerősíti. Az ötvenes évek első felében betöltött kivételes hatalmi helyzetét párt- és állami tisztségei jellemzik. 1944–56-ban az MKP, illetve az MDP Központi Vezetősége (KV) tagja, 1945–53-ban a Politikai Bizottság tagja. 1945–50-ban a *Szabad Nép* főszerkesztője. 1945–46-ban és 1948–53-ban a KV Titkársága tagja, 1950–51-ben főtítkárhelyettes. 1948–53-ban a KV Agitációs és Propaganda Bizottsága vezetője. 1944-től haláláig nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, 1945-ben a Nemzeti Főtanács póttagja, majd tagja. 1949. június 11-től 1953. július 4-ig népművelési miniszter. 1949. október 30-án az MTA tiszteleti tagjává választották. Révai 1945–49 közötti, igen széleskörű működéséről átfogó képet adnak beszédei és cikkei.⁴⁵ Ebben az időben nemcsak kulturális ügyekkel foglalkozott. Későbbi kizárólagos szakterületére vonatkozóan *A magyar értelmiség útja* c. választási beszéde érdemel figyelmet, amelyet 1947. augusztus 12-én a Zeneakadémián tartott. „Új népi értelmiség kell, ezt valljuk mi is (...) De *tabula rasa*-t nem akarunk. Azt valljuk, hogy értelmiséget nem lehet gyorsforraló eszközökkel, lombikban gyártani.” – hangoztatta.⁴⁶ Az iskolaügyet tekintve az 1947. december 12-én ugyancsak a Zeneakadémián elmondott, *A demokratikus nevelés szelleme* c. beszéde szemléletes. „Nemcsak új intézményekre van szükségünk, hanem új emberekre is, és (...) az intézmények megváltoztatása könnyebb, mint az emberek megváltoztatása.”⁴⁷ Révai ekkor még nem a kizárólagos szocialista fejlődési út erőltetését hangsúlyozta. Az 1948. szeptember 16-án, tehát a pártegyesülés után, a MÁVAG dolgozói előtt elmondott, *Munkásifjakat az egyetemekre és a középiskolákba* c. beszédében azonban jóval kategorikusabban fogalmazott: „Igaz, a magyar népi demokrácia megcsinálta az iskolareformot. (...) De ez magában véve még nem elég.” Hangsúlyozta, hogy évekig tart, amíg a mai általános és középiskolások egyetemre juthatnak, majd kifejtette: „igenis tudatosan és nyíltan számba fogunk és számba akarunk venni származási szempontokat, (...) a kultúrpolitikában, ugyanúgy, mint minden más téren, osztályszempontokat akarunk érvényesíteni.”⁴⁸ Révai több eszköz mellett megjelölte az „egyesztendő előkészítő tanfolyamot az egyetemre való felvételre, fiatal üzemi munkások számára”, és hozzáfűzte:

Révai József: Irodalmi tanulmányok. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.; Révai József: Válogatott irodalmi tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960, 1968.

⁴² Bodnár György: A szocialista irodalompolitikai fordulat ellentmondásai. In: A magyar irodalom története 1945–1975. I. kötet. Irodalmi élet és irodalomkritika. (Szerk.: Béládi Miklós), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 119–141. o. A tanulmány végén teljességre törekvő bibliográfia található az 1945–75 között Révaitól és Révairól megjelent írásokról.

⁴³ Szerdahelyi István: A magyar esztétika története (1945–1975). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 128–135.o.

⁴⁴ Urbán Károly: Révai József. In: Politikuspályák. (Szerk.: Sánta Ilona), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 184–201. o.

⁴⁵ Révai József: Élni tudunk a szabadsággal. Válogatott beszédek és cikkek (1945–1949). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.

⁴⁶ Uo. 571. o.

⁴⁷ Uo. 590–591. o.

⁴⁸ Uo. 629–630. o.

„továbbra is fogunk kísérletezni azzal, hogy mentesítsük a tehetséges, de középiskolákat nem végzett munkásgyerekeket az érettségi szükségességétől az egyetemre való jutásnál.”⁴⁹

Révai beszédeiben nyilvánvalóan visszaköszönnek a szovjetunióbeli gyakorlat egyes elemei, ahogy azt pl. Mihail Kalinyin szovjet államfő megfogalmazta: „A kommunista nevelés alapvető és legfontosabb feladata az, hogy osztályharcunknak megadja a maximális segítséget.”⁵⁰

„Révai József 1949 és 1953 között elsősorban kultúrpolitikusként tevékenykedett. (...) működése mindmáig kimeríthetetlen vitatéma, éles bírálatok célpontja.”⁵¹ A szóban forgó időszak a személyi kultusz és a dogmatizmus fénykora. A művelődésügyben mennyiségi szempontból óriási változások történtek, a minőségelv háttérbe szorult. Révai – miniszterként közvetlen államigazgatási hatáskörrel is rendelkezve – személyesen irányította a művészeti élet és az irodalom ügyeit. Tevékenységének mindenki által észlelhető megnyilvánulási formái – némi egyszerűsítéssel – az alábbi csoportokba sorolhatók.

Az *első* csoportba az országos fórumokon, vagy más fontos alkalmakon elhangzott vagy megjelent *általános* érvényű kinyilatkoztatások tartoznak. Ilyen volt a Népművelési Minisztérium megalakulása kapcsán közölt cikke a *Szabad Népb*en, vagy az MDP II. kongresszusán elhangzott iránymutató beszéde.⁵² (Mindkét szövegre visszatérek később.)

A *második* csoportba azok az *egyedi* ügyekben tanúsított állásfoglalásai tartoznak, amelyek megfellebbezhetetlenül váltak politikai vezetés és az értelmiség közötti párbeszéd korlátaivá, viszonyítási pontjaivá. A három legfontosabb, közvetlenül vagy közvetve általa kreált, és nyilvánosan vagy a háttérből irányított, önmagán messze túlmutató jelentőségű „vita” a Lukács-vita, az építészeti vita és a *Felelet*-vita volt. Ehhez hasonló jelenségek – mert a kor jelenségeiről van szó –, más művészeti ágakban (képzőművészet, zene) is kibontakoztak. Az említett három vita történetét most nem ismertetem, ezeket részletesen feldolgozták.⁵³ Közös vonásaik, hogy tovább fokozták a művészeti életben uralkodó zavarokat, s elbizonytalanították a rendszerhű értelmiséget is. A második csoportba sorolhatók Révai olyan „iránymutatásai” is, mint megnyitó beszédei a szovjet festmények kiállításán (1949) és az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon (1950).⁵⁴ Nem kevésbé szemléletes, hogy 1952-ben *Kulturális forradalmunk kérdései* címmel hét beszédét jelentette meg önálló kötetben, benne egyebek mellett az építészeti és a Felelet-vitákban elhangzott állásfoglalásait, *A magyar irodalom feladatai* c. az írókongresszusi felszólalását (1951. április 30.), illetve a *Színház- és filmművészetünk kérdéseiről* c. beszédét (1951. október 15.).⁵⁵ A vitákban és az előadásokban elhangzott mondanivaló mindig feladat- és szempont-meghatározó, számon kérő jellegű. Révai szinte nem tud kijelentő módban fogalmazni, sőt a nyelvtani értelemben kijelentő mondatai is felszólítássá állnak össze, kategorikus jelzőkkel, megkérdőjelezhetetlen ténymegállapításokkal. Beszédeinek felépítése meglehetősen didaktikus, állításait pontokba szedi. Ilyen értelemben – függetlenül a tartalom dogmatikus vonásaitól – világos és közérthető, mint a katonai parancs.

⁴⁹ Uo. 638. o.

⁵⁰ M. I. Kalinin: A kommunista nevelésről. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950. 85. o.

⁵¹ Urbán Károly: Révai József, i.m. 193.o.

⁵² Szabad Nép, 1949. szeptember 27.; Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952. 5–40. o.

⁵³ Vö.: A Lukács-vita (1949–1951), i.m.; A nagy építészeti vita (1951). In: Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból. (Szerk.: Major Máté – Osskó Judit), Corvina Kiadó, Budapest, 1981. 45–95. o.; a Felelet-vitáról: Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar, i.m. 95–118. o, továbbá: Pomogáts Béla: A Felelet és a Déry vita. In: A magyar irodalom története 1945–1975. III. kötet. A próza (Szerk.: Béli Miklós – Rónay László), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 592–597. o.

⁵⁴ Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból 1945–1975. Corvina Kiadó, 1976. 107–108, 112–115. o.

⁵⁵ Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései, i.m. 41–90. o. Révai valamennyi 1949–1953 közötti nagy beszédét elemzi Bodnár György: A szocialista irodalompolitikai fordulat ellentmondásai, i.m. 122–134. o.

Révai kommunikációs tevékenységi formáinak *harmadik* csoportja a szó szoros értelmében vett „kézi vezérlés”. Legszemléletesebben Szilágyi Gábor írja le a folyamatot a filmművészet vonatkozásában. Révai „többet foglalkozik minisztersége idején a játékfilmgyártás kérdéseivel, mint bármely más művészeti ágéval. Végtelenen szubjektív: személyes érdeklődése vezeti, a problémákat nem objektív súlyuk alapján érzékeli, hanem az általa észlelt kérdések válnak objektívvé (...) Mindenütt jelen van, mindent figyel (...) Egyedül ő dönthet, mindenben ki kell kérni a tanácsát, véleményét, s amikor ez nem történik meg, a döntések húzódnak. (...) Ez az irányítási struktúra óhatatlanul és logikusan termeli ki a baloldali sematizmust”⁵⁶ Tegyük hozzá: Révai érdeklődése a filmügy iránt nem meglepő. Egyszerűen követte a szovjet példát, hiszen Lunacsarszkij 1923-ban leírta: „Lenin már két évvel ezelőtt magához hívatott, és azt mondta: Oroszország számára egész művészetünkől a film a legfontosabb. Legyen gondja rá.”⁵⁷ De ugyanez volt érvényes a színházügyre is: „a központosított színházirányítás megteremtése, a színházi előadások politikai-eszmei mondanivalójának, színvonalának biztosítása (...) Révai József (...) hatáskörébe tartozott.”⁵⁸ E tekintetben különösen szemléletes példa a Nemzeti Színház ügye. Major Tamás igazgatói működése 1945–62 között aligha tekinthető zavarmentes periódusnak. Major félreállítására az első kísérlet már a Rajk-per után megtörtént, ahogy a színész-rendező emlékezik: „behívtak a párt kulturális osztályára (...) elég nagy társaság gyűlt össze, valami hat-nyolc ember, és ott sorra mondták, hogy engem le kell váltani (...) megszavaztatták az embereket, és mindegyik azt mondta, hogy igen, leváltani, leváltani, leváltani. De hát személyi kultusz volt, az elnöklő Révai József azt mondta: tehát marad. És így megmaradtam.”⁵⁹ Nem véletlen, hogy Révai miniszteri tisztségének 1953. júliusi megszűnése után a minisztérium és a színház viszonya annyira elmérgesedett, hogy a Politikai Bizottság 1955. május 26-án külön határozatban foglalkozott a színház és a szaktárca kapcsolatának rendezésével, s meghatározták a szempontokat a színház művészeivel történő beszélgetéshez.⁶⁰ Összességében egyet kell értenünk Urbán Károllyal, aki szerint Révai „1949 és 1953 közötti megnyilvánulásait áthatotta az a hibás elgondolás, amely lényegében a marxizmus monopolhelyzetét célozta meg, illetve ehhez igyekezett „hozzáigazítani” a valóságot. (...) Ideológia, tudományok, művészetek, közoktatás, agitáció és propaganda – hatalmas és összetett terület legfelső irányítását látta el Révai éveken át. Erején felüli feladat volt az is, hogy az 1949 nyarán létrehozott Népművelési Minisztérium élére került. Roppant nagy hatalom összpontosult a kezében, s egy olyan időszakban, amikor a pártban meghonosodtak a diktatórikus vezetési módszerek, ez kihatott Révainak az emberekhez való viszonyára is. Mindig is szinte a gorombaságig szókimondó és lobbanékony természetű ember volt. Ám az ötvenes években gyakorlatilag kizárta az ellentmondás, a kritika minden lehetőségét.”⁶¹

Az ideológiai tényező: a kulturális forradalom

Az 1949-es évek végének, az '50-es évek elejének művelődéspolitikai fordulatai a kulturális forradalom elemzése révén érthetők meg.⁶² A köznevelés, a művelődés és a közérkölc ügye már az MDP Programnyilatkozatának célokról szóló IV. fejezetében önálló alfejezetet kapott.

⁵⁶ Szilágyi Gábor: Tűzkeresztség, i.m. 79–80. o.

⁵⁷ Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák, i.m. 157. o.

⁵⁸ Korossy Zsuzsa: Színházirányítás a Rákosi-korszak első felében. In: Színház és politika, i.m. 66. o.

⁵⁹ Koltai Tamás: Major Tamás. A Mester monológja. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1986. 84. o.

⁶⁰ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. (Főszerk.: Izsák Lajos), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 350–355. o.

⁶¹ Urbán Károly: Révai József, i.m. 196–197.o.

⁶² Az MKP és az MDP művelődéspolitikájának általános jellemzőiről és szakaszairól lásd: Köpeczi Béla: A magyar kultúra útja (1945–1985). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 41–61. o.; valamint: Művelődéspolitikai. Tankönyv. (Szerk.: Tóth István), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988/1989. 35–43. o.

Ebben a művészet kérdéséről az alábbiak olvashatók: „a tudományos kutatást és művészeti alkotást fel kell szabadítani a tőkétől való függés alól és a nép szolgálatába kell állítani. (...) A párt elutasítja a „művészetet a művészetért” reakciós polgári elvét, magas színvonalú, a valóságot, tehát a nép életét és harcait ábrázoló, az igazságot kereső, a demokratikus népi eszmék győzelmét hirdető optimista művészeket kíván. (...) A tudomány és művészet kiváló munkásait anyagi gondoktól mentesíteni kell.” A dokumentum tehát még nem beszélt kulturális forradalomról, hanem a népi demokratikus szellem uralmát kívánta elérni minden területen. A kommunizmus pedig mint távlati cél jelent meg a programnyilatkozat végén.⁶³ A helyzet azonban két év alatt radikálisan megváltozott, s ebben meghatározó szerepe volt a kulturális forradalom Révai József-féle interpretációjának. Az MDP 1951 február-márciusában tartott II. kongresszusán elhangzott beszédében – amely az említett 1952-es kötetében első helyre került – a politikus hét pontban fejtette ki nézeteit: I. A párt feladatai és a kultúrforradalom, II. A párt ideológiai munkája, propaganda és agitáció, III. Közoktatás, IV. Tudomány, V. Művészet, irodalom, VI. Kulturális tömegmozgalom, VII. Néhány elvi kérdés. „A szocializmus győzedelmes felépítése lehetetlen a kultúrforradalom feladatainak megoldása nélkül.” – szögezte le bevezetéképpen Révai, majd sorra vette a feladatokat: szakmunkások nevelése, dolgozók általános műveltségének emelése, tudatosítani a munkához, az államhoz való új viszonyt, megszilárdítani a szocialista erkölcsöt. „Mit jelent a kultúrforradalom? (...) Jelenti azt, hogy népünk szocialista átnevelésének szolgálatába kell állítanunk minden eszközt: az iskolát, az agitációt és a propagandát, a művészetet, a filmet, az irodalmat, a tömegek kulturális mozgalmának minden formáját.” Az állam hatékony nevelőmunkájának előfeltétele a sikeres pártnevelő munka. A dolgozók személyes meggyőzése mással nem helyettesíthető. A közoktatásban a legfontosabbak a jelentős tanulólétszám növekedés minden szinten, a munkás-paraszt származásúak dominanciájának biztosítása, a tankönyvkiadás megindulása, a szakérettségi tanfolyamok jelentős bővülése. Feladatként az alábbiakat tűzte ki célul: 1. oktatásunk lebecsülésének megállítása, 2. az oktatási színvonal emelése, 3. a tanulmányi fegyelem megvalósítása, 4. az iskolarendszer szakosításának folytatása, 5. az ötéves köznevelési tervet elvárásainak felemelése. A tudományos élet kapcsán Révai fontosnak tartotta: „Államunk eddig soha nem látott anyagi és erkölcsi megbecsülésben részesíti a magyar tudósokat.” Határozottan kijelentette: „Néhány évvel ezelőtt, még 1948 körül, művészeti életünk tele volt mindenféle burzsoá szeméttel (...) Pártunk érdeme, hogy ezt a frontáttörést az irodalom, a képzőművészet, a zenek, a színművészet és a drámai irodalom terén ideológiailag előkészítette és irányította. (...) Egyre inkább az új, szocializmust építő ember válik művészetünk hőségévé. Művészeti életünk valamennyi ágában új tehetségek jelentkeztek.” A kulturális tömegmozgalomról szólva a legfontosabb eredmények a könyvkiadás ugrásszerű növekedése, az üzemi, városi, falusi könyvtárak fejlődése, a kultúrházak kiépülése, a falusi mozik felállítása, a művészeti öntevékenység fellendülése. Hangsúlyozta a kulturális decentralizáció folytatásának szükségességét.⁶⁴ Beszéde végén összefoglalta a négy legfontosabb elvi kérdést, jelezve, hogy az eddigi eredmények még nem adnak okot a kultúrharc intenzitásának csökkentésére. Az első az osztályharc a kultúrfronton. „Csak a régi, reakciós ideológiák, irányzatok és felfogások elleni harcban lehet új, szocialista kultúránkat kifejleszteni.” Hozzátette: ma nyílt ellenségnek már csak a klerikális ideológia tekinthető. Alapelve a nyílt, elvi viták, a szabad, elvi bírálat és a kulturális, nemzeti egység hármaskérdésének megoldása. Második elvi kérdésként az értelmiségről szólt, amelyre jellemző, hogy a régi értelmiség zöme átállt, az új értelmiség kialakulóban van, a kettőnek azonban mihamarabb egyesülni kell. A harmadik elvi kérdés a szovjet kultúra és a magyar kultúra viszonya. „Az új magyar kultúra nemcsak mintaképnek tekinti a szovjet kultúrát, hanem – nemzeti jellegzetességeinek megtartása és fejlesztése

⁶³ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956, i.m. 29–32. o.

⁶⁴ Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései, i.m. 5–29. o.

mellett – egyre inkább összeforr vele.” – hangsúlyozta Révai. S végül a hazafiságról, a hazafias nevelés fontosságáról szolt, megjegyezve, hogy a hazafiság és nemzetköziség Rákosi Mátyás szerint ikertestvérek.⁶⁵

Röviden összefoglalva, Révai szerint a kulturális forradalom abban áll, hogy a dolgozó népben tudatosítani kell az új viszonyt a kultúrához, ki kell fejleszteni a szocialista világnézetet, az átnevelésre mozgósítani kell minden intézményes eszközt, a tudományt és a művészetet a nép felé kell fordítani, s végül elő kell segíteni a falu szocialista átalakulását, s ehhez kulturális decentralizációt kell végrehajtani.⁶⁶

A kulturális forradalom jegyében átalakuló művészeti élet legfőbb vonásai a következők voltak:

A szocialista realizmus, mint alkotói módszer abszolutizálása. A fogalmat az I. szovjet írókongresszus 1934-ben fogadta el általános irányelvként, etalonná emelve Makszim Gorkij 1906-ban írott *Anyu c. regényét*. Andrej Zsdanov későbbi meghatározása szerint „a művészi alkotások hűségének és történelmi konkrét voltának párosulnia kell a dolgozó emberek szocialista szellemű eszmei átalakításának és nevelésének feladatával. A szépirodalomnak és az irodalmi kritikának ezt a módszerét nevezzük mi szocialista realizmusnak.”⁶⁷ Gorkij elsősorban a kispolgáriság és az individualizmus elleni harcost jelölte meg saját módszere fő vezérelvéül.⁶⁸

A szocialista realizmus valamennyi művészeti ágban uralkodóvá vált. Bár a '40-es évek második felében még voltak nyílt ellenvetések mindenáron történő terjesztése ellen,⁶⁹ a Nemzeti Szalonban 1949. október 1-jén *Szovjet festőművészet* címmel megnyílt kiállításon Révai József egyértelművé tette a kötelező haladási irányt: „A mi követelésünk a magyar kultúra munkásai felé: hogy tanuljanak a szovjet kultúrától (...) hogyan kell a magyar dolgozó nép számára alkotni. (...) Örülnek, hogyha a magyar művészek (...) alkalomnak tekintenek ezt a kiállítást a régen esedékes fordulatra a szocialista realizmus felé.”⁷⁰ A felszólítás nem volt hatástalan. Révai a következő évben, az I. Magyar Képzőművészeti Kiállítás megnyitóján, elégedetten nyugtázhatta a változásokat.⁷¹

A művészet alapvetően propagandafunkciót kapott. Az osztályharc egyik eszköze lett, s mint ilyen, lényegében tervszerűen kellett alátámasztania a politikai változások szükségességét, s ezzel együtt határtalan optimizmust és monumentalitást sugározni minden műfajban.⁷² A filmművészetben „a hangsúlyt (...) a tömegtájékoztatásra helyezték, a művészi alkotás számos funkciójából csak az ismeretközlőt őrizték meg, a műveket pedig sémákra redukálták (...) amelyekben a propaganda tartalma testet ölthetett.”⁷³ Ilyen körülmények között a sematizmus elterjedése törvényszerűnek mondható. A szintén Révai által vezetett és fel-fellángoló ún. „sematizmus elleni harc” fából vaskarikának bizonyult, hiszen magát az okot kellett volna felszámolni. A művészek számára így csupán idegörlő és bizonytalan körvonalak maradtak, s

⁶⁵ Uo. 29–40. o.

⁶⁶ Vö.: Soós Pál: A művelődéspolitikus Révai József portréjához. In: Soós Pál: Művelődéseméleti és művelődéspolitikai tanulmányok. Acta Andragogiae et Culturae 3. szám, KLTE, Debrecen, 1981. 91–92. o.

⁶⁷ A. A. Zsdanov: A művészet és filozófia kérdéseiről, i.m. 79. o.

⁶⁸ Makszim Gorkij: A szocialista realizmusról. In: Makszim Gorkij: Valóság és irodalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 98–108. o.

⁶⁹ Pl. Justus Pál: Művészet – valóság – világnézet. In: Kritikák és képek, i.m. 94–97. o.

⁷⁰ Révai József: Megnyitó beszéd a szovjet festmények kiállításán. In: Kritikák és képek, i.m. 107–108. o.

⁷¹ Révai József: Megnyitó beszéd az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon. In: Kritikák és képek, i.m. 112–115. o.

⁷² Vö. a képzőművészet, az építészet, illetve a zene vonatkozásában: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra, i.m.; Tokaji András: Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon 1945–1956. Zeneműkiadó, 1983.

⁷³ Szilágyi Gábor: Tűzkeresztység, i.m. 217. o.

a tudat, hogy elvileg bármely művük által éppúgy megdicsőülhetnek, mint ahogy meg is szégyenülhetnek.⁷⁴

Tudatos és tervszerű átpolitizáltság. Kizárólagosságot kaptak az „haladó hagyományok” (munkásmozgalom-történet), a munkásosztály és a parasztság ábrázolása, az aktuálpolitikai célok, a műalkotás politikai üzenetének fontossága. A munkásélet és a művészi ábrázolás találkozásának tartalmi harmóniájára az MDP Révai mellett második számú kultúrpolitikusa, Horváth Márton, már 1947-ban felhívta a figyelmet a *Szabad Népb*ben.⁷⁵ Különösen erősen jelentkezett az átpolitizáltság a köztéri szobrászatban és az emlékműveknél.⁷⁶ E művészeti ágban ugyanis – a napi propagandán túl, amely egy film esetében minden további nélkül szempont lehetett – hosszú távú politikai üzenetek megformálásáról volt szó. Volt, aki utólag egyszerűen „álművészetként” aposztrofálta az ötvenes évek első felének szobortermését.⁷⁷

A művészeti intézményrendszer központosítása. A hatalom monopóliumának igénye a pártfúziót követően a kulturális, művészeti élet valamennyi szegmensére kiterjedt. Az 1945-ben februárjában megalakult, majd a kormány által a VKM felügyelete alatt megerősített Magyar Művészeti Tanács még a művészeti élet demokratikus öngazgatásának igényével kezdte meg működését, Kodály elnökletével. Keretében hét szaktanács (irodalmi, zeneművészeti, képzőművészeti, építőművészeti, iparművészeti, színművészeti, filmművészeti) létezett, amelyek döntés előkészítő, véleményező, javaslattevő feladatokat láttak el, megkérdezésük nélkül a szaktárca érdemi döntést nem hozott. A Tanács 1948 végére már csak névleg működött, formális megszüntetését a kormány 1950 februárjában mondta ki.⁷⁸ Ehelyett megkezdődött az ágazati művészeti szövetségek egységes szempontrendszer alapján történő létrehozása, amelynek során alapszabályba foglalták a marxista–leninista szellemiséget és a szocialista realista alkotói módszert. A szovjet modell utánzása itt is kézzel fogható. „Az alkotók szervezeteinek megalakítása a forradalmi pátosz bürokratizálásának, de még inkább a tömegeket felvilágosító és irányító értelmiségi hagyomány kiteljesedésének a története. (...) Sztálin (...) azért bővítette ki az (...) intelligencia értelmezését, hogy abba a régi elit képviselői mellett beemelhesse a pártfunkcionáriusokat és az új, proletár vagy paraszti gyökerekkel rendelkező, humán vagy technokrata elitet is. (...) A kulturális tőkének a politikaival és a társadalmival arányosabb növekvő jelentőségét demonstrálja (...) a mindenkit (kommunista és nem kommunista frakciókat egyaránt) magában foglaló Írók Szövetsége.”⁷⁹ Magyarországon az 1945-ben alakult írószövetséget 1949-ben szervezték át a kommunista irodalompolitika szerint. A képző- és az iparművészek, valamint a zeneművészek szövetsége 1949-ben, a színház- és a filmművészeké 1950-ben, s az építőművészeké (az 1902-ben létrehozott szövetségük 1949-es feloszlata után) 1951-ben már a Révai-féle művészetpolitika szellemében és elvárásai szerint alakult meg. A táncművészek az 1948–49-es, rövid életű Táncszövetség után 1954-ben alakíthattak új szervezetet.

A művészeti elismerések állami szabályozása. A központosítás fontos részét képezte a művészek közötti hierarchia kialakítása. Ennek fontos értékmérő szerepe és komoly gyakorlati haszna volt: az elismeréssel példát állítottak, egyúttal lehetőség nyílt megteremteni a rendszerhű (vagy annak vélt) művészértelmiségi réteget. A művészeti díjak és kitüntető címek rendszere önmagában is koherens egészet alkotott, jóllehet a művészek számára az

⁷⁴ E folyamatot részletesen bemutatja: Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar, i.m. 119–141. o.

⁷⁵ Horváth Márton: Munkásság és művészet. In: Horváth Márton: Lobogónk: Petőfi. Irodalmi cikkek és tanulmányok. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950. 81. o.

⁷⁶ Póto János: Emlékművek, politika, közgondolkodás. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989. 11. skk. o.

⁷⁷ Wehner Tibor: Köztéri szobraink. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986. 9. o.

⁷⁸ Ständeisky Éva: Alkotók közszerepben. A Magyar Művészeti Tanács. In: Ständeisky Éva: Gúzsba kötve, i.m. 97–125. o.

⁷⁹ Ioana Macrea-Toma: Írói intézmények a román államszocializmusban. Ideológiai kiindulópontok és szakmai következtetések = Múltunk, 2011. 1. szám, 83–86. o.

egyéb állami elismerések is adományozhatóak voltak. A művészeti díjak rendszerének kialakulásáról külön fejezetben lesz szó.

Az államigazgatási tényező: a Népművelési Minisztérium

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján a pártvezetés már elegendő erőt érzett ahhoz, hogy felvegye a nyílt eszmei-ideológiai harcot a még megmaradt polgári értékekkel szemben. Hiába áll a VKM élén az egykor baloldali kisgazda, kommunista „társutas” Ortutay Gyula, akinek időszaka alatt „megkezdődött a kommunista párt honfoglalása a minisztériumban”,⁸⁰ s akinek nevéhez – egyebek mellett – a szovjet pedagógiai és oktatásszervezési példák kritikátlan átvétele, az orosz nyelv kötelező oktatásának bevezetése, az iskolák államosítása és az egyetemek feldarabolása, az MTA politikai átszervezése és a tudományos élet ideológiai szempontú megregulázása, a könyvselejtezés és a központosított tankönyvkiadás fűződött.⁸¹ Ortutay nem nyerhetett bebocsátást Rákosi belső köreibbe, s kormányzati meggyengítésének első jele éppen Révai 1948. szeptember 16-ai, már idézett MÁVAG-beszéde volt, amelyben világossá tette, hogy a kultúra és az oktatás minden területén osztályszempontokat fognak érvényesíteni. A korszakra jellemző „oszd meg és uralkodj” elv alapján Ortutayt továbbra is a párt hívének tartották – és ő valóban az is maradt. A saját bukását nem leváltásként, hanem Rákositól való „jogos kikapásként” élte meg, s Révait továbbra is mélységesen tisztelte, mert számára ő testesítette meg „a” kultúrpolitikust.⁸²

A kulturális forradalom céljainak következetes megvalósítása a művelődésügy kormányzati irányításában szervezeti és személyi változásokat követelt. E folyamatba illeszkedett a Népművelési Minisztérium 1949. június 11-ei létrehozása. A kulturális ügyek, s benne a művészetek felügyeletét ez a minisztérium vette át a vallás- és közoktatásügyi tárcától, s a munkamegosztás 1956 végéig így működött.

Az új tárca létrehozása jogalkotói szempontból két lépcsőben történt meg. Az 1949. június 8-án összeült országgyűlés megszavazta és június 11-én kihirdették az új minisztériumok szervezéséről és a Magyar Köztársaság kormányának átalakításáról szóló törvényt. Ez kimondta, hogy népművelési minisztériumot kell szervezni, amelynek ügykörét a kormány rendeletben állapítja meg. (Ekkor került sor az önálló belkereskedelmi, külkereskedelmi, nehézipari és könnyűipari tárcák létrehozására is.) Az előterjesztő miniszteri indokolás szerint „a magyar népi demokrácia életében mind gazdasági, mind társadalmi téren bekövetkezett döntő változások természetszerűen megkívánják az államszervezet megfelelő átalakítását is. (...) A népi demokráciák kultúrpolitikájának alapelve a népművelés eddig ismeretlen mértékű fokozása, és a nép kulturális felemelkedésének intézményes megszervezése. Ez a feladat megkívánja, hogy az iskolán kívüli népműveléssel kapcsolatos állami feladatok ellátására külön szervet, népművelési minisztériumot létesítsünk.”⁸³

A központi pártlapban, a *Szabad Nép*ben már a kihirdetés másnapján köszöntő cikk látott napvilágot, méltatva az önálló kulturális tárca létrejöttét és az új miniszter, Révai József személyét. „Már önmagában az a tény, hogy Pártunk és a magyar munkásosztály egyik

⁸⁰ Farkas László: Hómantól Ortutayig. Történelmi évek egy magyar minisztériumban 1934–1949. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002. 99. o.

⁸¹ Mindezekről ma már számos forrás és feldolgozás napvilágot látott, pl.: Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.; Kardos József: Iskola a politika sodrásában (1945–1993). Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2007.; Mann Miklós: Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998. Oktatási Minisztérium, Budapest, 2001.; T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993). Budapest, 1993.

⁸² Vö.: Ortutay Gyula: Napló I. 1938–1954. (Szerk.: Markó László), Alexandra Kiadó, Pécs, 2009. 375. o.; valamint Bolvári-Takács Gábor: Életmű és számvetés (Ortutay Gyula: Napló I–III.) = BUKSZ Budapesti Könyvszemle, 2010. 3. szám, 214–224. o.

⁸³ 1949. évi XV. törvény. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Budapest, 1949. 74. o.

legjobb, legképzettebb vezetője áll a minisztérium élére, félreérthetetlenül mutatja, milyen jelentős eseményről van szó.” A cikkíró kifejtette, hogy az új minisztérium létrehozását indoka többek között az aránytalanság a kultúrsumoj és az intézmények teljesítőképessége között. „A rossz kultúra (...) az osztályellenség legvalóságosabb fegyvereinek egyike” – írta, és hozzátette: nem véletlen, hogy a Központi Vezetőség már 1948 novemberében foglalkozott a kultúrfront gondjaival. Az új tárca feladata lesz, hogy a kultúrharcot állami vonalon szervezze. „A szovjet kultúra népszerűsítése lesz egyik fegyverünk ebben a küzdelemben” – zárta cikkét a szerző.⁸⁴

A törvényi felhatalmazás alapján a Minisztertanács az 1949. szeptember 30-án tartott ülésén 23. napirendi pontként tárgyalta, és „az elhangzott észrevételek figyelembevételével elfogadta” a népművelési miniszter ügykörének ideiglenes megállapításáról szóló előterjesztést. (A Népművelési Minisztérium kollégiumi értekezlete ezt megelőzően szeptember 26-án hagyta jóvá az anyagot.⁸⁵) A kormányülés jegyzőkönyve szerint Révai jelezte, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, valamint a külügyminiszternek módosító javaslatai voltak, amelyek a társmiszterek egyetértési jogára vonatkoztak. A VKM múzeumi, pedagógiai és nemzetközi kulturális ügyekben, a külügyminiszter a Kultúrkapcsolatok Intézete társfelügyeletében kért és kapott egyetértési jogkört. Kossa István pénzügyminiszter javasolta, hogy a Minisztertanács mondja ki, hogy az ügykört átadó tárcák létszámát az átadott ügykört ellátó alkalmazottak számával csökkenteni kell és zárolni kell a megfelelő hiteleket és póthiteleket. Gerő Ernő, mint a Népgazdasági Tanács elnöke kifogásolta, hogy a tervezet 1.§-ának 3. pontja nem elég világos. Révai javasolta, hogy e pont szövege a következő legyen: „az állami színházak és a területi önkormányzatok (közületek) művészi jellegű szórakoztató üzemeinek ügyei”.⁸⁶

A jogszabály kihirdetéséhez Révai szeptember 30-án feljegyzést készített, az alábbi szöveggel: „Mellékelem a rendeletnek a Minisztertanács határozatához képest módosított szövegét azzal a megjegyzéssel, hogy a pénzügyminiszter utóbb eltekintett a létszámkeretek csökkentésére és a hitelek zárolására vonatkozó rendelkezésének a rendeletbe való beledolgozásától. Az erre irányuló minisztertanácsi elhatározásról a vallás- és közoktatásügyi miniszter átiratban fog értesítést kapni. A másik eltérés az, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter kifejezett kívánságára (...) a népművelési miniszter a főiskoláknak (Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, stb.) nemcsak pedagógiai, hanem szaktanárképzési kérdéseiben is a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben jár el.”⁸⁷

A rendelet végül megszületett. Kimondta, hogy a népművelési miniszter hatáskörébe tartoznak a tájékoztatásügyi miniszter hatásköréből a Minisztertanács elnökének hatáskörébe utalt ügyek; a Magyar Központi Híradó Rt. felügyelete; az állami színházak és a területi önkormányzatok (közületek) művészi jellegű szórakoztató üzemeinek ügyei; az Országos Filmhivatal hatáskörébe utalt ügyek; az általános művészetpolitikai ügyek. Továbbá a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, az Országos Magyar Színművészeti és Filmművészeti Főiskola, a Képzőművészeti Főiskola, az Iparművészeti Főiskola, a zenekonzervatóriumok és zeneiskolák felügyelete (e főiskolák pedagógiai és szaktanárképzés kérdéseiben a népművelési miniszter a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben jár el); az iskolán kívüli népművelés ügyei; a társadalmi szervezetek kulturális ügyeinek felügyelete; az Országos Könyvhivatal hatáskörébe utalt ügyek; a nép- és közművelődési könyvtárak felügyelete. Rendelkezések szóltak arról, hogy a múzeumok művészeti és népművelési ügyeiben a vallás- és közoktatásügyi miniszter a népművelési miniszterrel egyetértésben jár el. A Kultúrkapcsolatok Intézete felett a felügyeletet a népművelési miniszter látja el, a

⁸⁴ K. P.: Az új magyar kultúra minisztériuma = Szabad Nép, 1949. június 12., 4. o.

⁸⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-I-3-n. 1.d.

⁸⁶ MOL XIX-A-83-a 309. ülés.

⁸⁷ Uo.

külgyminisztert társfelügyeleti jogkör illeti meg. A nemzetközi kulturális szerződések, egyezmények és egyéb megállapodások kezdeményezése, előkészítése és letárgyalása a népművelési miniszter hatáskörébe tartozik, aki az érintett ügykörökben a külgyminiszter és a vallás- és közoktatásügyi miniszter bevonásával jár el. A rendelet a belügyminiszterrel történő egyeztetést is előírta, amennyiben kimondta, hogy a területi önkormányzatok (közületek) költségvetésének a népművelési miniszter hatáskörébe utalt ügyekkel összefüggő tételeit a belügyminiszter a népművelési miniszter meghallgatásával irányozza elő, illetve, hogy e költségvetési tételek felhasználását a belügyminiszterrel egyetértésben a népművelési miniszter ellenőrzi.⁸⁸

A tárca létrehozása politikailag kényes időszakban, Rajk László letartóztatása (1949. május 30.) és a Rajk-per kezdete (1949. szeptember 16.) közötti periódusban történt. Emellett 1949 májusában országgyűlési választások zajlottak, a parlament június 8-án ült össze alakuló ülésre, majd augusztusban elfogadta Magyarország új alkotmányát, s a köztársasági elnöki tisztséget a Népköztársaság Elnöki Tanácsa váltotta fel. Ebben a fokozott erőfeszítést igénylő légkörben az egyébként is túlterhelt Révai József szívpanaszokkal küszködött, így a Népművelési Minisztérium létrehozását – miniszterelnökségi államtitkárként – Losonczy Géza irányította, aki a tárca felállítását követően Révai államtitkáráként dolgozott tovább.⁸⁹ A művészeti felsőoktatásért is felelős Művészeti Főosztály vezetője Csillag Miklós lett.

A minisztérium szervezetének kialakítása és a káderek kiválasztása körüli problémákról Losonczy – Rákosi utasítására – folyamatosan tájékoztatta Révait. Losonczy az 1949. július 14-ei levele alapján a folyamat rekonstruálható.⁹⁰ Az új tárca létrehozására szervező bizottság állt fel, amelyben az új minisztériumba átkerülő kormányzervek képviselői kaptak helyet. A bürokrácia logikája alapján e bizottság lényegében saját képére és káderállományára szabta a népművelési tárca arculatát. Losonczy a tervet bemutatta Rákosinak, aki a szervezetet jóváhagyta, de a személyeket alapvetően kifogásolta. Olyannyira, hogy néhány héttel később a tárca állományába javasoltak közül többeket le is tartóztattak. Rákosi – éppen a folyó Rajk-ügy kapcsán – felszólította Losonczyt az ideológiai éberségre, és megbízható parasztkáderek bevonására. Losonczy új szervező bizottságot hozott létre, és a Nemzeti Parasztpárt központjából kért át személyeket. Folytatódott a tárca épületének átalakítása is. Végül is úgy alakult, hogy bármennyire is korábbi kormányzervek funkcióinak átvételével alakult meg az új minisztérium, az egyes szervezeti egységek nem kerültek át automatikusan, tehát Révai saját arculatához formálhatta azt, általa kiválasztott személyi állománnyal.

A Népművelési Minisztérium 1949. június 11-én történt létrehozását szeptemberben követte a belső ügyrend kialakítása. A tárca szervezeti felépítése 1949-ben a következő volt: Elnöki Főosztály (részei: Jogi Osztály, Üzemgazdasági és Tervosztály, Gazdasági Hivatal); Személyzeti Főosztály; I. Tájékoztatási Főosztály (részei: Sajtóosztály, Sajtóközigazgatási Osztály, Rádióosztály); II. Irodalmi főosztály (részei: Irodalompolitikai Osztály, Könyvkiadó Osztály); III. Művészeti Főosztály (részei: Képző- és Iparművészeti Osztály, Zene- és Táncművészeti Osztály, Művészetoktatási Osztály); IV. Színházi Főosztály; V. Film Főosztály (részei: Műsorpolitikai Osztály, Filmművészeti Osztály, Üzemgazdasági Osztály); VI. Népművelési Főosztály (részei: Oktatási Osztály, Könyvtári Osztály, Szervezési Osztály, Műsor Osztály, Rendező Csoport, Szerkesztő Csoport); Ellenőrzési Osztály.⁹¹ A miniszter és államtitkára között a munkamegosztás úgy alakult, hogy Révai magának tartotta fenn az

⁸⁸ 4.267/1949. (X.5.) M. T. számú rendelet

⁸⁹ Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 179. skk. o.

⁹⁰ Losonczy Géza levele Révai Józsefnek 1949. július 14-én. (Közreadja: Standeisky Éva) = Budapesti Negyed, 1995. 8. szám, 223–226. o.

⁹¹ A Népművelési Minisztérium szervezeti felépítéséről lásd: A magyar állam szervei 1944–1950. (Főszerk.: Boreczky Beatrix), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 532–533. o.; A magyar állam szervei 1950–1970. (Főszerk.: Boreczky Beatrix), Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1993. 376–380. o.; valamint: T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról, i.m. 111–113. o.

elnöki, az ellenőrzési, a személyzeti, az irodalmi és a film főosztályok felügyeletét, Losonczyra hárult a többi szervezeti egység irányítása. Nemzetközi ügyekre nem létesült részleg, mert a kormány 1949 júniusában létrehozta a Kultúrkapcsolatok Intézetét, amely ellátta az ilyen vonatkozású feladatokat. A minisztérium szervezeti felépítésében hamarosan változások történtek (pl. a Rádióhivatal 1950-ben önállósult, később egyes főosztályok kettéváltak, stb.), de a tárca feladatai alapvetően nem módosultak. Nem szerepelt viszont a formális struktúrában, ám döntő fontosságú szerv volt a pártkollégium. E rendszeresen üléselő grémium – a miniszter elnökletével és az MDP Titkársága által kinevezett résztvevőkkel – alapvetően meghatározta a tárca politikai tevékenységét, itt dőltek el a végrehajtandó feladatok, és itt vitatták meg a tárca által készített kormányzati előterjesztéseket.⁹²

Révai, betegségéből felépülve, 1949. szeptember 26-án Rákosi jelenlétében tartott házi ünnepség keretében hivatalosan is megnyitotta a minisztériumot. Kijelentette: „Az új minisztériumra azért van szükség, hogy állami eszközökkel is gyorsítsuk ennek az elmaradásnak a felszámolását, (...) hogy az ideológia területén is tervszerű és szervezett harcot kezdjünk a kapitalista maradványok kiszorítására.” Révai szerint a kultúra területén volt a legnagyobb a lemaradás a népi demokrácia gazdasági és politikai fejlődésével szemben. A beszéd fő motívumai a formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúra meghatározására, a marxizmus–leninizmus terjesztésére, a művészet és irodalom ideológiai semlegességének tagadására, a kultúra munkásaival való együttműködési igényre, a szovjet kultúra példamutató jellegére vonatkoztak. Sajátos aktualitást adott Révai beszédének a Rajk-ügy. Kifejtette, hogy a kulturális fronton éppúgy szükség van éberségre, mint a politikában és a gazdaságban, és hogy a néphez hű értelmiségre ezután még inkább számítunk, mint eddig. Rajkra és társaira utalva kijelentette: „nem volt köztük munkás és paraszt, de nem volt köztük egyetlen igazi értelmiségi sem.”⁹³

A Népművelési Minisztérium első költségvetésének vitájában, 1949 decemberében, Losonczy Géza a Révai helyett tartott parlamenti expozéjában többek között kifejtette, hogy a minisztérium „azt tartja feladatának, hogy irányítást és támogatást nyújtson irodalmunknak és művészetünknek szocialista irodalommá és művészetté való fejlődésében (...) A hangsúlyt a politikai, tartalmi, eszmei követelményekre kell helyeznünk.” Hozzáfűzte, hogy „veszély is jelentkezik: tehetségtelenek és dilettánsok kicsiny hada törtet a Parnasszusra rímekbe szedett (...) jelszavakkal. Ez azonban hasonlíthatatlanul kisebb veszély (...) annál, hogy a Parnasszus ormait valami elvont „művészi színvonal” nevében (...) ellenséges elemek tartsák megszállva.”⁹⁴ A beszéd elemei visszaköszönek Losonczy december 28-án megjelent cikkében is. „Nem vagyunk hajlandóak (...) kívül helyezni magunkat téren és időn (...), ezért hangsúlyozzuk a műalkotások elbírálásánál alapkövetelményként a politikai tartalom mérlegre tételét. (...) Pártunk a népművelési minisztériumon, az írói és művészeti szövetségeken, az elvi irányításon és kritikákon, főleg azonban a szovjet kultúra kincses-tárának föltárásán keresztül nyújt jövőképet a magyar kultúra számára” – írta az államtitkár.⁹⁵

A népművelési tárca tehát pontosan tudta, hogy mit vár tőle a párt. Az ideológiai harc azonban nem maradt meg csupán az új minisztérium feladatának. A közművelődési irányító tevékenységétől megfosztott, de az oktatásügyben annál jelentősebb szerepet játszó Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban hamarosan kampány kezdődött, amely Ortutay Gyula

⁹² A Népművelési Minisztérium kollégiumának megalakulásáról és tagjairól lásd: Korossy Zsuzsa: Színházirányítás a Rákosi-korszak első felében, i.m. 67–68. o.

⁹³ Révai József: A kultúra területén is fel kell zárkóznunk a szocialista építés egyéb nagy eredményeihez. Megkezdte munkáját a népművelési minisztérium = Szabad Nép, 1949. szeptember 27., 5. o.

⁹⁴ Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957, i.m. 190–191. o.

⁹⁵ Losonczy Géza: Kultúrpolitikánk néhány kérdéséről = Szabad Nép, 1949. december 28., 1. o.

miniszteri pozícióját is érintette. Az 1950. február 24-én történt leváltását követően március 29-én az MDP nyilvánosságra hozta a Központi Vezetőség határozatát a VKM munkájával kapcsolatos kérdésekről. Ebben kimondták, hogy „a köznevelésügy terén mutatkozó elmaradás fő oka: az ellenség kártevő, szabotáló tevékenysége és a népi demokrácia ellen irányuló aknamunkája.”⁹⁶ Ortutayt a minisztérium élén az egykor parasztpárti, de szintén kommunista „társutas” Darvas József követte, biztosítva a kulturális forradalom megvalósítását a közoktatásban is.

Művészetpolitika 1953 után

1953. március 5-én meghalt Sztálin. Az esemény nemcsak a Szovjetunióban, de az egész kelet-európai térségben fordulatot eredményezett. A Malenkov és Hruscsov, illetve pár hónapig még Berija dominanciájával „kollektív vezetésnek” nevezett új modell megvalósítását a szovjet tömb többi államában is megkövetelték. A magyar pártvezetés 1953. június 13–16-án utazott Moszkvába, ahol Rákosi, Gerő és vezetőtársaik kemény bírálatban részesültek. A szovjetek utasításai alapján 1953. június 27–28-án az MDP KV ülést tartott, itt elfogadták „a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról, s az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról” szóló határozatot, amelyben elítélték az erőltetett iparosítást és kollektivizálást, az életszínvonal csökkenését, az adminisztratív módszerek és hatósági önkényeskedések gyakorlatát, a személyi kultuszt.⁹⁷ A konzekvenciák közismertek: Nagy Imre rehabilitálása, Rákosi kormányfői és pártfőtitkári tisztségének megszüntetése (első titkár maradt), új kormány kinevezése Nagy Imre vezetésével, új kormányprogram, a gazdaságpolitikai célok módosítása, a terror enyhítése. A bírálatok Révai személyét sem kímélték: a határozatban külön alpont foglalkozott vele. „A párt Központi Vezetősége egyetlen esetben sem vitatott meg alapvető ideológiai vagy elméleti kérdéseket. (...) Az ideológiai kérdéseket (...) a párt vezetése szinte albertletbe adta egyetlen elvtársnak – Révai elvtársnak –, aki éveken keresztül monopolhelyzetet foglalt el (...). Ez a helytelen módszer (...) akadályozta, hogy a vélemények harca az irodalomban, a művészetben és a tudományban a fejlődés teljes értékű hajtóerejévé váljék. A párt súlyos elmaradásáért ideológiai téren ily módon elsősorban Révai elvtárs felelős.”⁹⁸

A határozat alapján Révai József nem tarthatta meg tisztségét a Politikai Bizottságban és a Titkárságban, megvált KV-titkári, az Agitációs és Propaganda Bizottság elnöki, majd július 4-én népművelési miniszteri posztjától is. Ez utóbbi tisztségben Darvas József követte, aki egészen 1956. október 24-ig vezette a tárcát. A kulturális élet pártfelügyeletét a KB-titkárai közül formálisan Farkas Mihály látta el, de jellemző, hogy az MDP III. kongresszusán elmondott beszédében a kultúráról egyetlen szót sem ejtett.⁹⁹ Korossy Zsuzsa találóan állapítja meg: „Révai pozícióját tehát betöltötték, helye mégis üresen maradt.”¹⁰⁰

Az irodalom- és művészetpolitikai változások szükségességére a *Szabad Nép* 1954. március 15-én hívta fel a figyelmet. *Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről* c. anonim szerkesztőségi cikk fő gondolatát az alkotói szabadság és felelősség harmóniájának kérdése alkotta. Tényleges szerzői Darvas József, Horváth Márton és Király István voltak, s a szöveget előzetesen jóváhagyta az MDP Politikai Bizottsága. Az írás nyomán a művészeti ágak

⁹⁶ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1951. 176–177. o. (Pártépítés Kiskönyvtára 25. szám)

⁹⁷ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956, i.m. 188–206. o.

⁹⁸ Uo. 196–197.o.

⁹⁹ A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1954. 157–170. o.

¹⁰⁰ Korossy Zsuzsa: „Rólunk nemigen szól a mese” Pillanatképek a magyar színházi életről 1953-ban. In: Digitális színháztörténet. Színháztörténeti és módszertani tanulmányok. (Szerk.: Gajdó Tamás), Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2009. 39. o.

szakmai közösségében viták alakultak ki, egyes helyeken a jobboldali veszély, máshol a baloldali szektásság erősödését támadták.¹⁰¹ Az ideológiai elvek alapjainak megkérdőjelezése helyett fokozódtak az alkalmazás körüli zavarok. Jellemző, hogy az éppen rehabilitált Lukács György 70. születésnapja alkalmából, 1955. április 13-án rendezett ünnepi MTA-ülést Fogarasi Béla nyitotta meg, méltatva az életmű hazai és nemzetközi jelentőségét.¹⁰² De az is vitathatatlan, hogy 1954 után teret kaptak a sematizmustól eltérő alkotói elképzelések is.¹⁰³ A művészetek kormányzati irányításában viszont nem történt érdemi változás, mert a júniusi határozat elsősorban a gazdaság és a politikai vezetés szintjeit támadta, a népművelési tárca tevékenysége – a tehetetlenségi erő folytán is – folyamatos maradt.

1955 márciusára azonban Rákosi ismét felülkerekedett: a KV március 2–4-ei ülésének határozata már az ún. „jobboldali, antimarxista elhajlást” tartotta a legsúlyosabb hibának, s ebben az 1954-ben alakult Hazafias Népfrontot is megbírálták.¹⁰⁴ Április 14-én Nagy Imrét ismét kizárták a pártvezetésből, majd december 5-én a pártból is. A kormány élén Hegedüs András követte, s az 1956-os forradalomig vezető politikai folyamat további eseményei ismertek.¹⁰⁵ A magyarországi visszarendeződés, a történelem később fájdalmas hatású tragikomédiájaként, éppen akkorra fejeződött be, amikor az SZKP 1956. február 14–25. között tartott XX. kongresszusán Hruscsov elmondta sokkoló hatású beszédét Sztálin bűneiről.¹⁰⁶

A Népművelési Minisztérium vezetését 1953-ban átvevő kommunista „társutas” Darvas József 1947 óta több tárca élén állt, s bár népi íróként az átlagosnál nagyobb affinitása volt a kultúra és a művészetek kérdései iránt, politikusi működésében ez alig hagyott nyomot. Az 1953-mas fordulat őt is megviselte, az 1956 augusztusában megjelent tanulmánykötetének utószavában az SZKP XX. kongresszusának „szemet és lelket felnyitó tanulságai után” zavartan magyarázkodott, hogy „dogmaként alkalmaztam az osztályharc éleződéséről szóló, téves sztálini tételt”, s hogy „nem egy állásfoglalással (...) a fejlődést gátló szektás nézeteket támogattam”.¹⁰⁷ Nyilvánvaló, hogy Darvasnak sem a Révait megfellebbezhetetlen tekintélynek tartó apparátus, sem az értelmiség szemében nem lehetett súlya. A népművelési tárca aktívaértekezletén, 1953 szeptemberében Darvas erőtlenül állt ki beosztottai elé, s később hiába foglalták össze a hiányosságokat a *Mit tett a Minisztérium a kormányprogram végrehajtásáért?* c. belső dokumentumban, érdemi változás nem történt.¹⁰⁸ Darvas főleg mennyiségi szempontból értékelte a júniusi párthatározat végrehajtásának kulturális eredményeit az országgyűlés előtt, 1954. január 23-án, s miközben bátorította a művészek egyéniségének kibontakoztatását és a szabad témaválasztást, mindezt rögtön szembeállította az eszmei igénytelenséggel és a hibák szatirikus ábrázolásának veszélyeivel.¹⁰⁹ 1954. október 23–24-én tartotta alakuló kongresszusát a Hazafias Népfront. A programadó beszéd megtartását vállaló Darvas ekkor még a kultúra demokratizálásának szükségességéről

¹⁰¹ Szerdahelyi István: *A magyar esztétika története (1945–1975)*, i.m. 53–54.o.

¹⁰² Fogarasi Béla: *Tudomány és szocializmus*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. 394–397. o.

¹⁰³ Vö. pl. Szilágyi Gábor: *Életjel. A magyar filmművészet megszületése 1954–1956*. Magyar Filmintézet, Budapest, 1994.; András Gábor – Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András: *Magyar képzőművészet a 20. században*. Corvina Kiadó, Budapest, 1999. 140–144. o.

¹⁰⁴ *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956*, i.m. 331–343. o.

¹⁰⁵ Az 1953 utáni, egyre bonyolultabb irodalmi-művészeti közéletéről szemléletes képet ad: Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990.

¹⁰⁶ Nyikita Hruscsov: *A személyi kultuszról és következményeiről*. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén 1956. február 25. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

¹⁰⁷ Darvas József: *Új népért, új kultúráért*. Tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956. 323–325. o.

¹⁰⁸ Erről részletesen lásd: Korossy Zsuzsa: *„Rólunk nemigen szól a mese”*, i.m. 40–43. o.

¹⁰⁹ Darvas József: *Új népért, új kultúráért*, i.m. 164–172. o.

szólt.¹¹⁰ 1955 júniusában azonban, a *Csillag* c. folyóiratban, a párt célkitűzéseit magyarázó *A márciusi határozat és a kulturális forradalom feladatai* című írásában a lehetetlenre vállalkozott: az 1953. júniusi, a sztálinizmust elítélő KV-határozatot közös nevezőre hozni az 1955. márciusi, a jobboldali elhajlást ostromozó KV-határozattal.¹¹¹ A terjedelmes tanulmány elemzésére e helyütt nem vállalkozom, mert az ötvenes évek művészetpolitikájának egésze szempontjából ennek már nem volt jelentősége.¹¹²

Az egyébként is sokat betegeskedő Révai 1953. július 3-án a kollektív államfői testület, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa formális és súlytalan helyettes elnöki posztjainak egyikét kapta. 1953 októberétől 1954 júliusáig a *Társadalmi Szemle* főszerkesztője volt, egyébként nem játszott politikai szerepet. Ám 1956 júliusában, amikor Rákosit végképp leváltották a párt éléről, újra az MDP Politikai Bizottsága tagja lett. Érdemi tevékenységet októberig nem tudott kifejtetni. Az új Magyar Szocialista Munkáspártban (MSZMP) azonban Kádárnak – az MDP-hez fűződő krónikus kontinuitás-diszkontinuitás probléma vetületeként – szüksége volt rá. Révai részt vett, sőt felszólalt az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletén, amely megerősítette az új párt irányvonalát és vezető szerveit. A bár sok tekintetben eltérő álláspontot fogalmazott meg – Kádár szinte csak erre reagált vitázó beszédében –, beválasztották a Központi Bizottságba. Révai számára ez volt az utolsó nyilvános felszólalás, amelyben a kultúrpolitika ellenforradalom utáni tétováságát is ostromozta.¹¹³

Végezetül nem érdektelen megvizsgálni, miként alakult az MSZMP viszonya az MDP-hez a kultúra terén.¹¹⁴ Az 1956 végén újjászervezett kommunista párt erről csak 1958-ra alakította ki hivatalos álláspontját. A Központi Bizottság által elfogadott és 1958. július 25-én közzétett dokumentum *Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei* címet viselte.¹¹⁵ Ebben újrafogalmazták a kulturális forradalom kategóriáját és kritikailag értékelték a jogelőd MDP kultúrpolitikáját. Az MSZMP az első kérdésben Révai definíciójához képest szélesebb alapú meghatározást fogadott el: „A kulturális forradalom tartalmilag a szocialista kultúra megteremtéséért vívott harc. A szocialista kultúrát a párt irányításával, a népi demokratikus állam szervezett erejére, kulturális intézményeire támaszkodva, maguk a dolgozó tömegek hozzák létre.”¹¹⁶ A kulturális forradalom célja a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának megtörése, a művelődésügynek az osztályharc szolgálatába történő állítása, a marxista-leninista világnézet győzelemre vitele, az új szocialista értelmiség kialakítása, és a város-falu közötti különbségek kulturális eszközökkel történő megszüntetése. A dokumentum áttekintette a művelődésügy eddigi eredményeit és hibáit. A felszabadulást követő évekről szólva főleg statisztikai adatokat felvonultatva méltatták a párt eredményeit, a közművelődés, a művészetek, az oktatásügy, a könyvkiadás, az irodalom fejlődését. A hibák között a személyi kultusz, a túlzott gyorsítás, a burzsoá kulturális szemléleti örökség, a szovjet példák mechanikus másolása, a központosítás, az értelmiségellenesség, az adminisztratív eszközök túlszabályozottsága szerepelt. E kétpólusú megközelítés szinte kézenfekvően sugallta, hogy az

¹¹⁰ Darvas József: Tömörüljünk széles, megbonthatatlan egységbe a Hazafias Népfőnt zászlaja alatt. In: A Hazafias Népfőnt I. országos kongresszusa. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1954. 11–50. o.

¹¹¹ Darvas József: A márciusi határozat és a kulturális forradalom feladatai. In: Darvas József: Új népért, új kultúráért, i.m. 258–305.o.

¹¹² Az 1953-as fordulatról részletesen lásd: Szabó Bálint: Az „ötvenes évek.” Elmélet és politika a szocialista építés első időszakában Magyarországon 1948–1957. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 65–266. o.

¹¹³ A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve, 1957. június 27–29. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. 141–156, 212–223. o.

¹¹⁴ Erről részletesen lásd: Bolvári-Takács Gábor: A Magyar Szocialista Munkáspárt művészetpolitikájának fő vonásai, 1956–1989. In: Útközben. A Neveléstudományi Doktori Program Évkönyvei 3. (Szerk.: Pusztai Gabriella – Németh Nóra Viktória), CHERD, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2011. 279–299. o.

¹¹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 231–260. o. A dokumentum létrejöttének folyamatáról lásd: Bolvári-Takács Gábor: Az MSZMP művelődéspolitikai irányelveinek keletkezéstörténete = Múltunk, 1995. 4. szám, 115–132.o.

¹¹⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962, i.m. 232.o.

MSZMP célul tűzi ki a problémák szintetizáló igényű megoldását, megmaradva az elvi alapokon, de elkerülve a túlkapasokat.

E dialektikus megközelítés végrehajtása azonban elméletben sem sikerült. Akadtak persze önkritikus értékelések, mint pl. Horváth Mártoné, aki két évtized távlatából visszatekintve egyszerűen csak „politikai balossággal párosult esztétikai konzervativizmusnak” nevezte az ötvenes éveket,¹¹⁷ vagy Tóth Dezsőé, aki szerint „a politikai voluntarizmus (...) a művészet vonatkozásában (...) az esztétikum kategóriáját (s ezzel a művészet sajátos törvényszerűségeit) megsértette. (...) Ennek a műveletnek a manipulátora a szocialista realizmus és a pártosság akkori értelemben vett kategóriái voltak.”¹¹⁸ Az eredmények és hibák szembeállítása azonban az idő múlásával mind inkább elmosódott. Így az MSZMP kultúrpolitikájának egyik vezető teoretikusa és végrehajtója, Köpeczi Béla, a 80-as években közzétett összefoglaló művében már lényegében 1948-tól zavarmentes, szinte egyenletes fejlődési utat vázolt fel.¹¹⁹

¹¹⁷ Horváth Márton: Művészetpolitika, húsz év távlatából. In: Kritikák és képek, i.m. 438.o.

¹¹⁸ Tóth Dezső: Művészet és politika viszonya 40 év tükrében. In: Tóth Dezső: Közösség és irodalom. Tanulmányok, cikkek, interjúk. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988. 112–113. o.

¹¹⁹ Köpeczi Béla: A magyar kultúra útja (1945–1985), i.m. Időrendi áttekintés: 41–61. o, tematikus elemzés: 100–112.o.

II. Az Operaház átalakításának kísérlete

A kommunista párt térnyerése a művészetek között elsőként a színházi életben mutatható ki. „Az 1945-ös tavaszi csonka és az 1945/46-os színházi évadot a magyar színház és dráma történetében jelentős fordulat előkészítőjének tekinthetjük. A Nemzeti Színházba Háy Gyula két művével bevonult a szocialista dráma.”¹²⁰ Az ekkor már Major Tamás által igazgatott Nemzetiben Háy *Tiszazug* c. művét 1945. május 18-án, az *Isten, császár, paraszt* címűt 1946. május 10-én mutatták be.¹²¹ A színpad meghódításával ellentétben a zenei közélet átformálása jóval nehezebb feladatnak bizonyult. Ennek oka, hogy „bonyolult és hosszadalmas folyamat a zenekultúra és a munkásosztály *teljes* egymásra találása (...). Egyrészt: a hivatásos zenekultúra egész szervezete, az oktatástól a hangversenyéletig polgári hagyományokon épül, tehát a munkásosztályhoz közeledő hivatásos művész szinte az ujjában visz olyan technikai eljárásokat, amelyek a „szakszerűség” általános-technikai ismerveinek tűnnek, mégis a polgári zene *tartalma* határozza meg őket. Másrészt: a munkásosztály a maga keretei közt egy teljes zenekultúra mozgási terének csupán töredékét tudja biztosítani.”¹²² A két művészeti ág eltérő fejlődési üteme és az ebből fakadóan ugyancsak eltérő módon teljesíthető központi elvárások ollószerű szétválásának következményei a 40-es évek végén különösen erősen jelentkeztek a Magyar Állami Operaházban.

1949–50 fordulóján a pártvezetésnek – és a Révai által vezetett népművelési tárcának – az Operaház működése szempontjából a legfőbb gondot Tóth Aladár személye okozta. A feleségével, Fischer Annie zongoraművésszel együtt a világháború után Svédországból hazatért zenekritikust Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter 1946 augusztusában nevezte ki az intézmény igazgatójává.¹²³ Az Opera művészi színvonalának megszilárdítása és a repertoár bővítése egyértelműen Tóth Aladár érdeme, aki „a fejlődés irányának kijelölésében tévedhetetlen volt”.¹²⁴ Része volt e folyamatnak Otto Klemperer vezető karmester Budapestre hívása, 1947 őszén. Meglehetősen paradox helyzet állt elő: miközben osztályharcos szempontok fogalmazódtak meg a „burzsoá örökséget” ápoló intézmény munkájával szemben, a kultúrpolitika Tóth Aladáron kívül nem tudott felmutatni olyan, zeneileg művelt, minőségileg kétségbevonhatatlan, nemzetközileg elismert személyt, aki az igazgató helyébe léphetett volna.

A szovjet példa azonban cselekvésre készítette a minisztériumi és a pártapparátust. Moszkvában ez idő tájt kiemelt figyelem fordult a zeneművészet felé. A szovjet zenei szakemberek 1948. januári tanácskozásán, amelyet az SzK(b)P Központi Bizottságában rendeztek, Andrej Zsdanov KB-titkár mondott bevezetőt és tartott referátumot, kijelölve a fő feladatokat, meghatározva a párt elvárásait.¹²⁵ A tömegdal és a munkásosztály zenei nevelésének fontosságára, illetve a „reakció” zenében is jelen levő veszélyeire hamarosan a magyar filmművészet is reagált: a *Dalolva szép az élet* című filmben a helyes utat megtaláló és a problémákat megoldó Lakatos párttitkár (Ladányi Ferenc) Zsdanov könyvét idézve hangoztatja a haladó szellemű zene igazságát.¹²⁶ A szovjet példa óvatosságra intette a zenei közéletet: az említett tanácskozáson elhangzott Zsdanov-beszéd alapján az SzK(b)P Központi

¹²⁰ Siklós Olga: A magyar drámairodalom útja 1945–1957. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1970. 19. o.

¹²¹ Uo. 39–52. o.

¹²² Maróthy János. Zene, forradalom, szocializmus. Szabó Ferenc útja. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975. 21. o. Kiemelések az eredetiben.

¹²³ Ennek körülményeiről lásd: A budapesti Operaház 100 éve. (Szerk.: Staud Géza), Zeneműkiadó, Budapest, 1984. 276. s. o.

¹²⁴ Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája, i. m. 230. o.

¹²⁵ Vö.: A. A. Zsdanov: A művészet és filozófia kérdéseiről, i.m. 41–72. o.

¹²⁶ A forgatás kezdete: 1950. április 5., bemutató: szeptember 24. A filmet Keleti Márton rendezte. Vö.: Szilágyi Gábor: Tűzkeresztység, i.m. 293–297. o.

Bizottsága 1948 februárjában hozott határozatában megbírálta Vani Muragyeli 1947-ben bemutatott *A nagy barátság* c. operáját, a zeneszerzőt Szibériába száműzték és csak jóval Sztálin halála után, 1958-ban rehabilitálták.¹²⁷

Tóth Aladár érezte az őt körülvevő ellenséges légkört, és felajánlotta lemondását. E körülmények között a pártvezetés részéről immár megvalósíthatónak tűnt az akció az igazgató elmozdítására, amelynek nyitánya az MDP KV Titkárságának 1950. január 13-én ülése volt. Az 5. napirendi pont a következő címet viselte: „Az Operaház kérdése. Előadó: Révai elvtárs”. A megbeszélés alapjául szolgáló, *Az Operaház munkájának kiértékelése* c., január 10-én kelt előterjesztést Csillag Miklós, a Népművelési Minisztérium művészeti főosztályvezetője jegyezte. A napirendhez meghívottként megjelent Losonczy Géza államtitkár, Redő Ferenc művészeti főosztályvezető-helyettes és Garai Imréné, az Operaház főtitkára.¹²⁸

A jelentés először sajátos szemszögből vázolta az operajátszás történetét. A műfaj születését a nemzeti öntudatra ébredés korszakával, a reneszánszsal azonosította. Az opera később is megtartotta kapcsolatát a mindenkori haladó mozgalmakkal, és fejlődésében akkor ér el csúcspontokat, amikor a korabeli haladásból táplálkozott. Példaként említette Verdit, akinek művészete elválaszthatatlan a garibaldista törekvésektől, Glinkát, akinek működése szorosan összefügg a dekabrista mozgalommal, és Erkelt, mint a magyar nemzeti függetlenségi mozgalmak részesét. Az operának tehát, virágzó korszakaiban, szoros kapcsolata volt a társadalmi fejlődés mozgató erőivel. Olyannyira, hogy nem egy esetben a mindenkori reakció államapparátusának kellett közbelépnie, hogy az operák tömegekre ható forradalmi „izgatását” megakadályozzák.

Mindezekkel szemben a „burzsoázia dekadenciája” az opera dekadenciába fulladását jelenti – folytatta a szöveg. Jellegzetes képviselője ennek Richard Strauss, főleg a *Salome* és a *Rózsalovag* c. operáival. (A példák nem véletlenek, az Operaház mindkét művet műsoron tartotta. A *Salome* utolsó felújítása Rékai András 1940-ben színpadra állított változata volt. Otto Klemperer 1948-as felújítási terve nem valósult meg. A *Rózsalovagot* Szemere Árpád 1931-es rendezésében játszották.) Az opera dekadenciája nemcsak az alkotó tevékenységben nyilvánul meg, hanem a műfaj társadalmi szerepében is. Az operai előadások mind kisebb igénycreteghez szóltak. Ez a közönség már nem a művek forradalmi mondanivalójára rezonál, hanem csaknem kizárólagosan az énekhangok kultuszának hódol, és függetleníti a szépen énekelt melódiát az opera cselekményétől. Ennek megfelelően a burzsoá operaszínházak játéktípusa úgy működik, hogy kevés számú közönségnek sok darabot mutatnak be, tehát sok művet tartanak repertoáron. Ez azért nem okoz különösebb nehézséget, mert nem szükséges sok próba. A közönség egy-két kiváló énekes hangprodukcióit élvezi, akik olykor különböző nyelven énekelnek.

Az opera műfajának ezzel a dekadenciájával élesen szemben áll a Szovjetunió operakultúrája. Mivel a műfaj mindenkori haladó remekművei a fennálló társadalmi rend elleni akció agitációs eszközei voltak, a szocialista forradalom visszaadta az operának, mint műfajnak ezt az eredeti osztálytartalmát. Ezért a szovjet operaszínházak repertoárjukat a művek osztálytartalma szerint alakítják, és ezt fejezik ki az összes rendelkezésre álló eszközzel (zene, rendezés, díszlet, jelmez, színészi játék, világítás). A szovjet tapasztalat azt mutatja, hogy a zene erejével és a drámai hitelesség gondos alátámasztásával a ma társadalmi kérdéseire szólóvá tett operának a tömegekre gyakorolt hatása vetekszik a filmével. Hiszen az operánál a rendelkezésre álló eszközök fokozottan az érzelmi szuggesztivitás útján hatnak, tehát

¹²⁷ A szovjet zenei közélet 1940-es évek végi politikai túlkapasáiról lásd: Szolomon Volkov: Sosztakovics és Sztálin, i.m. 214–234. o.

¹²⁸ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 81. ö.e. 82–89. lap. A dokumentumot teljes terjedelmében, magyarázó jegyzetekkel ellátva közéttem: Bolvári-Takács Gábor: „Nem Mozart művészetét akarjuk támadni”. Kísérlet az Operaház politikai átszervezésére 1950-ben = Muzsika, 2010. 9. szám, 12–19. o.

bizonyos értelemben túl is tesznek a személyes részvétel élményszerűségének hatásán, ami a film nagy ereje. A Szovjetunió operakultúrájában a forradalmi hagyományok fejlesztésén és ápolásán kívül igen fontos elem a nemzeti hagyományok kritikai átvétele. Glinkától kezdve a nagy orosz klasszikus operák csaknem egytől egyig korunk haladó eszméinek hirdetői.

Vajon hogy viszonylik a Magyar Állami Operaház ezekhez a szempontokhoz? A nyugati vagy a szovjet operaszínházak műsorpolitikáját követi? – tette fel a kérdést az előterjesztés, és meg is válaszolta: az Operaház műsorpolitikája a nyugati burzsoá színházakhoz kíván alkalmazkodni. A műsorok kiválasztása nem a darabok mondanivalója szerint, hanem „egy kisszámú sznob ínyencréteg által kitenyészített divat hullámvásárai szerint” történik. Ez tartatja műsoron a Wagner-repertoárt. A jelentés csak egyetlen haladó alkotást nevezett meg, *A nürnbergi mesterdalnokokat*, amelynek felújított változatát, Nádasy Kálmán rendezésében, 1949. március 27-én mutatták be. Ettől függetlenül Wagner a műveiben általában a germán faji felsőbbrendűség hirdetője, és művészetének legjellegzetesebb eszköze a misztika – olvashatjuk tovább. E körülmények pedig nem teszik alkalmassá arra, hogy a magyar nép operaszínpadán túlzott mértékben jelen legyen. Ehhez képest a tavalyi évadban a Wagner művek előadásainak száma emelkedett.

A jelentés hangsúlyozza, hogy ugyanez az arisztokratizmus teremtette meg az Operaház színpadán a túlzott Mozart-kultuszt is, de ezzel „nem Mozart művészetét akarjuk támadni.” Mozartot minden idők egyik legnagyobb zeneszerzője, s hogy az operaszínpadon is a haladást szolgálta, bizonyítja többek között *Figaro házassága*, amelynek felújított változatát 1948. január 24-én játszották először, Nádasy Kálmán rendezésében. De az Operaházban, ahol a szükségszerű súlypontok a műsorpolitikában még nem alakultak ki, a Mozart-kultusz indokolatlan. Ráadásul Erkel helyett, aki az operaszínpadon a haladó magyar nemzeti hagyomány képviselője, az amúgy is szűk magyar repertoáron belül szám szerint is Bartók vezet, akinek éppen színpadi művei a legkevésbé szerencsések. Ilyen *A csodálatos mandarin* – 1945. december 9-én mutatták be Harangozó Gyula koreográfiájával – amely nagy részben Lengyel Menyhért szövege, és a koreográfia következtében valósággal pornográf hatást kelt. Vagy *A Kékszakállú herceg vára* – felújítása, Oláh Gusztáv rendezésében, 1945. szeptember 26-án történt –, amelynek szimbolista szövege Balázs Béla legrosszabb írói korszakából való. Ezekben a művekben a fiatal Bartók zenéje jelenik meg a zeneszerző kísérletező korszakából, tele megoldatlan problémákkal. Bartók zeneszerzői jelentősége éppen nem ezekben a művekben nyilvánul meg, hanem sokkal inkább a népzenehez kapcsolódó, világos szerkezetű, közérthető alkotásaiban – zárta gondolatmenetét Csillag.

Az eddigiekhez némi kommentár szükséges. Tóth Aladár ugyanis valóban mindig a minőséget képviselte. Szisztematikusan törekedett a Wagner-életmű bemutatására, így került sor 1946/47-ben Nádasy Kálmán rendezésében és Lukács Miklós vezényletével *A walkür*, *A Rajna kincse* és a *Siegfried*, Oláh Gusztáv rendező és Ferencsik János karmester közreműködésével a *Lohengrin* felújítására. A Mozart-kultusz Otto Klemperer és Tóth Aladár közös érdeme. Klemperer az első évadjában húsz, a másodikban tizenöt, a harmadikban tizenhat Mozart-művet vezényelt. Az 1947/48-as évadban Bartóknak – a két operáján kívül – még egy művét műsorra tűzték: a *Bálványosvár* című tánclegenda a *Táncszivtre* készült, bemutatója Harangozó Gyula koreográfiájával 1948. február 27-én zajlott le. A pártvezetés szemében azonban mindez a burzsoá művészet térnyerését bizonyította.

Indokolatlan egyoldalúság nyilvánul meg abban is – folytatódott a szöveg –, hogy az Operaház csak Muszorgszkij ismeri el a klasszikus orosz operairodalom reprezentáns képviselőjéül. (Muszorgszkij operái közül a *Borisz Godunovot* 1947. július 1-jén, *A szorocsinci vásárt* 1949. december 25-én újították fel – ez utóbbit Sztálin születésnapjára. A repertoáron szerepelt a *Hovanscsina* is, bemutatója 1940. április 16-án volt.) Ugyanakkor Csajkovszkij szinte teljesen elhanyagolja a színház. Művei közül 1945 után csak a *Pikk dáma* volt műsoron, Glinkának pedig egy műve sem. Ezzel szemben Sztravinszkijnak, a „formalista

kozmpolita, emigrációban élő, ellenforradalmi orosz zeneszerző” műveinek előadásszáma a tavalyi évadban az előzőhöz képest több mint kétszeresére nőtt – írta a jelentés. Sztravinszkij művei közül a *Petruska* (koreográfus-rendező: Jan Cieplinski, felújítás: 1946. december 21.) és a *Kártyajáték* (koreográfus: Janine Charrat, bemutató: 1948. március 22.) volt repertoáron. Igaz, az előbbi 1949. november 23-ig közel húsz, az utóbbit 1949. február 28-ig tizenegy alkalommal tűzték műsorra. Klemperer 1948/49-re tervezte a *Tűzmadár* bemutatását, de ez nem valósult meg.

Az Operaház műsorán szép számmal szerepelnek haladó mondanivalójú operák, mint Verdi, Beethoven, Muszorgszkij, Mozart – folytatta a szöveg. Ezeknél viszont az előadásmód semlegesíti, sőt nem egy esetben eltünteti a ma problémáihoz pozitívan hozzászóló haladó mondanivalót. Az Operaház ezeknek a műveknek az előadásával is, híven a burzsoá színházak előadói stílusához, legfeljebb szerelmi bonyodalmak, egyéni tragédiák kifejezésére törekszik. A dokumentum leszögezte: az operai előadó-művészet, mivel több komponensből tevődik össze, az előadók részéről fokozott műveltséget követel meg. Ennek hiánya, különösen énekeseinknél, közmondásos. A színészi előadó-művészetet az Operaház színpadán mindössze két-három sablonmozdulat képviseli, amit minden alkalomhoz a helyzettől teljesen függetlenül használnak. Színpadi előadó-művészetéről az Operaházzal kapcsolatban általában nem is beszélhetünk, még kevésbé realista színjátszásról. De ez nem csak annak a mulasztásnak a következménye, hogy ezzel a színház nem foglalkozott, hanem annak a túlzott sztárkultusznak is, amely erősen gátolja a komoly munkát. A színház egyeseket dédelget, hajbókol előttük, minden szeszélyükért kiáll, erre a sztársoportra hivatkozik, ha nivóról van szó. De a „művészi rang” eme néhány képviselője után légüres tér következik. Sőt, egyesek művészi rangjának kritikátlan istenítése már nem egy kiváló erőnket valósággal emigrációba kergette. Így történhet meg az, hogy bár a színház státuszához kb. 90 magánénekes tartozik, ha akár egy epizódszereplő megbetegszik, az előadásra tűzött darabot le kell venni a műsorról. Hiszen a 90 énekes közül átlagban kb. 40 van foglalkoztatva, de akad közöttük olyan is, aki öt év óta a lábát sem tette a színpadra.

Ezek után Csillag Miklós feltette a kérdést: honnan ered ez a reakciós profil, amely az Operaház előadásaira jellemző? Szerinte az egyik a miszticizmusra való törekvés, amely a legszembetűnőbbben abban nyilvánul meg, hogy a színpad nagyrészt sötét. Azoknak, akik csak a budapesti előadásokon ismerik meg az operai műfajt, arra kell gondolniuk, hogy az operák általában sötétben játszódnak. A másik a klerikális reakció propagálása. Helyzeti és drámai indokoltságtól teljesen függetlenül majd minden színpadi képben fellelhető a kereszt. Ebből a szempontból a dokumentum az 1949. október 18-án, Oláh Gusztáv rendezésében felújított *Carment* tartotta jellemző példának, amelynek díszlet- és jelmezterveit is Oláh készítette. Eddig a *Carmen* volt az opera repertoárjának talán egyetlen Krisztus születése után lejátszódott darabja, amelyben a kereszt nem szerepelt. A felújítás alkalmából az Operaház igyekezett „pótolni” ezt a hiányt és nagy keresztet helyezett a harmadik felvonásba. De a klerikalizmus nemcsak ilyen külsőségekben nyilvánul meg. Erre jellemző az Operaház *Varázsfuvola*-előadása, amelynek felújított változatát 1948. február 21-én mutatták be, szintén Oláh Gusztáv rendezésében, díszleteivel és jelmezeivel. A szabadkőműves szellemben fogant műben a jóságot mindenhol fehér szín, papok és általában az egyház szimbolizálja.

A realista előadó-művészet nagyobb dicsőségére a népet képféleképpen szokta az Operaház ábrázolni – folytatódott az okfejtés. A nép cafatokban, rongyokban ténfergő csürhe, vagy pedig díszbe öltözött kéjlányok sokasága. Az egyébként jó előadásnak mondható – Nádasdy Kálmán és Oláh Gusztáv rendezésében felújított – *Borisz Godunov* forradalmi jelenetében egyenesen felháborító az a mód, ahogyan az orosz népet ábrázolják. A *Carmen*ben a dohánygyári munkásnők munka közben megfelelő erotikusan dekoltált öltözékekben és fodrászreklámnak beillő frizurákban sétálnak a színpadon. Az ízléstelen, erotikus jelleg különösen a balett koreográfiákban nyilvánul meg. Ezekben a szerelmet nagyrészt erotikus

„transznak” ábrázolják, amerikai filmekből elcsúszott vonaglásokkal. Ezek a példák nemcsak azt bizonyítják, hogy az előadások homlokegyenest ellentétesek a realista előadó-művészettel, hanem azt is, hogy a reakciós politikai agitációs eszközeivé válnak – fejezte be a gondolatmenetet a fősztályvezető.¹²⁹

Ezek után az előterjesztés rátért a gyakorlati problémákra. Annak ugyanis, hogy az Operaház a színpadról ezt a képet nyújtja, belső okai vannak. A színház tele van reakciókkal, volt nyilas párttagokkal, horthysta elemekkel, akik közül nem egy vezető funkciót tölt be. Az igazgatóság részéről ezekkel szemben legjobb esetben közömbösség, de lényegében támogatás nyilvánul meg. Kb. két hónappal ezelőttig a pártszervezet élén a színház művészeti személyzetének olyan tagjai állottak, akik, függő helyzetben lévén az igazgatótól, teljes mértékben az ő vonalát szolgálták. Ilyen körülmények között pártéletről nem beszélhetünk. Taggyűlést, pártnapot elvétele, minden előkészítés nélkül tartottak. Propaganda, népművelő csoport nem létezett. Az egész épületben egyetlen dekoráció sem volt. Pártirodát októberben engedélyezett az igazgatóság, az épület teljesen elzárt helyén. A pártszervezet tehát nevelő és ellenőrző munkát nem végzett, vezetősége az igazgatósághoz kapcsolódott, ami a pártszervezet lebecsülését váltotta ki a dolgozóknál. Nagyjából ilyen állapotok uralkodtak az üzemi bizottságban is.

A dokumentum szerint az utolsó 6-8 héten mutatkoztak eredmények az Operaház belső életének átforgatásában. A műsorpolitikában is értek el kezdeti eredményeket, ebből a szempontból a *Diótörő* és a *Párizs lángjai* című baletteket színpadra állító Vaszilij Vajnonen szovjet-orosz koreográfus segítségét emelte ki. Tóth Aladár azonban igyekszik minden nevelő munkát és tervszerűséget meggátolni a színház belső életében, bár kétségtelen, hogy működése alatt ért el eredményeket is. Az előadások zenei színvonalát felemelte, igazgatása alatt a kórus és zenekar jelentősen fejlődött. De zavaros és a párt művészpólitikájával ellentétes álláspontja akadályozza, hogy az Operaház a szocialista kulturális front részévé váljék – állította az előterjesztés. Majd némi önkritikával így folytatta: meg kell állapítanunk, hogy az Operaházzal kapcsolatban mi is követtünk el hibákat. Helytelen volt Tóthot, mint nem kommunizistát, kihagyni az ún. „üzemi háromszögből” (pártvezetés – állami vezetés – szakszervezet). Ugyancsak helytelen volt az új személyzeti előadót Tóth megkérdezése és tudta nélkül a színházhoz helyezni. Nem volt helyes a fizetési kategóriákba való besorolást végső fokon az igazgató bevonása nélkül megállapítani. Az új párttitkár személyének kiválasztása sem volt helyes, aki bár tehetséges, fiatal, harcos elvtárs, aki rövid működése alatt komoly életet vitt a pártszervezetbe, szakmai járatlansága miatt nem alkalmas e posztra. Az Operaházzal kapcsolatos értesüléseink beszerzésénél nem jártunk el kellő gondossággal. Az intézmény ugyanis tele van okkal vagy ok nélkül sértett művészekkel. Ezek minden lehető módon ártani igyekeznek a vezetőségnek, abban a reményben, hogy egy új vezetőség méltányolni fogja sérelmeiket. Éppen ezért a jövőben információink kiértékelésénél gondosabban kell eljárni.

Csillag szerint, mindezeket egybevetve, az Operaház munkájában döntő fordulatot kell elérni. Ezért a következőket javasolta: 1. Tóth Aladár felajánlott lemondását fogadjuk el. Esetleg oly módon, hogy egyelőre szabadságra küldjük, és az új igazgató személyének kijelölése után mentjük csak fel állásából. Az átmeneti időre az Operaház vezetése biztosítva van. Tóth Aladár számára azonban továbbra is egzisztenciát akarunk biztosítani zenei területen, már csak azért is, mert felesége Fischer Annie nemzetközi viszonylatban is elismert komoly művésznő. Erre vonatkozó javaslatunkat később tesszük meg. 2. A Nagybudapesti Pártbizottság gondoskodjék róla, hogy idősebb, és zenei vagy színházi kérdésekben legalább valamennyire jártas párttitkár kerüljön az Operaházhoz. 3. A *Szabad Nép* foglalkozzék az

¹²⁹ A bemutatók és előadások adatainak forrásai: A budapesti Operaház 100 éve, i.m. (a felhasznált szövegrészek Alpár Ágnes és Tallián Tibor munkái); Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája, i.m.; Darvas Gábor: Zenei zseblexikon. Zeneműkiadó, Budapest, 1978.

Operaház eddigi munkájának kiértékelésével és az elért eredmények elismerése mellett mutasson rá az eddigi munkák elvi hibáira. A *Szabad Nép* cikke nyomán a sajtóban vitát indítunk. 4. Az új igazgató beiktatására társulati ülésen történjék, ahol a Minisztérium szögezze le az Operaház működésével kapcsolatos elvi álláspontját, rámutatva arra, hogy a Minisztérium igen nagy súlyt helyez a színház művészi színvonalának emelésére. 5. A kinevezendő új igazgató egyéni felelősségének és hatáskörének feltétlen biztosítása mellett gondoskodni kell a kollektív vezetés megszervezéséről is. Ezért az igazgató mellé a vezető karmesterből, rendezőből és főtítkárból álló tanácsadó testületet létesítünk, amelyet esetleg 1-2 kívülálló szakemberrel is megerősítünk.

A javaslat 6. pontjában az igazgatói állásra jelölt személyeket mutatták be. Az első Nádasdy Kálmán 1933-tól az Operaház rendezője, 1941-től főrendezője. Az előterjesztés szerint tehetséges, jó szakember. Az utóbbi időben egyre inkább tapasztalható nála a realizmusra való törekvés. Erre mutat a *Ludas Matyi* c. film rendezése is. Színpadi szakismerete mellett van zenei műveltsége is: Kodálynál végzett zeneszerzést. Politikailag jó szándékot mutat, hajlandó velünk együtt működni. Ellene szól viszont az, hogy régi operai ember lévén, erős klikkszerű baráti kapcsolatai vannak, valamint az, hogy a feleségét szilenciummal igazolták. A második jelölt Várkonyi Zoltán színész és rendező, aki 1934–41-ben és 1950-től a Nemzeti Színház, 1941–44-ben a Madách Színház tagja, 1945–49-ben a Művész Színház alapító igazgatója. A dokumentum szerint jó színházi szakember. Színigazgatói működése során jó szervezőnek bizonyult. Ellene szól az, hogy a zenei terület meglehetősen idegen számára, valamint az, hogy a Művész Színház igazgatójaként többször a nyugati befolyás alá került. A harmadik helyen Székely Endre zeneszerző, karnagy állt, aki 1937–45-ben kórusvezető, majd a Munkás Kultúrszövetség szervezője és a Bartók Béla Szövetség főtitékára. A jelentés szerint igen jó szervező. Legutóbb is színházi területen dolgozott (Városi Színház). Jelenleg öthónapos iskolán van, zenei aktívánk egyik vezető tagja. Hibája, hogy nem tud maga körül megfelelő légkört kialakítani, módszerei sokszor erőszakosak, visszatetszést szülnek. Igen sok haragosa van az Operaházban is. S végül a negyedik jelölt Galánffy Lajos zongoraművész, zenepedagógus, 1928-tól a budapesti Fodor Zeneiskola, 1931-től a debreceni városi zeneiskola tanára, 1938-tól igazgatója. A javaslat jól képzett muzsikusként tartja, aki jó szervező, 1946 óta párttag. Kérdéses azonban, hogy eddigi szűk területre korlátozott működése után képes lenne-e az ország legnagyobb művészeti intézményének irányítására. A dokumentum fogalmazásmódja, szemlélete, tendenciózussága és csúsztatásai önmagukért beszéltek. Az igazgatói tisztségre javasoltak névsora önmagában is különös, tekintve, hogy valamennyi jelöltnél felmerültek negatívumok. A Titkárság az előterjesztést megvitatta és a javasolt pontok sorrendjében az alábbi határozatok születtek: „1. Rákosi és Révai elvtárs beszélnek Tóth igazgatóval. 2. A Nagybudapesti Pártbizottság keres új párttitkárt. Egyidejűleg meg kell nézni, hogy Czéh elvtárs milyen funkcióban maradhat az Operában, a Párt tekintélyének csorbítása nélkül. 3. Losonczy elvtárs cikke a Szabad Népből csak Tóth igazgatóval való beszélgetés után jelenjen meg. 4. pont kimarad. 5. A tanácsadó testületet meg kell csinálni, de a kollektív vezetés nem helyes. A Titkárság úgy határoz, hogy az Operához szovjet tanácsadót kell hívni.”¹³⁰

A Titkárság határozatát követően több fronton indult támadás. Az alaphangot a sajtó adta meg: 1950 februárjában Losonczy Géza tette közzé terjedelmes cikkét a központi pártlapban, felhasználva az előterjesztés szövegét – és végrehajtva az MDP Titkárság január 10-i határozatát.¹³¹ Mintegy ehhez kapcsolódva Csillag Miklós tollából jelent meg „iránymutatás” az *Új Zenei Szemle* első számában.¹³² De kritikusan szólott hozzá a kérdéshez Székely Endre zeneszerző is (aki az előterjesztésben mint lehetséges igazgató-utód szerepelt), követelve az

¹³⁰ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 81. ö.e. 58–59. lap

¹³¹ Losonczy Géza: Az Operaház legyen a népé! = Szabad Nép, 1950. február 5.

¹³² Csillag Miklós: Az Új Zenei Szemle megindulása elé = Új Zenei Szemle, 1950. 1. szám.

operaházi műsorpolitika revízióját.¹³³ Megbolydult a zenei közélet, fellángoltak a klikkek közötti ellentétek, feltámadtak a magukat mellőzöttnek érző művészek. E fejleményeket e helyütt nem részletezzük, ezt megtették mások.¹³⁴

Az Operaházon belül ennek nyomán komoly változások történtek. 1950 nyarán Dramaturgiai Bizottságot hoztak létre Bálint Lajos, Kenessey Jenő, Nádasdy Kálmán, Szabolcsi Bence, Szinetár György részvételével, amely 1953-ig működött.¹³⁵ A legsúlyosabb személyi konzekvencia Otto Klemperer 1950 őszi távozása volt, vele a Mozart- és Wagner-repertoár kiemelkedő képviselője búcsúzott el. Mindez azonnal következményekkel járt a műsorpolitikában is: a Wagner-művek egy részét levették a műsorról, és 1949 végén erre a sorsra jutott *A csodálatos mandarin* is, amelyet a „modernizmus” vádjával állítottak le, és csak 1956. június 1-jén újították fel.

A Révai-féle kultúrpolitikára jellemző – és, tegyük hozzá, 1956 után Aczél György által is eredményesen gyakorolt – „mézesmadzag és korbács” elvének alkalmazásával Révai a fentiek ellenére *nem* fogadta el Tóth Aladár lemondását. Sőt – a titkársági határozatot túlteljesítve – nemcsak találkozott, de meg is állapodott vele. Erre utal a Kövér György által részben közzétett, 1950. február 28-i keltezésű levél, amelyben Révai felhívja az igazgató figyelmét a közöttük létrejött „megegyezésre”, nyomatékosítva, hogy „a komoly művészi munkának az Operában egy feltétele van: a velünk való fenntartás nélküli együttműködés”.¹³⁶

Nem nehéz észrevenni a Révai-féle forgatókönyv alkalmazásának párhuzamait azzal a helyzettel, amely Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence körül kialakult. Míg Kodályt 1949-ben még úgy aposztrofálták, hogy az újjászervezett MTA egyetlen határozottan ellenséges magatartású tagja,¹³⁷ addig 1950 végére Révai a Kodállal és Szabolcsival szemben alkalmazott taktika teljes revíziója mellett döntött.¹³⁸ Az összefüggés már csak azért is feltételezhető, mert Tóth Aladár elkötelezett híve volt Kodály művészetének és tantételeinek.¹³⁹ A kiegyezés folyamatát 1952-ben koronázták meg: március 15-én Tóth Aladár „az Operaház fejlesztésében, kiváló művészi eredményeinek elérésében szerzett érdemeiért” átvehette a Kossuth-díj arany fokozatát (ekkor kapta második Kossuth-díját és a Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze címet a hetvenéves Kodály is). Nem hallgathatom el a politikai párhuzamot Rákosi Mátyás 60. születésnapjával, amelynek operaházi díszünnepségét pár nappal korábban tartották. Az aktus így a párt és az Opera kiegyezését is szimbolizálta, hiszen Révai már korábban rájött az egyetlen lehetséges megoldásra: Tóth megtarthatta igazgatói posztját, Révai pedig – bizonyos mozgástér biztosításával – megnyerte őt a kultúrpolitikának. A Kossuth-díjjal tehát nem a direktor igazságát, hanem a párt győzelmét szentesítették. Tóth Aladár az 1956-os forradalomig a helyén maradt.

A színházi és a zenei közélet átpolitizálása, a szocialista realista elvárásoknak való megfelelés az 50-es évek elején tovább folytatódott. A színházügyben nagyobb sikerrel, mint a zenében. Gellért Endre, a Nemzeti Színház főrendezője, a Színház- és Filmművészeti Főiskola színész főtanszakának vezetője a Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség I. színházi

¹³³ Székely Endre: Egy szovjetunióbeli utazás tapasztalatai = Új Zenei Szemle, 1950. 2. szám.

¹³⁴ Vö.: A budapesti Operaház 100 éve, i. m. 304. skk. o.; Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája, i. m. 231. skk.; Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957, i. m. 188. skk. o.

¹³⁵ Működéséről lásd: A budapesti Operaház 100 éve, i. m. 307–308. Az 1950-ben kiadott központi színházi szabályzat szerint az Operaházban Igazgató Tanács működik, amelynek tagjait a népművelési miniszter nevezi ki. Vö.: Nyáry László: Színházak szervezeti, szolgálati és fegyelmi szabályai (Művészek, műszakiak és egyéb színházi alkalmazottak illetmény- és nyugdíjügyei, valamint jogai és kötelességei). Budapest, 1950. Vö.: Bolvári-Takács Gábor: A színházügy jogi és szervezeti kereteinek alakulása (1945–1989) = Jogtudományi Közlöny, 1996. 7–8. szám, 325–329. o.

¹³⁶ Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957, i. m. 192. o.

¹³⁷ Idézi: Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói, i. m. 177. o.

¹³⁸ Vö.: Péteri Lóránt: Kodály az államszocializmusban, i. m.; Péteri Lóránt: Szabolcsi Bence és a magyar zeneélet diskurzusai (1948–1956) = Magyar Zene, 2003. 1. és 2. szám.

¹³⁹ Péteri Lóránt: Kodály az államszocializmusban, i. m. 99. o.

konferenciáján, 1950 őszén elmondott beszédében így összegezte az elért eredményeket és a tennivalókat: a színjátszás terén megváltozott színházaink társadalmi funkciója, a színdarabok mondanivalója, és kicserélődött a közönség. Mindez szükségessé teszi, hogy a színészeknek szorosabb kapcsolatba kell kerülniük a néppel, meg kell tanulniuk lélegezni, beszélni és mozogni. Küzdeniük kell a sablonos előadásmód, az öncélúság és ösztönösség, az önmutogatás, továbbá a naturalista (hangátvétel, egyszerűség és természetesség) és formalista csökevények ellen. A rendezőknek meg kell ismerniük az időt, a helyet, a kor gazdasági életét, a társadalom összetételét, s ezen belül az osztályellentéteket (ha nem szovjet drámáról van szó!), továbbá a darab íróját is, más műveiből. A „színházi kultúrforradalomnak” küzdenie kell a formalista rendezői elvek ellen, amelyek öncélú ötletekben merülnek ki; a naturalista rendezők ellen, akik a tevékenységüket úgy tekintik, mint valamiféle katonai tevékenységet; és a csak százaz pedagógiai elvekkel dolgozó rendezők ellen, aki úgymond iskolát akarnak csinálni a színházból. Gellért mindehhez a Sztanyiszlavszkij-módszer elterjesztését javasolta.¹⁴⁰

A zenei közéletben az átalakulás sokkal nehezebben zajlott. A szovjet hatás nyomán megzavart és még a párthoz hű zeneszerzőket is egymás ellen uszító közhangulat 1951-re a zeneművész szövetség vezetőségének cseréjét, a szövetség kommunista aktívájának felosztatását és új pártszervezet létrehozását eredményezte.¹⁴¹ A főleg az *Új Zenei Szemle* hasábjain folyó lélektani háborúban a zeneszerzőket különböző csoportokba sorolva bírálták (párton kívüli bolsevikok, polgári humanisták, narodnyikok, szindikalisták stb.), majd a bírálatok kiterjedtek a karnagyokra és a kórustagokra is. Már nem csupán a néphez szóló művek megírását és előadását várták el, hanem azt is, hogy mindez ún. „alkotói bensőségből” fakadjon. A zeneélet 1950–51-es válsága, amelynek előidézésében az Operaház elleni fellépés is egyfajta indikátor szerepet játszott, joggal tekinthető a szektás-dogmatikus kultúrpolitika első nagy krízisének.¹⁴²

¹⁴⁰ Helyünk a deszkákon. Gellért Endre színházi írásai. (Szerk.: Molnár Gál Péter), Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1981. 36–48. o.

¹⁴¹ Maróthy János: Zene, forradalom, szocializmus, i.m. 538–539. o.

¹⁴² Tokaji András: Mozgalom és hivatal, i.m. 76–79. o.

III. A művészeti felsőoktatás átszervezése

Előzmények

A ma működő művészeti egyetemek (Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Magyar Képzőművészeti Egyetem, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Színház- és Filmművészeti Egyetem) eredete a múlt század második felére nyúlik vissza.¹⁴³ Az intézményalapításhoz kedvező politikai környezet kellett, nem véletlen tehát, hogy csak a konszolidáció kezdetét jelentő 1860/61. évi országgyűlés, illetve a kiegyezés után indult meg e folyamat. Elsőként a színészképzés kapott iskolát: az Országos Színészeti Tanoda 1865-ben nyílt meg. Az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia 1875-ben alakult. A képzőművészek oktatása 1871-ben az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezdében indult meg, majd 1880-ban avatták fel ezen belül a Magyar Királyi Iparművészeti Tanodát, amely 1896-ban önállósult Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola néven.¹⁴⁴ A századfordulóra tehát kialakult a négy, egymástól jól elkülöníthető művészetoktatási ág, négy önálló intézményhez rendelve. Ezek a további évtizedek során mind szervezeti felépítésükben, mind képzési színvonalukban megerősödtek.¹⁴⁵

1945 után a művészetoktatási ügyek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartoztak. A miniszteri posztokat Tildy Zoltán, majd Nagy Ferenc kormányaiban Keresztury Dezső; Dinnyés Lajos, majd Dobi István kormányaiban Ortutay Gyula töltötte be. Mindketten nagy fontosságot tulajdonítottak a felsőoktatásnak, s ebben a felsőfokú művészképzésnek. Keresztury Dezső 1946. április 25-én tartott programadó előadásában vázolta fel *A mai magyar művelődéspolitikai irányelveit*. Többek között kijelentette: „Főiskoláink és egyetemeink reformtervei kalandos tervezetések és hosszú viták után most kezdenek megfoghatóbb formát ölteni. A zeneművészeti és képzőművészeti főiskola átszervezése befejezés előtt áll, az iparművészeti és színházművészeti főiskola korszerű átalakítása is rövid idő kérdése csak. (...) Nagy mértékben külön kell választanunk a szabad alkotóerő képzését a szakmai képesítést adó felsőoktatástól. Pontosabban el kell határolnunk (...) a művészképzést a művészeti tanárképzéstől.”¹⁴⁶

Ortutay Gyula 1947. május 17-én tartotta meg a *Művelődéspolitikánk alapelvei* c. programadó beszédét. Bár a művészeti felsőoktatásra külön nem tért ki, a művészetekről vallott általános felfogása segíti álláspontjának megértését: „Nem tartanám helyesnek, ha az alkotó, vagy

¹⁴³ A négy művészeti egyetem elnevezése 2000-ig „főiskola” volt, bár jogállásuk szerint 1971–86 között egyetemi jellegű főiskolák, 1986-tól pedig teljes jogú egyetemek. A Moholy-Nagy Művészeti Egyetemet 2005-ig Magyar Iparművészeti Egyetemnek hívták.

¹⁴⁴ A művészeti felsőoktatás 1945 előtti intézményrendszeréről lásd: Bolvári-Takács Gábor: A művészeti főiskolák szervezeti fejlődése a második világháborúig = Valóság, 2002. 1. szám, 27–31. o.

¹⁴⁵ Intézménytörténeti összefoglalók az iskolák alapításának sorrendjében: A százéves színészképzés képek múltjáról és jelenéről a Színház- és Filmművészeti Főiskola centenáriuma. (Szerk.: Csillag Ilona), Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1964.; Nánay István: Tanodától – egyetemig. Az intézményes magyar színház- és filmművészképzés száznegyven éve. Színház- és Filmművészeti Egyetem, Budapest, 2005.; A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve. (Szerk.: Ujfalussy József), Zeneműkiadó, Budapest, 1975.; Gádor Ágnes – Szirányi Gábor: A Zeneakadémia. M és M Goldprint Kft., Budapest, é. n. (1997).; Száz éves a Képzőművészeti Főiskola 1871–1971. (Szerk.: Végvári Lajos), Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest, 1972.; A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskolaig. (Szerk.: Blaskóné Majkó Katalin – Szőke Annamária), Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest, 2002.; Mezei Ottó: Az Orsz. m. kir. Iparművészeti Iskola (1880–1944) oktatási rendszere és forrásai = Művészettörténeti Értesítő, 1975. 1. szám; Bunde-Todorov Ilona: A Magyar Iparművészeti Főiskola története 1945–1973 = Ars Hungarica, 1978. 1. szám; Magyar Iparművészeti Főiskola (információs kiadvány), Budapest, 1971.; Made in MOME 2007. (Szerk.: Fülöp József), Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Budapest, 2007.

¹⁴⁶ Keresztury Dezső: A mai magyar művelődéspolitikai irányelvei. In: Mai magyar művelődéspolitikai. Elvek, tervek, eredmények, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Budapest, 1946. 20–21. o.

reprodukáló művészet kérdéseibe – legyen az irodalom, zene, színművészet – miniszteri szó avatkoznak bele. Ha van terület, ahol a szabadság egyet jelent az alkotás lehetőségeivel, ahol kordák, szabályozások inkább komikusak, mint hasznosak, úgy ez a terület bizonytalansággal az (...) A magam részéről (...) művészetpolitikailag (...) kártékony jelenségnek tartom az erőszakolt egyetlen irányt.” – fogalmazott a miniszter,¹⁴⁷ de későbbi tevékenysége nem igazolta ezeket az elveket.

A változások kezdetben az egyetemi szintű autonómia körvonalait ígérték. Az Országos Magyar Iparművészeti Iskola régi vágya, a főiskolává történő átszervezés, sajátos módon valósult meg. Első lépésként a miniszterelnök rendelete az intézményt kettéválasztotta. A Szépműves Líceum az általános iskola nyolc osztályát elvégzettek számára párhuzamos közismereti és művészképzést folytatott, és négy évfolyamos iskolaként végbizonyítványt adott. Létrehozását a kormány a gyakorlati irányú középiskolákról szóló 1938. évi XIII. tc. alapján határozta el. Az újonnan felállított Iparművészeti Akadémia – amely 1946. október 1-jén nyílt meg – „a magyar iparművészeti nevelés és oktatás legfelsőbb fokú szerveként” jött létre, hat szakosztállyal, négy évfolyammal, az élén igazgatóval. Az akadémia szervezeti szabályzatát az államfő, egyéb szabályzatait a vallás- és közoktatásügyi miniszter hagyta jóvá, aki az 1946/47-es tanévre – az átszervezés koordinálására – miniszteri biztost nevezett ki.¹⁴⁸

Az 1948-as esztendő fontos dátum a művészeti felsőoktatás történetében. Először fordult elő, hogy egységesen szabályozták mind a négy meglevő intézményt. A kormány rendelete a művészeti főiskolák tanárainak és oktatószemélyzetének fizetési osztályokba és fokozatokba való besorolása tárgyában látott napvilágot. A jogszabály első ízben említette „művészeti főiskolák” néven a négy intézményt, és meghatározta, hogy bennük a tanári személyzet főiskolai rendes és főiskolai intézeti tanárokból, a segédtszemélyzet pedig adjunktusokból, tanársegédekből és oktató művészekből áll. A rendelet az Országos Magyar Színművészeti Akadémia nevét Országos Magyar Színművészeti Főiskolára, az Iparművészeti Akadémia nevét Országos Magyar Iparművészeti Főiskolára változtatta, és a szervezeti és működési szabályzatok jóváhagyását köztársasági elnöki hatáskörbe utalta.¹⁴⁹

1947/48 fordulóján a kormányzat végrehajtotta az 1919-ben már eltervezett, de akkor meg nem valósított elképzelést, az Országos Magyar Színművészeti Akadémiának színművészeti és filmművészeti főiskolává történő átszervezését.¹⁵⁰ Amint arról később még szólok, ennek előkészítése Hont Ferenc igazgató érdeme volt. A rendelet szerint a főiskola a magyar színművészet, filmművészet és más színjátékos művészetek nevelési és oktatási szerve, továbbá kutató intézménye. A tanulmányi idő négy év, amelyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter – aki jogosult a tanszakok meghatározására is – ötre emelhet. A főiskola három tagozatra oszlik: tanintézet (élén a tanulmányi igazgatóval), tudományos intézetek (élén a tudományos igazgatóval) és gyakorlati intézmények (élén a művészeti igazgatóval). Az igazgatókat – miniszteri jóváhagyással – a főigazgató bízza meg, akit az államfő nevez ki. A főiskola szabályzatait a miniszter hagyja jóvá.

Az oktatásigazgatás átalakulása

A Népművelési Minisztérium oktatásigazgatási funkcióinak a kormányzati munkamegosztásban történő elhelyezéséhez tekintsük át a felsőoktatás párt- és állami

¹⁴⁷ Ortutay Gyula: Művelődéspolitikánk alapelvei. In: Ortutay Gyula: Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek. Hungária Könyvkiadó, Budapest, 1949. 85–86. o.

¹⁴⁸ 10.020/1946.(IX.29.) M.E. számú rendelet.

¹⁴⁹ 100/1948.(I.8.) Korm. számú rendelet.

¹⁵⁰ 150/1948.(I.16.) Korm. számú rendelet. A Tanácsköztársaság alatt a Közoktatásügyi Népbiztosság 42. K.N. számú rendelete 1919. június 11-én Színművészeti Főiskola felállítását határozta el, amely a színművészet valamennyi ágában szakiskolai, mesteriskolai, és színházrendezői tagozattal működött volna.

irányításának 1948–1953 közötti alakulását.¹⁵¹ A terület felügyeletével a párt felső vezetése részéről 1953 júliusáig Révai József, az MDP KV apparátusában 1949 nyarától az Oktatási Osztály, majd az 1950 tavaszán történt átszervezés után az Agitációs és Propaganda Osztály foglalkozott. Ennek keretében köznevelési részleg is működött, amelytől 1952-től fokozatosan elkülönült az „egyetemi reszort”, majd alosztály. Az osztály irányító testülete a Révai által vezetett Agitációs és Propaganda Bizottság volt. Az agrár-felsőoktatás a Mezőgazdasági Osztályhoz tartozott. A felsőoktatás gazdasági, tervezési vonatkozású ügyeit az Államgazdasági Osztály és az Államgazdasági Bizottság is rendszeresen napirendre tűzte. A felsőoktatási politika kérdéseiben 1953 júniusáig – az MDP vezetése akkori munkastílusának megfelelően – általában a Titkárság döntött, a Politikai Bizottság ritkán foglalkozott a terület problémáival.

A felsőoktatás állami irányítása több minisztérium között oszlott meg. A tudományegyetemek (egy ideig a Közlekedési Műszaki Egyetemet és a Veszprémi Vegyipari Egyetemet kivéve), a pedagógiai főiskolák és néhány más intézmény a VKM (1951-től Közoktatásügyi Minisztérium) irányítása alá tartozott. E tárca vezetését Ortutay után Darvas József vette át. A VKM-ben, illetve a KM-ben külön felsőoktatási miniszterhelyettes nem volt; e feladatot 1952 decemberéig csoportfőnök látta el. Ekkor a minisztériumból kivált a rövid életű, önálló Felsőoktatási Minisztérium, amelynek vezetője Erdey-Grúz Tibor lett. 1953 júliusában a két minisztérium Oktatásügyi Minisztérium elnevezéssel, Erdey-Grúz vezetésével egyesült, Darvas ekkor került át az akkor menesztett Révai helyére a Népművelési Minisztériumba. Ami az oktatási tárca belső szervezetét illeti: a felsőoktatás ügyeivel 1949 második felében az Egyetemi és Tudományos Főosztály foglalkozott; elnevezése 1950. júliustól Felsőoktatási Főosztályra módosult. 1950 októberében e főosztály két főosztállyá – műszaki felsőoktatási és tudományegyetemi – vált szét, majd az 1952. júniusi átszervezés során az addigi két felsőoktatási főosztályon kívül Pedagógusképző Főosztály alakult (a pedagógiai főiskolák ehhez tartoztak), valamint önálló Marxizmus-leninizmus Oktatási Osztály és Módszertani Osztály. A Felsőoktatási Minisztériumban e két utóbbi osztály főosztállyá szerveződött, míg a Pedagógusképző Főosztály a közoktatási tárcánál maradt. Az Oktatásügyi Minisztériumban e főosztályok egy ideig külön működtek tovább, később összevonásokra került sor. Az agrár-felsőoktatási intézmények az Földművelésügyi Minisztériumhoz tartoztak, irányításukat a Szakoktatási Főosztály látta el, ennek elnevezése 1953-ban Szakoktatási Intézmények Főigazgatóságára változott. Az 1951-ben létrejött orvostudományi egyetemek az Egészségügyi Minisztérium irányítása alatt álltak, ügyeikkel az Orvosegészségügyi Tanintézetek Főosztálya foglalkozott. A művészeti főiskolák 1956 végéig a Népművelési Minisztériumhoz, egyes felsőoktatási intézmények hosszabb-rövidebb ideig más minisztériumokhoz, illetve főhatóságokhoz tartoztak.

A kormány szerepe 1952 végéig lényegében a kormányülések elé került határozati javaslatok elfogadására korlátozódott, 1953 elejétől kezdve azonban az Minisztertanács Hivatala, majd a Minisztertanács Titkárságán alakult Kulturális és Szociális Osztály rendszeresen foglalkozott a felsőoktatással. Tervezési-gazdasági kérdésekkel az Országos Tervhivatalban elsősorban a Munkaügyi (később Munka- és Bérügyi) Főosztály, valamint a kulturális-oktatási terület tervezését végző, különböző elnevezéssel működő főosztály foglalkozott, míg a pénzügyi irányítás kormányzati feladatait a Pénzügyminisztérium megfelelő főosztálya látta el. A felsőoktatás fontosabb gazdasági természetű ügyeit a Népgazdasági Tanács, majd a kormány Gazdasági Bizottsága tárgyalta meg.

A fentiek kapcsán világosan látható, hogy a kormányzati felügyeleti rendszerben tükröződött a párt *divide et impera* irányítási elve, hiszen a szétszabdalt felsőoktatási struktúra jóval

¹⁵¹ Az alfejezet Ladányi Andor kutatásaira épül: Ladányi Andor: Felsőoktatási politika 1949–1958. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 227–229. o.

alkalmasabb volt az intézmények és az értelmiség kézben tartására, mintha nagy intézmények erős autonómiájával kellene szembesülni.

A művészeti főiskolák politikai újjászervezésének államigazgatási folyamata

Alig állt fel az új Népművelési Minisztérium, amikor 1949. november 5-én – szinte puccs-szerűen – napvilágot látott négy, azonos szerkezetű (és jórészt azonos szövegű) jogszabály: a Magyar Képzőművészeti Főiskola, a Magyar Iparművészeti Főiskola, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola és a Színház- és Filmművészeti Főiskola szervezeti szabályzata és tanulmányi rendje tárgyában.¹⁵² Ezek felszámolták a korábbi autonómiákat, amelyeket a tanintézetek közvetlen államfői felügyelete biztosított.

A művészeti főiskolák reformjáról az MDP Agitációs Osztályának Kultúrpolitikai Alosztálya által készített előterjesztést a Népművelési Minisztérium kollégiumi értekezlete rögtön a minisztérium megnyitásának napján (!), azaz 1949. szeptember 26-án, tehát az 1949/1950-es tanév megkezdése után (!) tárgyalta. A testület elé két javaslat került, az első a Képzőművészeti Főiskola és az Iparművészeti Főiskola reformjára, a második a Zeneművészeti Főiskola reformjára vonatkozott. Ezek lényege a párt kultúrpolitikai szempontjainak érvényesítése és a szovjet tapasztalatok átvétele volt. A tárca politikai álláspontját világosan érzékelteti a dokumentum néhány mondata: „A Főiskola eddigi munkájára a polgári anarchia jellemző. (...) Az elvtelen vezetés, illetőleg a művészet arisztokratizmusának elve nyilvánult meg az iskola rossz tömegkapcsolataiban. (...) A nevelési módszert nem a minél szélesebb tehetségápolás, hanem a zsenikultusz jellemezte” stb. Az előterjesztésekben meghatározták a tanterv kérdéseit, a főiskolák szervezeti felépítését, és személyi javaslatokat tartalmaztak a főigazgatói és főtanszakvezetői tanári beosztásokra. Az Iparművészeti Főiskolán főigazgatónak Schubert Ernőt, főtanszakvezetőknek Borsos Miklóst, Csáki Maronyák Józsefet, Gádor Istvánt, Háy Károlyt, Kaesz Gyulát és Schubert Ernőt; a Képzőművészeti Főiskolán főigazgatónak Bortnyik Sándort, főtanszakvezetőknek Bernáth Aurélt, Ék Sándort, Pátzay Pált és Tóth Gézárt; a Zeneművészeti Főiskolán főigazgatónak Zathureczky Edét, a Főigazgatói Tanács tagjainak rajta kívül Gáti Zoltánt, Kadosa Pált, Kodály Zoltánt, Szabó Ferencet, Szervánszky Endrét, valamint Kozma Erzsébet főtítkárt javasolták. Az előterjesztéseket ekkor még nem fogadták el, ellenben utasították Csillag Miklós osztályvezetőt, hogy külön értekezleten vitassa meg a kérdéskört Bortnyik Sándor, Ék Sándor, Mihály András és Schubert Ernő bevonásával.¹⁵³ A Színház- és Filmművészeti Főiskola kapcsán azért nem készült javaslat, mert a főiskola 1945–1948. közötti fejlődése sok tekintetben már az MKP művészetpolitikai elvárásait tükrözte. Ebben döntő szerepet játszott az 1945 augusztusában igazgatóvá kinevezett Hont Ferenc, aki jelentős munkásmozgalmi múlttal és színházrendezői szakmai tapasztalattal rendelkezett, ráadásul már a 30-as évektől publikálta a színészképzésre és a színjátszásra vonatkozó reformgondolatait.¹⁵⁴ Hont alapvetően átszervezte az intézményt, a képzési struktúrát jelentősen kibővítette és számos baloldali művésszel és tudóssal frissítette a tanári kart. A Színművészeti Akadémiának Színház- és Filmművészeti Főiskolává történő átszervezése elsősorban az ő érdeme. Hont a színházügy- és a filmgyártás átalakításában is tevékeny részt vállalt, s állandó nyüzsgésével kivívta az ekkor már teljhatalmú Révai ellenszenvét. Így 1948-ban megválni kényszerült a főiskola vezetésétől, néhány évig

¹⁵² Az intézmények felsorolásának sorrendjében: 4.304/1949.(XI.5.) M.T. számú rendelet, 4.305/1949.(XI.5.) M.T. számú rendelet, 4.306/1949.(XI.5.) M.T. számú rendelet, 4.307/1949.(XI.5.) M.T. számú rendelet.

¹⁵³ MOL XIX-I-3-n. 1.d.

¹⁵⁴ Hont Ferenc: Valóság a színpadon. Színháztudományi Intézet, Budapest, 1960. 7–120. o.

pozíciókból pozíciókba vándorolt, végül 1952-ben megállapodott az általa megszervezett Országos Színháztörténeti Múzeum élén.¹⁵⁵

A népművelési tárcánál lezajlott előkészítő munkát követően került sor az ekkor már mind a négy főiskola egységes irányítására vonatkozó minisztertanácsi rendelet előkészítésére. A szabályzatok tervezetéhez a minisztérium másfél oldalas elvi indoklást készített, amely a következőképpen szól:

„Kulturális életünk elmaradottsága fokozottan mutatkozik a művészeti főiskolák munkájában. Helytelen oktatási módszer, az elméleti oktatás elhanyagolása, a kritika-önkritika teljes hiánya, főiskoláinkon polgári anarchiát, a zsenikultusz burjánzását eredményezte és a társadalmon kívülálló művésztipus kialakításához vezetett. Ahhoz, hogy a szocialista társadalmat építő művészetet megteremtsük, le kell nyúlni a művészi nevelés gyökeréig. A művészi nevelést a marxizmus-leninizmus szellemében kell megújítani. Ezért volt szükség a főiskolák reformjára. Ki kell irtanunk a főiskolák tanulmányi anyagából, oktatási módszereiből a reakciós, dekadens, burzsoá ideológia minden maradványát. A főiskolák egész tanulmányi rendjében marxizmus-leninizmus tanításának és gyakorlati alkalmazásának kell érvényesülnie. Ehhez a Szovjetunió művészeti iskolái és főiskolái pedagógiai eredményeinek, módszereinek alkalmazásával jutunk el.

A főiskolai művészeti oktatást az egész művészetoktatási rendszer keretében kell vizsgálnunk, vagyis reformmal párhuzamosan kidolgozzuk a középfokú művészeti tanintézetek reformját is. Gondoskodunk a művészeti főiskolák eddig hiányos alépítményeinek megfelelő szervezetéről és így a művészeti főiskolai hallgatók utánpótlásáról. A művészeti főiskolák újjászervezésénél az alábbi szempontokat érvényesítettük: 1. A reform a négy művészeti főiskola egységes felépítését valósítja meg, mind szervezeti, mind ideológiai, mind szakmai tekintetben. A művészeti főiskoláknak eddig széteső szervezetét egységbe vontuk, egységes irányelvek szerint szabályozzuk, kialakítva így a felsőoktatás rendszerébe beilleszkedő új főiskolai típust. 2. A főiskolák élén főigazgatók állnak. Ezzel megszüntetjük azt az állapotot, hogy a Képzőművészeti Főiskolát rektor, a Zeneművészeti Főiskolát főigazgató, a Színművészeti Főiskolát főigazgató, az Iparművészeti Főiskolát igazgató vezette. 3. Minden főiskolán megalakítjuk a főtanszaki intézetet, mely a művészeti főiskolák tananyagának tudomány kidolgozásával, a Szovjetunió művészeti iskolái és főiskolái pedagógiai eredményeinek megismerésével, feldolgozásával és népszerűsítésével foglalkozik. Egyes főiskolákon műhelyeket állítunk fel, hogy a főiskolai oktatást gyakorlatibbá tegyünk és a termelő területekhez közelebb vigyük. 4. Az egységes szervezeti felépítésből kiindulva a reform megszabja a főiskolákon folyó képzésnek ideológiai és közműveltségi anyagát, mely az eddigi tanulmányi rendből csaknem teljesen hiányzott. Gondoskodik a marxizmus-leninizmus négy éven keresztül történő oktatásáról, a művészettörténet, az irodalom, a történelem, valamint az orosz nyelv egységes oktatásáról. 5. A reformmal rendezzük a képzőművészeti és iparművészeti főiskolai tanárképzést. 6. Fokozott mértékben gondoskodunk a munkás és szegényparaszt tehetségének felkutatásáról és képzéséről, hogy ezen a téren is megszüntessük a művészeti főiskolai oktatás kiváltságos osztályjellegét.”¹⁵⁶

A rendelet tervezetek megtárgyalására két részben került sor. A távollevő Révai József népművelési miniszter nevében Losonczy Géza államtitkár először a Minisztertanács 1949. október 21-ei ülésén terjesztette elő – napirenden kívül – a vonatkozó javaslatokat. A jegyzőkönyvben az alábbi bejegyzés szerepel: „Népművelési miniszter: napirenden kívül előterjeszti rendeletervezetét a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola szervezeti szabályzata és tanulmányi rendje, a Magyar Képzőművészeti Főiskola szervezeti szabályzata és a Magyar Iparművészeti Főiskola szervezeti szabályzata tárgyában. Előadja, hogy az előterjesztéseket már korábban szétküldte a miniszterek részére és azokra több észrevétel is érkezett, amelyeket

¹⁵⁵ Vö.: Székely György: „Folyton lobog”. Hont Ferenc pályaképe. In: Színház és politika, i.m. 139–167. o.

¹⁵⁶ MOL XIX-A-83-a-a. 45.d. 312. ülés.

figyelembe véve, a rendeleteket át fogja szövegezni. Előadja még, hogy a Színház- és Filmművészeti Főiskola szervezeti szabályzata és tanulmányi rendje tárgyában későbbi időpontban kíván előterjesztést tenni. „Minisztertanács az előterjesztést elfogadta.”¹⁵⁷ – olvasható a lakonikus tömörségű határozat.

Egy héttel később, 1949. október 28-án, ismét a Minisztertanács előtt volt a kérdés. Losonczy október 25-én kelt, a Minisztertanács elnökének címzett levelében kérte, hogy a Színház- és Filmművészeti Főiskola szervezeti szabályzata és tanulmányi rendje tárgyában készült előterjesztést a következő ülés napirendjére vegyék fel. Hozzáfűzte, hogy külön indoklást nem tart szükségesnek, mert az előző üléshez készített általános indokolást elegendőnek tartja. Az egy héttel korábbi elhalasztás oka tehát – a dokumentumok tanúsága szerint – nem elvi, csupán szövegezési probléma volt: több helyen értelemzavaró megfogalmazás került a javaslatba. Ez nem is meglepő, hiszen sietve összeállított, napirenden kívül előterjesztett jogszabályszovegekről volt szó. Nem beszélve arról, hogy a Színház- és Filmművészeti Főiskolára vonatkozó szövegen kívül az október 20-án már elfogadott másik három rendelethez október 27-ei keltezéssel további, elsősorban stilisztikai (alany-állítmány egyeztetése, szóismétlések, stb.) szövegmódosítások készültek. Ez a kormányzati kapkodás azzal magyarázható, hogy a Révai betegeskedése miatt folyamatosan akadozó minisztériumi apparátus az 1949/1950-es tanévhez képest időzavarba került, és ha az új szabályokat már a tanév elejétől alkalmazni akarták, nem tehettek mást, mint sietve összeállítani az ehhez szükséges jogszabályok szövegeit, vállalva a hibák sokaságát. Az október 28-ai kormányülésen tehát Losonczy ismét előterjesztette rendelettervezetét a Színház és Filmművészeti Főiskola szervezeti szabályzatáról és tanulmányi rendjéről. Kossa István pénzügyminiszter felvetette, helyes-e, hogy amikor a főiskola igazgatói és tanári állása nincs képesítéshez kötve, a könyvtárosi állás betöltéséhez főiskolai képesítés kell? Vas Zoltán, a Tervhivatal elnöke pedig azt kérte megfontolni, szükséges-e, hogy a főiskolára történő felvételnek az érettségi bizonyítvány előfeltétele legyen. Losonczy válaszként megjegyezte, hogy a könyvtárosi állás betöltéséhez a főiskolai képesítésre azért van szükség, mert ez tulajdonképpen tudományos intézeti állás. A főiskolai hallgatókra vonatkozólag a rendelettervezet csak elvben írja elő az érettségi vizsga letételét, a gyakorlatban a népművelési miniszter a szükséghez képest úgyszólván felmentést adhat. A válaszok alighanem meggyőzték a hozzászólókat, mert a jegyzőkönyv szerint a „Minisztertanács az előterjesztést elfogadta.”¹⁵⁸ A korszak döntéshozatali mechanizmusára jellemzően a kormány tagjai csendben asszisztáltak a művészeti felsőoktatás gyökeres átszervezéséhez. Az október 28-ai ülés kérdései jobb esetben is csupán a látszat kedvéért hangzottak el, de alighanem közelebb járunk az igazsághoz, ha egyszerűen a Parkinson-féle „Jelentéktelenség Törvénye”¹⁵⁹ érvényesülését konstatáljuk.

Ezek után jelent meg a Magyar Közlöny 1949. november 5-ei számában a négy, azonos szerkezetű jogszabály, amellyel a kormányzat mintegy maga alá gyűrte az intézményeket. Az intézmények – mai szóhasználattal élve – küldetésnyilatkozatának tekinthető szövegrészei így hangzottak:

„A Magyar Képzőművészeti Főiskola (...) a magyar képzőművészeti oktatás és nevelés legfelsőbb fokú intézménye. A Főiskola célja: A Képzőművészeti Főiskola a képzőművészet különböző ágaiban elméleti és gyakorlati oktatás útján olyan művészeket és rajztanárokat képez, akik alkalmasak arra, hogy a művészet eszközeivel a szocialista társadalom építését szolgálják. E művészek és rajztanárok hivatása, hogy a szocialista realizmus követelményeinek megfelelően alakítsák ki az új magyar képzőművészetet, amely formájában

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ MOL XIX-A-83-a-a. 45.d. 313. ülés.

¹⁵⁹ C. Northcote Parkinson: Parkinson törvénye vagy az Érvényesülés Iskolája. Minerva, Budapest, 1985. 99. o.

nemzeti, tartalmában szocialista, minden műfajban híven tükrözi a valóságot és a Magyar Népköztársaság szocialista építőmunkájának optimizmusát sugározza.”

„A *Magyar Iparművészeti Főiskola* (...) a magyar iparművészeti oktatás és nevelés legfelsőbb fokú intézménye. A Főiskola az iparművészet különböző ágaiban elméleti és gyakorlati oktatás útján olyan művészeket és szaktanárokat képez, akik alkalmasak arra, hogy a művészet eszközeivel a szocialista társadalom építését szolgálják. E művészek és szaktanárok hivatása, hogy a szocialista realizmus követelményeinek megfelelően alakítsák ki az új magyar iparművészetet, amely formájában nemzeti, tartalmában szocialista, és amely a Magyar Népköztársaság szocialista építőmunkájának optimizmusát sugározza.”

„A *Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola* (...) a magyar zeneművészeti oktatás legfelsőbb fokú intézménye. A Főiskola a zeneművészet különböző ágaiban elméleti és gyakorlati oktatás útján olyan művészeteket és szaktanárokat képez, akik alkalmasak arra, hogy a művészet eszközeivel a szocialista építést szolgálják. E művészek és szaktanárok hivatása, hogy a szocialista realizmus követelményeinek megfelelően alakítsák ki az új magyar zeneművészetet, amely formájában nemzeti, tartalmában szocialista, és amely a Magyar Népköztársaság szocialista építőmunkájának optimizmusát sugározza.”

„A *Színház- és Filmművészeti Főiskola* (...) a magyar színház- és filmművészeti oktatás legfelsőbb fokú intézménye. A Főiskola a színház- és filmművészet különböző ágaiban elméleti és gyakorlati oktatás útján olyan művészeket képez, akik alkalmasak arra, hogy a művészet eszközeivel a szocialista társadalom építését szolgálják. E művészek hivatása, hogy a szocialista realizmus követelményeinek megfelelően alakítsák ki az új magyar színház- és filmművészetet, amely formájában nemzeti, tartalmában szocialista, minden műfajban híven tükrözi a valóságot, és amely a Magyar Népköztársaság szocialista építő munkájának optimizmusát sugározza.”

A szövegek önmagukért beszélnek. Az ideológiai alapú, néhol csupán szóhasználatukban eltérő megfogalmazások világossá tették, hogy a párt számára a művészoktatás osztálytartalommal bíró politikai nevelési ügy. Valamennyi rendelet kimondta, hogy az intézmény élén a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) által kinevezett főigazgató áll, a főiskolai oktatók alkalmazását pedig – a besorolástól függően – a NET vagy a népművelési miniszter hatáskörébe utalták. A főigazgató helyettesítésének jogát a miniszter által kinevezett főtitkár kezébe adták. Ezt követte az intézmények szervezeti felépítésének meghatározása. A Magyar Képzőművészeti Főiskolán 4 főtanszak keretében 10, a Magyar Iparművészeti Főiskolán 6 főtanszak keretében 13 szak működött, tehát megszűnt az alapítás óta működő szakosztályi rendszer. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán főtanszakok nem működtek; itt 16 tanszokról szólt a rendelet. A legbonyolultabb a Színház- és Filmművészeti Főiskola szervezeti felépítése volt: 2 kar – színművészeti és filmművészeti –, 3 tanszak az oktatószemélyzetnek, 9 szak és 14 tanszék. Új tanszakok létrehozását, megszüntetését a rendeletek népművelési miniszteri hatáskörbe utalták.

A tanulmányi időt a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán négy-hét, a többi intézményben egységesen öt évben határozták meg. Emellett a helyi sajátosságokat is szabályozták. A Magyar Iparművészeti Főiskola és a Magyar Képzőművészeti Főiskola lehetővé tett 1-2 éves továbbképzést, illetve a képesítővizsga után 2-3 évvel mestervizsgára bocsátást. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán 1-3 éves továbbképzés, 3 éves tanárképzés, valamint a karvezetőképzőben 1 éves előkészítő szakasz létezett. Ilyen előkészítő év lehetősége a Színház- és Filmművészeti Főiskolára felvette számára is adott volt. A rendeletek általában lehetővé tették, hogy a kiváló tehetségek középiskolai érettségi nélkül is felvehetőek legyenek. Ehhez a népművelési miniszter engedélye kellett. Nem vonatkozott a mentesség a Magyar Iparművészeti Főiskola szaktanárképző, és a Magyar Képzőművészeti Főiskola rajztanárképző szakára jelentkezőkre. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola különleges tehetségei pedig alsó- és középfokú tanulmányaikat is a főiskolán folytathatták tovább. A

rendeletek utolsó szakasza minden esetben hatályon kívül helyezte az adott intézményre vonatkozó összes korábbi, a jelen előírásokkal ellentétes jogszabályt.

A művészeti főiskolák politikai újjászervezésének további aktusai

A Népművelési Minisztériumban már 1949. október 15-én elkészült a művészetoktatási osztály december 31-ig szóló munkaterve. Az anyagot a pártkollégiumi értekezlet október 24-én tárgyalta meg. Az év végéig hátralevő alig két és fél hónapra az osztály szinte a fizikai lehetetlenséggel határos mennyiségű munkát vállalt. Az új tárca nyilván maradéktalanul meg kívánt felelni a kultúrharc követelményeinek, ezért erőltetett menetet kényszerített magára.¹⁶⁰ A dokumentum bevezetőjében fontosnak tartották szinte szó szerint átvenni a művészeti főiskolák egységes szabályozásához készített kormányzati előterjesztés egyes bekezdéseit. Így a munkaterv leszögezi: „Rákosi elvtárs megállapításai kulturális életünk elmaradottságáról fokozottan érvényesek a művészeti főiskolákra. Helytelen oktatási módszer, az elméleti oktatás elhanyagolása, a kritika-önkritika teljes hiánya főiskoláinkon polgári anarchiát, a zsenikultusz burjánzását eredményezte és a társadalom felett álló művésztipus kialakításához vezetett. Ahhoz, hogy a szocialista társadalmat építő művészetet megteremtjük, le kell nyúlni a művészi nevelés gyökeréig. A művészi nevelést a marxizmus–leninizmus szellemében kell megújítani. Ezért volt szükség a főiskolák reformjára. Ki kell irtanunk a főiskolák tanulmányi anyagából, oktatási módszereiből a reakciós, dekadens, burzsoá ideológia minden maradványát. A főiskolák egész tanulmányi rendjében marxizmus–leninizmus tanításának és gyakorlati alkalmazásának kell érvényesülnie. Ehhez a Szovjetunió művészeti iskolái és főiskolái pedagógiai eredményeinek módszereinek alkalmazásával jutunk el. A főiskolai művészeti oktatást az egész művészetoktatási rendszer keretében kell vizsgálnunk, vagyis a képzés alsó és középfokú láncszemeivel egyetemben. Ezért feladataink a művészeti főiskolák mellett teljes súllyal irányulnak az alsófokú iskolák és a középfokú iskolák oktatásának kialakítására is.”

A művészeti *főiskolák* ügyeit a munkaterv a) fejezetében foglalták össze. Ezek között első helyen a *politikai* feladatok álltak. 1. Legalább egyszer havonként meglátogatjuk a főiskolák előadásait. Megfigyeljük a tanulókörök munkáját, részt veszünk a tanszaki értekezleteken, a Főigazgatói Tanács megbeszélésein. 2. Támogatjuk és segítjük a főiskolák mozgalmi tevékenységét. Szorgalmazzuk, hogy minden főiskolán függetlenített párttitkár legyen. 3. Támogatjuk és ellenőrizzük a főiskolai tanszemélyzet ideológiai továbbképzését. 4. A főiskolák munkamódszerében bevezetjük a kritika-önkritikát. A II. pontban a *pedagógiai* feladatok között az alábbiak olvashatók: 1. Javaslatokat kérünk minden főiskolától a területéhez tartozó alsó- és középfokú oktatás kialakítására és gyakorlati megvalósításának lehetőségeire, valamint az üzemi iskolák és tömegszervezeti iskolák tanulmányi tervére. 2. Eddig nem volt a főiskolákon kötött tananyag és tervszerű tanítás, ezt meg kell változtatni, és ezért minden főiskolának be kell nyújtani a tanulmányi tervet november hó 15-ig, kiértékelés december 31-ig. 3. Tervezetet dolgozunk ki a főtanszaki intézetek munkaköréről és jogköréről miniszteri Kollégium elé visszük november 20-ig. 4. A főiskolák könyvtárának anyagát átvizsgáljuk, kiértékeljük, és az ideológiai szakmai nevelés szempontjából szükséges kiegészítésre javaslatot teszünk. 5. Kollégium elé visszük a rajz- és szaktanárképzés és a középiskolai énektanárképzés szervezetét. 6. Ellenőrizzük az elméleti tárgyak anyagát marxista–leninista szempontból, december 1-ig jelentést kérünk a főigazgatóktól és azt kiértékeljük december 31-ig. 7. Felülvizsgáljuk az artista akadémia munkáját. A III. pontban a *szervezési* feladatok szerepelnek: 1. Elkészítjük a főiskolák tanulmányi és fegyelmi szabályzatát. 2. Rendezzük a főiskolák státuskérdését. Megalakítjuk a főiskolákon a

¹⁶⁰ MOL XIX-I-3-n. 1.d.

felsőoktatási és tudományos illetménykiegészítéseket megállapító bizottságot és rendezzük a főiskolai tanárok fizetését. 3. Politikai és szakmai szempontból kiértékelt adatokkal kartotékrendszert állítunk fel az osztályon a főiskolák egész személyzetéről. 4. Felszólítjuk a főiskolákat, hogy a tanév kezdete után két hétre dolgozzanak ki háromhavi munkatervet és terjesszék fel a minisztériumhoz. A munkaterv az összes tanároknak a főtanszak vezetőhöz benyújtott tervei alapján készül, a főigazgató véleményezi. A munkatervet szakemberekkel együtt értékeljük ki. 5. A harmadik hónap végére jelentést kérünk a tanári kar pedagógiai és ideológiai munkájáról és a tanításon kívüli elfoglaltságáról. A jelentést le kell tárgyalni a főtanszaki értekezleten. Az értekezlet jegyzőkönyvét az elhangzott felszólalásokkal együtt kell fölterjeszteni. 6. Gondoskodunk róla, hogy a főiskolák felső évfolyamú hallgatói a lehetőség szerint instruktorként kapcsolódjanak be a kulturális tömegmozgalmakba. Erről tervezetet dolgozunk ki a népnevelési főosztállyal együtt. 7. A tehetségkutatás és a kulturális tömegmozgalmak számára a főiskolákon esti tanfolyamokat szervezünk.

A munkaterv b) fejezete a művészeti *középfokú* oktatással kapcsolatos feladatokat összegzi, és ismét a *politikai* feladatok állnak az első helyen: 1. Segítjük és ellenőrizzük a tanári kar és a növendék ideológiai képzését. 2. A helyi tantervek összeállítását közösen kidolgozzuk a VKM-mel és ellenőrizzük a művészi oktatást. A *pedagógiai* feladatokról szóló II. pont az alábbi elvégzendő tennivalókat sorolja fel: 1. Budapesti állami zenekonzervatórium tananyagát kidolgozzuk szakemberek bevonásával. 2. A táncművészeti szakiskola tananyagát kidolgozzuk szakemberek bevonásával. 3. A táncművészeti szakiskola tananyagát jegyzetekben sokszorosítatjuk. 4. Javaslatot dolgozunk ki módszertani értekezletek anyagáról, melyeket vidéki zenepedagógusokkal tartunk. 5. Zenepedagógus módszertani értekezletet tartunk december folyamán kétszer. 6. Három vidéki konzervatóriumot felülvizsgálunk december folyamán, kétszer. 7. Munkaközösségnek megbízást adunk fűvósiskolák és fűvóstananyag begyűjtésére és felülvizsgálatára. 8. Előkészítjük szolfézsztankönyv kiadását. 9. Előkészítjük iskolai énekkönyvek kiadását. 10. Javaslatot dolgozunk ki a pedagógiai gimnázium számára a néptánc tanításának beállításáról az iskolai tantervbe. 11. Minden táncművész-, pedagógus-, rendezőképző iskola, magán balettiskola tananyagát, tantervét áttanulmányozzuk, ellenőrizzük. 12. Az operai balettiskolát felülvizsgáljuk és javaslatot teszünk megreformálására. 13. Az országos társastánc tanítóképző tanfolyam ügyeit felülvizsgáljuk. A sort itt is a *szervezési* feladatok zárják: 1. Elkészítjük a budapesti állami Zenekonzervatórium alapítására vonatkozó rendeletet. 2. Elkészítjük a táncművészeti szakiskola alapítására vonatkozó rendeletet. 3. Kidolgozzuk a Zenekonzervatórium szervezeti szabályzatát. 4. Kidolgozzuk a táncművészeti iskola szervezeti szabályzatát. 5. 32 pestkörnyéki helységben zeneiskolát, illetőleg általános iskolával kapcsolatos zenetanfolyamot szervezünk. 6. Elkészítjük a városi zeneiskolák államosítását. 7. Javaslatot dolgozunk ki a konzervatóriumok és városi zeneiskolák szakfelügyeletének megalakítására. 8. Javaslatot dolgozunk ki a Zeneművészeti Főiskoláról levált gyakorló iskola helyett a budapesti Zenekonzervatóriumban tanárképzés megszervezésére, és kollégium elé visszük.

A dokumentum befejezésül rögzítette, hogy a feladatok megoldásába be kell kapcsolni a művészeti szövetségeket, a múzeumokat, a főiskolák tanszaki intézeteit, a Neveléstudományi Intézetet, a budapesti bölcsészkar Pedagógiai Intézetét és a Kultúrkapcsolatok Intézetét. A *Szabadművelődés* és a *Zenei Szemle* c. folyóiratokban rovatok nyílnak, amelyek a reform által felmerülő módszertani és iskolapolitikai problémákkal foglalkoznak. A feladatok tökéletes elvégzéséhez szükséges, hogy az osztály létszámát három előadóval emeljék, akik a Színművészeti Főiskola, a Képzőművészeti Főiskola és a vidéki konzervatóriumok ügyeivel foglalkoznak.

A munkatervet végigolvasva látható, hogy a művészetoktatás valamennyi területét átfogó igénnyel készült. Jellemzői az ideológiai töltésű, leegyszerűsítő, voluntarista vonások,

ugyanakkor kitűnik belőle az ereje teljében levő kultúrpolitikai kormányzat tenni akarása. Ha a tartalmat elemezzük, a vállalt feladatok túlnyomó többsége – ha nem is 1949. december 31-ig, de hosszabb távon – megvalósult. A művészeti főiskolák megalázó kiszolgáltatottsága szembetűnő („ellenőrizzük”, „felszólítjuk”, „jelentést kérünk”, stb.), nem beszélve arról, hogy számos intézményi ügyet (pl. szabályzatok) a tárca maga kívánt elkészíteni. A dokumentum szemléletesen bizonyítja, mit is jelentett e korábban teljes körű szakmai autonómiával rendelkező intézmények számára az új minisztérium közvetlen irányítása. A féléves munkatervek rendszere a minisztériumban ezt követően tovább működött, és ezekben mindig helyet kaptak a művészetoktatási jellegű intézkedések.¹⁶¹

Az új szabályok azonnali alkalmazását a minisztérium határozottan elvárta. Ennek elősegítésére még az 1949/50-es tanév második félévének megkezdése előtt két ízben tárgyalták a művészeti főiskolák ügyeit a Népművelési Minisztérium kollégiumi értekezletein: először 1950. január 3-án, másodszer február 7-én. A januári ülésre készült 1949. december 28-ai előterjesztés *A művészeti főiskolák reform továbbfejlesztésének soron következő feladatai* címet viselte. Ebben összegezték az intézményi átalakítás elért eredményeit („A művészeti főiskolák átszervezésével biztosítottuk a kiinduló pontot a szocialista művésznevelés megteremtéséhez.”), elégedetten nyugtázva, hogy mindenhol megkezdődött a marxizmus–leninizmus oktatása. A főbb feladatok: az I. éves hallgatók hiányosságainak pótlása, a tananyagok széttagoltságának felszámolása, fakultációk bevezetése, heti óraszámcsökkentés egységes elvek szerint, munkaközösségek szervezése tananyagok megírására, a főiskolai pártszervezetek munkájának kultúrpolitikai szempontú megerősítése, hallgatói társadalmi és politikai munka megszervezése, a kollégiumi férőhelyek és menzaellátás javítása. A februári ülésre készült 1950. január 20-ai dokumentum *A művészeti főiskolákon felállítandó Főtanszaki Intézetek munkakörére és szervezetére* vonatkozott, amelyek azért szükségesek, mert „a helyes irányú fejlődés meggyorsításáról, a reakciós pedagógiai csökevények leküzdéséről, a módszertani elmaradottságok eltüntetéséről intézményesen kell gondoskodni.” Ami pedig a működés bázisát illeti, „Az Intézetek munkájának alapját és irányítását a Szovjetunió művészetpedagógiai és művészettudományi elméletének és gyakorlatának alapul vétele és alkalmazása szolgáltatja.” Az előadó mindkét esetben Kenyeres Ágnes volt, a vitában részt vettek a minisztérium illetékesei, továbbá a főiskolák képviselői. A januári ülésen Révai is jelen volt, a főiskolákat Bányai Lajos (SZFF), Bortnyik Sándor (MKF), Schubert Ernő (MIF) főigazgatók és Kozma Erzsébet (LFZF) főtitkár képviselték. A januári ülésen az előterjesztést lényegében elfogadták, vita csak az óraszámok körüli kérdésekről és a hallgatók szociális ellátásáról folyt. A februári napirend viszont eredménytelenül zárult: a kollégium nem fogadta el a főtanszaki intézetekről szóló előterjesztést. Az elutasítás indokai elsősorban a túlméretezettség, a tudományos jelleg háttérbe szorulása, az intézeteknek a főiskolán belüli túlzott autonómiája, a valamennyi főiskolán egyszerre történő létesítés problémái, a személyi javaslatok hiánya voltak. A kollégium határozatilag kimondta, hogy az intézeteket fokozatosan kell bevezetni, és ehhez szovjet segítséget kell kérni.¹⁶²

Az 1950/51-es tanév Révai számára kiemelten fontos volt, hiszen az előző tanév előkészítésekor a népművelési tárca még nem létezett. Most azonban lehetőség nyílt valamennyi kultúrpolitikai szempont érvényesítésére. Nem meglepő tehát, hogy a minisztérium pártkollégiuma több értekezleten is napirendre tűzte a művészeti főiskolák tanulmányi helyzetét. Első olvasatban 1949. november 25-én, majd 1950. június 20-án

¹⁶¹ A féléves jelentések rendszeréről és a közvetlen minisztériumi beavatkozásokról számos zeneakadémiai dokumentumot közöl: Iratok a magyar zeneoktatás történetéhez 1945–1956. (Összeáll. és szerk.: Berlász Melinda – Tallián Tibor), MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1984. 374–431. o. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 5.)

¹⁶² MOL XIX-I-3-n. 1.d.

megtárgyalták Az 1950/51-es tanév beiskolázására vonatkozó előterjesztést, 1950. szeptember 5-én *A művészeti főiskolák új tanévének előkészítését*, 1951. március 27-én pedig *A művészeti főiskolák félévi vizsgáinak kiértékelése* került napirendre. Az iratokból világosan kitűnik, mennyire kiszolgáltatott helyzetben voltak a főiskolák vezetői – akik egyébként az értekezleteken mindig meghívottként voltak jelen –, s hányszor kellett önkritikát gyakorolniuk „a vezetés hiányosságai” miatt. Az 1950. június 20-ai értekezleten Révai József összefoglalta az egy év alatt elért eredményeket, de egyértelműen megfogalmazta az általa elvárt további tennivalókat is, tartalmi és szervezeti szempontból egyaránt (oktatásszervezés, tanárok szellemisége, iskolai fegyelem, hallgatói munkavállalás, az igazgatók és főtítkárok hatásköri problémái stb.)¹⁶³

A művészeti főiskolák beiskolázási tervei a kollégiumi értekezleteken ezt követően is folyamatosan napirenden maradtak. 1950. november 25-én és 1951. május 10-én az 1951/52-es tanévet, 1951. szeptember 11-én az 1952/53-as tanévet tekintették át. 1952. május 20-án az előbbieknél stratégiaileg komolyabb előterjesztés került a testület elé: a beiskolázások három éves, tehát 1955-ig terjedő ütemezése. Ennek bevezetőjében megfogalmazták: „a Szovjetunióban járt művészeti delegáció tapasztalatai vitathatatlaná tették, hogy hosszúlejáratú tervek hiányában iskoláink fejlődése megreked. A művészetoktatás jelenlegi, három éves iskoláztatási tervének elkészítésénél arra törekedtünk, hogy az eddig évenként megszabott, spontán tervezéssel szemben, kultúrforradalmunk követelményeivel és népgazdaságunk fejlesztésével összhangban, az egész tervidőszakra kiterjedő iskoláztatási javaslatot dolgozzunk ki. Iskoláztatási tervszámaink kialakításában – a zeneoktatási iskolákat kivéve, ahol új iskolákat kívánunk létesíteni – mindenütt az iskolák mostani kapacitásából (férőhely, káderlehetőség) indultunk ki. Mérlegeltük, hogy a terület káderigényét ezekkel a keretekkel ne lépjük túl. (...) Az iskolák szociális megoszlása tekintetében a közoktatás országos gyakorlatához hasonlóan 60% munkás-paraszt és 40% értelmiségi, egyéb fölvetelét irányozzuk elő.”¹⁶⁴

A tehetségek tervezése nyilvánvalóan lehetetlen, ám ez nem zavarta a tervgazdasági szempontok érvényesítését. A dokumentum szakok szerint tekintette át a művészeti főiskolákat, és határozta meg az évenkénti létszámot és képzési ütemet. A lemorzsolódás mértékét a tervszámokban nem jelölték meg, mondván, ez megkötné az iskolákat a kevésbé tehetséges hallgatók átirányításában. (8-10%-os lemorzsolódás megengedhető.) Az előterjesztéshez csatolt táblázatok fontos adatokat közölnek létszámokról és pénzügyi-költségvetési kérdésekről. Az értekezleten valamennyi iskolavezető jelen volt, beleértve nemcsak a művészeti főiskolákat, de a balettintézet és az artistaképző iskola igazgatóit is. A Révai elnökletével lefolytatott vita nyomán megállapították, hogy „az anyagban szereplő számadatokat kiindulópontként el lehet fogadni.” Az egyes szakok kapcsán fölmerültek különböző módosító indítványok, de ezek elfogadása a tervezet alapelemeit és célrendszerét nem befolyásolta.

A művészeti főiskolák belső fejlődésének egyik alapvető mozgatórugója tehát a hallgatólétszám növekedése volt, amely közvetlenül tükrözte a párt kultúrpolitika szándékait. A háború előtti „elitképzést” 1946-tól lényeges létszámnövekedés követte: míg 1937/38-ban 322, addig 1946/47-ben 1324, 1947/48-ban 1198, 1948/49-ben 1259, 1949/50-ben 1151, 1950/51-ben 1532, 1951/52-ben 1600, 1952/53-ban 1283, 1953/54-ben 1170, 1954/55-ben 1053, 1955/56-ban 974 hallgató vett részt a felsőfokú művészképzésben. Látható, hogy a képzés a csúcstól az 1951/52-es tanévben érte el.¹⁶⁵

Végül említsük meg, hogy az 1952. október 28-ai kollégiumi értekezleten *A fiatal művészek helyzete és problémái* című napirendet vitatták meg a résztvevők. A kiindulópontot a frissen

¹⁶³ MOL XIX-I-3-n. 3.d.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ Forrás: Statisztikai évkönyv 1949–1955. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1957.

végzetek képzőművészek elhelyezkedési nehézségei jelentették. Az értekezlet többek között megállapította, hogy a főiskola még mindig túlzott szakmai arisztokratizmusra nevel, és nem készíti föl a hallgatókat a társadalmi felelősségtudat kialakítására.¹⁶⁶

A művészeti főiskolák 1949. évi politikai szempontú újjászervezésének folyamata azt mutatja, hogy a párt szándéka és a kormányzat irányító tevékenysége a művészeti felsőoktatás eredményeit nem a minőség oldaláról közelítette meg, hanem szinte kizárólag tervgazdasági, szervezési, ideológiai és osztályszempontok alapján várta el.

A Zeneakadémia és a zeneoktatási reform

A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán két nagy horderejű változásról kell szólnunk. Időben első a zenetudományi szak megalapítása, tartalmilag azonban lényegesen számottevőbb volt a zeneoktatási reform.

A *zenetudományi képzés* megindítására a Zeneakadémia keretein belül Kodály Zoltán erőfeszítéseinek köszönhetően került sor. Mert bár a külföldi példák a zeneelméleti jellegű képzés tudományegyetemekhez kapcsolását bizonyították, a negyvenes évek végén Kodály, valamint Bartha Dénes és Szabolcsi Bence zenetudósok sikerrel fogadtattak el ezzel ellentétes döntést a kormányzattal. Közrejátszott ebben az is, hogy 1951-re mindhármuk helyzete megerősödött, személyes pótolhatatlanságuk a kultúrpolitikai vezetés számára is nyilvánvalóvá vált. A zenetudományi szak előkészítése 1951 nyarán, a képzés 1951 októberében indult meg, ötéves időtartammal. Az első évfolyam egyik fele általános és magyar zenetörténeti kutatásokra, a másik fele népzenei kutatásokra szakosodott. A zenetudományi szak létrehozása az ötvenes évek elején komoly eredmény volt a sok tekintetben autonómiáját veszített Zeneakadémia számára.¹⁶⁷

A magyar zeneoktatás, s benne a *Zeneakadémia reformja* a hazai művészeti felsőoktatás legnagyobb szabású, legnagyobb hatású és legtöbb vitát kiváltó átalakulása volt. A reform minden részletre kiterjedő ismertetése szétfeszíteni e tanulmány kereteit, ezért három pontban foglaljuk össze az általunk elmondani kívántakat: a reform ideológiai és szakmai előkészítése, a reform jogszabályként történt megjelenése, valamint a reform korabeli és mai értékelése.

1. A reform ideológiai és szakmai előzményei szovjet példán alapultak. Lunacsarszkij az 1925-ben elhangzott *A művészképzés alapjai* c. beszédében így fogalmazott: „Most a zenében is pontosan elhatároljuk az alsó-, közép- és felsőfokú képzést. Ezzel kapcsolatban részben maga a Konzervatórium is szabályozta és bővítette tantervét. De lehetséges, hogy (...) bizonyos kárt is szenvedett a dolog. (...) egy ilyen tanterv meghaladja erőnket (...) Lehet, hogy a Konzervatórium végezetül kiválasztja a legfontosabb dolgokat (...), hogy a fiatal művész további fejlődésének lehetőségét ne korlátozzák.”¹⁶⁸

A zeneoktatási reformnak a párt művészetpolitikájában is voltak évekre visszanyúló előzményei. A Magyar Kommunista Párt az első hároméves terv keretében zenei tervet is készített, amely magában foglalta többek között a magán-zeneoktatás reformját, a művésztanárok béremelését, intézményfejlesztési és jóléti intézkedéseket. E folyamatba illeszkedett 1948-ban az iskolák államosítása, majd 1949-ben a zeneiskolai hálózat

¹⁶⁶ MOL XIX-I-3-n. 4.d.

¹⁶⁷ Vö.: Ferenczi Ilona: Zenetudományi képzés a Zeneművészeti Főiskolán. In: A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve, i.m. 267–270. o.; Devich Márton: Oktatás és kutatás – két úr szolgálja. Ötven éves a Zeneakadémia zenetudományi tanszaka = Muzsika, 2001. 11. szám, 3–7. o.; Péteri Lóránt: Zene, tudomány, politika. Zenetudományi Gründerzeit és államszocializmus (1951–1953) = Muzsika, 2002. 1. szám, 16–22. o.

¹⁶⁸ Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: A művészképzés alapjai, i.m. 234–235. o.

újjászervezése.¹⁶⁹ A Minisztertanács pedig már 1949. október 21-én megszüntette az elemi fokú tanítást a Zeneakadémián.¹⁷⁰

A Népművelési Minisztérium Kollégiuma először 1951. május 22-én, Révai József részvételével tárgyalta meg a zeneoktatás reformjáról szóló tervezetet, Kenyeres Ágnes előterjesztésében. A meghívottak között ott volt Zathureczky Ede főigazgató, továbbá Ádám Jenő, Gát József, Kadosa Pál, Sándor Frigyes és Várnai Klára. A tervezet szakmai oldalról egyértelmű és osztatlan elutasításra talált. Érdemes szó szerint idézni az ülés jegyzőkönyvét: „A Kollégium megállapítja, hogy ezt a kérdést nem lehet hatalmi szóval eldönteni. Még csak félig-meddig egységes álláspont sincs a műv. oktatási osztály és a főiskola között, s ugyanakkor a főiskola egységesen szemben áll a javaslattal. A zenepedagógia közvélemény nem elég érett még a reformra. Ilyen körülmények között inkább veszítsünk még egy évet, mintsem felülről diktáljuk a reformot a végrehajtók felé. A Kollégium nem ért egyet a főiskolával akkor, amikor az visszautasítja a műv. oktatási osztály javaslatát teljes egészében. Akkor, amikor a főiskola a reformot csupán a zeneoktatás legalsóbb fokára korlátozza, lényegében az egész reformot elveti, alapjában nem ért egyet a tervezettel. Lehet minden fokon, párhuzamosan elindítani a reformot, megkezdeni a hibák kijavítását. Egy bizonyos fokú maximalizmus az az álláspont, ami szerint vagy 100%-os rendezés szükséges, vagy semmi. Az, hogy a dilettánsképzést el kell választani a szakképzéstől, – kétségtelen. Viszont ha ezt elismerjük, akkor ebből az is következik, hogy valamiféle rendszert kell kialakítanunk. Arról lehet vitázni, hogy a felsőoktatás alsó határát hova tegyük, de a szétválasztás, a három alaptagozat kialakítása feltétlenül szükséges. A Kollégium megállapítja, hogy a műv. oktatási osztály nem tárgyalta meg elég alaposan a kérdést a Közoktatásügyi Minisztériummal, és az általános iskolában végrehajtandó intézkedések fel sincsenek vetve a tervezetben.

A feladatok ütemezésével kapcsolatban a következőket határozza a Kollégium: Nincs kifogás az ellen, hogy a pécsi és a debreceni zeneiskolákat konzervatóriummá alakítsuk át, már a következő tanévben. Az a kérdés, hogy a zene- és énektanárképzést indítsuk meg a konzervatóriumokban és szüntessük meg a főiskolán, nyitva marad. Az ösztöndíjakat mind a főiskolán, mind a konzervatóriumokban valamivel emelni kell. Új, szélesebb munkaközösséget kell létrehozni. Legyen benne: Ádám Jenő, Gát József, Kadosa Pál, Kollár Pálné, Péter József, Komáromi (VKM), Sándor Frigyes, Veszprémi Lili, Várnai Klára, Újfalussy József, Szabó Ferenc, Kenyeresné (azaz Kenyeres Ágnes – BTG), Zathureczky Ede és Mihályfi Ernő. Felelős az egész munkáért: Mihályfi Ernő. A zenepedagógia kérdését a széles közvélemény előtt kell megvitatni. A Szövetségben szeptemberig nyilvános vitát kell rendezni a kérdés fölött. Felelős: Gát elvtárs. Foglalkozzék vele az Új Zenei Szemle is. Szeptember végén hozzák ismét a Kollégium elé a munkaközösség által átdolgozott tervezetet.”¹⁷¹

A munkaközösség tehát hozzálátott az átdolgozáshoz, amely elhúzódott. Így nem szeptemberben, hanem csupán az első üléshez képest szinte napra pontosan egy év múlva, 1952. május 6-án került a Kollégium elé „a zenei oktatási reform kérdése”, ismét Kenyeres előterjesztésében. A szövegben szó esett Kodály fenntartásairól is. Ezen az ülésen Révai nem volt jelen, a tárca vezetőjét Jánosi Ferenc, a miniszter első helyettese képviselte. A meghívottak a jegyzőkönyv szerinti sorrendben Zathureczky Ede, Antal István, Szabó Ferenc, Sándor Frigyes, Kollár Pálné, Irsai Vera, Ádám Jenő, Gát József, Péter József, Újfalussy József és Várnai Klára voltak. A testület határozata tömör és világos: „A Kollégium megállapítja, hogy a zenei oktatási reform kérdésének első felvetése óta a kérdés megoldására alakult munkaközösség jó munkát végzett. A Kollégium felhívja a Művészetoktatási Osztály

¹⁶⁹ Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája, i.m. 113–114, 120–123. o.

¹⁷⁰ Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Szervezeti és Működési Szabályzata (sokszorosított kiadvány), Budapest, 1972. 1. o.

¹⁷¹ MOL XIX-I-3-n. 3.d.

és a Főiskola vezetőinek figyelmét, hogy az oktatási reformnak a javaslatban felvetett formáját a zenei területen továbbra is népszerűsítsék, igyekezzenek megnyerni azokat, akik esetleg nem értenek egészen egyet a reformmal. A javaslatot alapjában véve a Kollégium elfogadja, azonban az ütemezés kérdését illetően módosítást javasol, kiindulva abból, hogy nem szükséges az új létesítményeket, bővítéseket az 5 éves terv keretén belül mind feltétlenül megoldani, hanem a megfelelő káderek biztosításának üteméhez alkalmazkodva kell a fejlesztést végrehajtani, kezdetben lassabb, később nagyobb tempóval. A Művészetoktatási Osztály (...) 1 héten belül dolgozza át a fejlesztés ütemtervét.”¹⁷²

2. A reform tehát zöld utat kapott. A minisztériumban megszövegezték a kormányrendeletet és a végrehajtási utasítást, és a zeneoktatás reformjáról szóló jogszabály 1952 augusztusában napvilágot látott. A jogszabály alkalmazhatósága szempontjából figyelembe kellett venni, hogy a zeneoktatási reform előzményei a zeneiskolákról szóló 1947. évi VKM-rendeletig nyúlnak vissza. Eszerint zeneiskolákban kizárólag a Zeneakadémián képesített okleveles zenetanárok, illetve a képesítés alól – zeneakadémiai vélemény alapján – a miniszter által felmentettek taníthattak.¹⁷³ A kormány 1950 augusztusában, az általános iskolai énekszaktanítók képzésének szabályozása tárgyában úgy rendelkezett, hogy a II. akadémiai osztály szintjének megfelelő zenei előképzettséggel rendelkezők, a békés-tarhosi országos állami ének-zenei gimnázium keretében megszervezendő egyéves szaktanfolyam keretében nyerhetnek szaktanítói képesítést.¹⁷⁴ Az énekszaktanítói képesítő vizsga az általános iskola alsó és felső tagozatán való tanításra egyaránt jogosított. A Népművelési Minisztériumban készített szakmai anyag alapján ezt a struktúrát bontotta három szintre a minisztertanácsnak a zeneoktatás reformjáról szóló, 1952 augusztusában közzétett rendelete, amely a jövőre nézve az alsó fokú oktatást a zeneiskolákra, a középfokút a konzervatóriumokra bízta, azzal, hogy ez utóbbi intézmények ellátják az alsó fokú iskolák tanárképzését is. A konzervatórium mellett gimnázium működik. A felsőfokú zeneoktatást a rendelet a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola feladatává tette. Kimondta, hogy a zeneakadémiai felvétel előfeltétele a konzervatórium elvégzése, valamint a sikeres felvételi vizsga. Kimondta továbbá, hogy a művészképzőt és a tanárképzőt egyesíteni kell, és így a végzetek művész-tanári oklevelet kapnak majd.¹⁷⁵ A kormány által előírtakat tovább részletezte a népművelési miniszter 1952. szeptember 15-től hatályos utasítása. Ez meghatározta a zeneiskolai és zeneművészeti szakiskolai tanszakokat, a tanulmányi időket, a felvétel, a tanulmányok és a vizsgák szabályait. Az utasítás szerint a főiskola feladata a zeneművészet és a zenetudomány felsőfokú oktatása, a zeneművészet különböző ágaiban művészek és tanárok képzése. A főiskolán 7 főtanszak keretében 26 tanszakot sorolt fel az utasítás, és tételesen leírta, hogy az egyes tanszakokon belül az addigi előkészítő, akadémiai, művészképző és tanárképző osztályok az új I–V. főiskolai évfolyamos, illetve a szakiskolai struktúrában hogyan helyezkednek el. Ezáltal a Zeneakadémia 1949-ben meghatározott felépítése gyökeresen megváltozott. Az 1952/53-as tanévtől a főiskolára már csak hallgatók voltak felvehetőek, eltérően a korábbi gyakorlattól, amikor – párhuzamos alsóbb szintű képzéssel – a különleges tehetségű növendékeket is befogadták. A miniszter 1954-ben újraszabályozta a kérdéskört, de a Zeneakadémia szempontjából csupán az tekinthető említésre érdemesnek, hogy engedélyezte néhány 2-4 éves képzés lehetőségét, az általánosan irányadó ötéves mellett.¹⁷⁶ Az intézmény szakmai tekintélyét a kormány tovább sértette azzal, hogy a zeneoktatási

¹⁷² MOL XIX-I-3-n. 3.d.

¹⁷³ 5.000/1947.(VIII.1.) VKM. számú rendelet.

¹⁷⁴ 218/1950.(VIII.22.) M.T. számú rendelet. Az intézmény történetéről lásd: Csenge Béla: Békés-Tarhos. Az első magyar állami énekiskola élettörténete (1946–1954). Békés Városi Tanács VB, Békés, 1976.

¹⁷⁵ 68/1952. (VIII.17.) M.T. számú rendelet.

¹⁷⁶ 11-2-35/1952.(Np.K.17.) Np.M. számú utasítás (hibaigazítás a Népművelési Közlöny 1952. évi 18. számában, 140. o.), továbbá 11-1-123/1954.(Np.K.24.) Np.M. számú utasítás.

működési engedélyek kiadását később nem a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, hanem a népművelési miniszter hatáskörébe utalta, és a miniszter határozhatta meg, hogy mely zeneakadémiai végzettségeket fogad el az engedélyek kiadásához.¹⁷⁷

3. Az 1952-es zenei reform szakmai értékelése már bevezetésekor megoszlott. Az újjászervezett magyar oktatásügy számára a zeneoktatás átalakítása két ok miatt volt fontos: a kultúra demokratizálásának jegyében a tömegek bevonása a zeneoktatásba megfelelt a párt kultúrpolitikai céljainak, másrészt a szabályozott intézményrendszer áttekinthetővé és irányíthatóvá tette a struktúrát. Az átalakítás vesztese az elitképzés lett, tehát éppen az a minőségelv, amelyre a Zeneakadémia épült. A művészképző megszüntetésével ezt követően valamennyi hallgató művész-tanár diplomát kapott, így gyakran előfordulhatott, hogy az eredendően pedagógus alkatúak sikertelen művészként, a művészjelöltek pedig elméleti tananyaggal telezsúfolt, pedagógiai érzék nélküli kvázi-pedagógusokká váltak. A különleges tehetségek képzése megszűnt, hiszen az intézményi struktúra életkori alapon szerveződött, és csupán 1955-től vált ismét lehetővé az előképzettség nélküli felsőfokú művészképzés. Az új rendszer elsősorban a zeneiskolai, tehát az alsó fokú képzés elterjedésének kedvezett, egészben véve azonban voluntarista elemek, türelmetlenség és tévesen értelmezett demokrácia-felfogás jellemezték.¹⁷⁸

Kodály Zoltán feljegyzései között fennmaradt egy 1954-ben, az új kormányprogram kapcsán írott gondolatsor, amelyet a zenei reformra visszatekintve vetett papírra. Kodály szerint a minisztérium Zeneakadémia iránti ellenséges hangnemének „eredete kétségkívül a tanári kar egységes állásfoglalása a 'reform' ellen. Szeget ütött volna a főosztály fejébe, hogy a legjobb és legtapasztaltabb pedagógusok nem értenek egyet a reform alapkérdéseivel. Ehelyett (...) terrorral és demagógiával keresztülerőszakolta. (...) A reform magva a kollektív karrierizmus volt. (...). Naiv, formalista elképzelés, hogy amint van elemi, közép és felső iskola, korhatárok közé szorítva legyen a zenében is. (...) Aki zenében 16 éves korára nem érett főiskolai fokra, abból zenész sohasem lesz. (...) A zenei főiskola a reform szerint a gimnázium folytatása, ami kész neveltség. (...) A zeneművészeti főiskola egy *sui generis* iskola, nem csatlakozik a gimnáziumhoz, és nem állítható életkorban az egyetem mellé. (...) A reform 'kinevezte' a főiskolát a 'legfelsőbb zenei nevelés' helyének, egyben megfosztotta a nevelés legfontosabb eszközeitől: megszűnt a szolfézs, karének, vonósnégyes (...) használhatatlanná vált a tanárképző gyakorlóiskolája. (...) A főiskolai program egyelőre a levegőben lóg. Ki kell dolgozni a zenetanítás rendjét összefüggően. (...) Ez lehetett volna a reform alapköve.” – írta Kodály nem kevés keserűséggel.¹⁷⁹

De volt ezzel ellentétes vélemény is. A reform kidolgozásában részt vevő Újfalussy József zeneesztéta, a főiskola későbbi rektora szerint „kezdettől hallatszottak hangok a korábbi, zeneiskolákat és Zeneművészeti Főiskolát egyaránt jellemző tagolatlan vertikum megszüntetése ellen. Sokan féltették az intézkedéstől a korai, gyermekévekben megnyilatkozó zenei tehetségek töretlen, egyenletesen magas színvonalú felnevelésének lehetőségét. Ha arra gondolunk, hogy a korszak egész neveléspolitikai szemléletében benne élt az 'elit' képzésének elutasítása s az ezzel együtt járó lefelé nivellálás, mint eredmény, az aggodalmak nem voltak alaptalanok. Ha arra, hogy az ösztönzésükre a Zeneművészeti Főiskolán létrehozott úgynevezett előkészítő tagozat (...) mennyit örökölt a polgári korszak 'csodagyermek' kultuszából, akkor a hármas, az életkor és a közismereti oktatás rendje szerinti tagolást egészében helyeselnünk kell.”¹⁸⁰

¹⁷⁷ 57/1955.(VIII.31.) M.T. számú és 5/1955.(IX.10.) Np.M. számú rendeletek.

¹⁷⁸ Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája, i.m. 317–321. o.

¹⁷⁹ Kodály Zoltán: Közélet, vallomások, zeneélet. (Szerk.: Vargyas Lajos), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 305–307. o.

¹⁸⁰ Iratok a magyar zeneoktatás történetéhez, i.m. 21.

Szemléletesen foglalja össze az 1949 utáni évek történéseit a Zeneakadémia centenáriumi évkönyve, amikor az egykori főigazgató, Zathureczky Ede hegedűművész pályáját ismerteti: „1949-től kezdődően a Zeneművészeti Főiskola oktatási rendjében jelentős változások mentek végbe, amelyeknek Zathureczky inkább passzív végrehajtója, semmint aktív közreműködője volt. Az 1949-ben hozott minisztériumi rendelkezések még csupán szükségszerű formai alkalmazkodást jelentettek az előállott politikai és társadalmi helyzethez, de nem érintették közelebbről a Főiskola belső oktatási rendszerét. A következő években kibontakozó oktatási reformelképzelések azonban egyre világosabban mutatták, hogy a törekvés egyértelműen a régi pedagógiai szisztéma totális átalakítására irányul. Az oktatómunka fő iránya a tömegnevelés felé fordult; ezért hozták létre 1949-ben a karvezetőképző tanszakot; ezért helyeződött fokozott súly a tanárképzésre – a művészképzés rovására. (...) Az ötvenes évek elején véghezvitt oktatási reform a hegedűtanszakot is jelentősen átalakította. Zathureczky 1952-ig vezette neves mesteriskoláját, 1952 után az egyesített hegedűtanszak vezető tanára lett. Igyekezett a megváltozott tanítási feltételek közé átmenteni régi metódusát, nevelői munkájában a fősúlyt továbbra is a művészképzésre helyezte. Ennek eredményeképpen a kiemelkedő és nemzetközileg is elismert Zathureczky-növendékek száma a későbbiekben sem csökkent jelentősen.”¹⁸¹

Az intézményi átszervezések további lépései

A Magyar Iparművészeti Főiskolán 1949. január 1-jével az elhunyt Kozma Lajos helyett Schubert Ernő lett a főigazgató. Vezetése alatt az intézményben jelentős változások zajlottak le. A főiskola történetét összefoglaló tanulmány ezt az alábbiak szerint jellemzi: „Schubert Ernő vezetési módszere az elkövetkező években tökéletesen megfelelt a korszak ideológiai-politikai igényeinek, egyéniségének jellemző vonásai és 'határozatai' azonban nem mindig szolgálták a főiskola érdekét, a későbbiekben sok értékes művésztanár és elméleti oktató távozását okozták, ennek kihatásai elsősorban az oktatás és a képzés színvonalában váltak érezhetővé. Az első ilyen javaslat, majd határozat az ötvös szakosztály összevonása egységes féművész szakosztályba (...) és az ötvös szak hallgatói között alapos szelekciót végeztek. Az intézkedés 'eredménye' húsz évig érezhető volt. (...) A másik szintén lényeges döntés a heti óraszámok redukálása. (...) A művészeti főiskolák reformjával kapcsolatban a grafikai szakosztályt áthelyezték a Képzőművészeti Főiskolára, Hincz Gyula, Konecsni György és Kádár György tanárokkal. (...) A grafika helyett a 'szőnyegkép-tervezés' (gobelin) szakot viszont ide helyezik át. (...) A reformnak megfelelő új *Tanulmányi, Felvételi és Fegyelmi Szabályzat* célkitűzésében jól tükrözi a korszak eszmeiségét: „Az iparművészetben a szocialista realizmus azt a feladatot adja a művészeknek, hogy hasznos, jó és szép tárgyakat tervezzen a szocializmust építő dolgozók számára. A dolgozók anyagi és kulturális jólétének emelése fokozott követelményeket ró az iparművészre, a művésztechnológusra. A művésztechnológus a minőségi termelés cselekvő részese. E feladatok megoldására nevel új típusú szakembereket, szocialista tervező művészeket, művésztechnológusokat az Iparművészeti Főiskola.” (...) A fenti eszmeiséget kiegészítette a *Harc a másodpercekért*, és a *Jól vizsgázni és idejében vizsgázni* mozgalom. (...) Ferenczy Noémi tanári, majd tanszékvezetői kinevezése a gobelin szakra a főiskola legnagyobb nyeresége ebben az időben. Megszűnt az Iparművészeti Társulat, – beleolvadt a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségébe – ezzel a főiskola elvesztette a közvetlen támogatóját, hiszen a társulattal való együttműködése kezdettől fogva (1907-től) nemcsak formális, hanem a legnehezebb időkben is igen hatékony segítség volt.”¹⁸²

¹⁸¹ Homolya István: Nagy magyar hegedűsök a Főiskola élén. Hubay Jenő és Zathureczky Ede. In: A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve, i.m. 206–207. o.

¹⁸² Bunde-Todorov Ilona: A Magyar Iparművészeti Főiskola története 1945–1973, i.m. 108–109. o.

A főiskolán a tanulmányi idő öt éves volt és a következő főtanszakok (tanszakok) keretében folyt az oktatás: Belsőépítő Főtanszak (bútortervező és belsőépítészeti), Fém főtanszak (fém – ötvös), Kerámia főtanszak (porcelán – kerámia), Színpad főtanszak (színpadi díszlettervező – film díszlettervező – jelmeztervező), Textil főtanszak (szövöttanyag tervező – nyomottanyag tervező – ruhatervező – gobelin – szőnyegtervező). A Tanárképző főtanszakot a következő tanévben tervezték indítani. Az oktatás három alapformáját a művésztanárok korrekktúrái (rajz, tervezés), az elméleti előadások és a műhelygyakorlatok képezték. 1952-ben tervek születtek a hat éves tanulmányi idő megvalósítására és a 280 fős hallgatólétszám 600-ra emelésére. Kísérleti jelleggel egy éves továbbképző tagozat is indult.¹⁸³ A kormány 1954-ben létrehozta az Iparművészeti Tanácsot, amelynek többek között feladata lett, hogy javaslatot tegyen a végzős főiskolai hallgatók elosztására. Ugyanez a jogszabály a könnyűipari és az építésügyi miniszternek, az ipari termeléssel kapcsolatos iparművészeti főiskolai tanszakokon társfelügyeleti jogkört adott, amelyet külön miniszteri utasítás részletezett.¹⁸⁴

A Magyar Képzőművészeti Főiskolán történt belső változásokat a centenáriumi kiadvány így foglalja össze: „A fordulat évét követő általános tanügyi reform a Főiskola irányítását a minisztérium hatáskörébe utalta, egységes főiskolai szabályzatot adott ki, s ezzel egy centralizáltabb, feszebb irányítás időszaka következett. Bortnyik Sándor lett a főigazgató, aki közreműködött abban, hogy pontosan meghatározott tanterv és program készüljön minden tárgyból. Bővül a szakosítás lehetősége az ún. merkantil-grafikával, mely az Iparművészeti Főiskoláról kerül át, tanáraival, hallgatóival együtt. A szakérettségis rendszer kiépülése lehetőséget ad a rendkívüli hallgatói status megszüntetésére. Az oktatási rendszer tartalmilag két részre tagolódik: két éves általános alapozó szakmai képzésre s az erre épülő három éves főtanszéki stúdiumokra. Az ötödik évben a hallgató diplomamunkát készített s azt nyilvánosan, az év végi diplomamunka-bírálaton védte meg. (...) Átmenetileg megszűnt a rajztanárképzés. Az új középiskolai rendszer ugyanis a tantárgyak sorából törölte a rajzoktatást, az általános iskolák részére a Pedagógiai Főiskolák képezték szakembereket, miután azokban harmadik szakként a rajz-tanításra való képesítés is szerepelt. Megszűnt a Rajztanárvizsgáló Bizottság. A marxizmus–leninizmus tárgyainak oktatására a művészeti főiskolák számára egységes marxista–leninista tanszék alakult. Mindebből kiolvasható, hogy (...) szinte permanens reform állapotban létezett az intézet, másfelől ugyanakkor az erőfeszítések arra is irányultak, hogy a társadalmi szükségletnek megfelelően képzett művész generáció kerüljön ki az intézetből.”¹⁸⁵

A Képzőművészeti Főiskolán az 1954/55-ös tanévtől bevezették a hat éves képzési időt. A túlzott szigor két év múlva enyhült: a kormány felhatalmazta a népművelési minisztert, hogy egyes tanszakokon hat évnél alacsonyabb tanulmányi időt is megállapíthasson.¹⁸⁶

A Színház-és Filmművészeti Főiskolán 1948 után bekövetkezett változásokról szintén nem érdektelen idézni a főiskola száz éves jubileumi kiadványának értékelő sorait: „Bányai Lajos (1948–50) főigazgatóra vár, hogy e szépen és nagyvonalúan elképzelt intézményt reguláris iskolává változtassa. Sorozatos tanári értekezleteken sikerül a különböző tanszakok felvételi vizsgamódszereit megállapítani (a sematikus értelmezett szabályzat miatt sok, kevésbé tehetséges jelölt is a főiskolára sodródik), majd további értekezletek tisztázzák, aztán összehangolják, végül pedig le is rögzítik a tananyagot. Ezután lát napvilágot az 1950/51-es

¹⁸³ Uo. 109. o.

¹⁸⁴ 1.049/1954.(VI.26.) Mt. számú határozat és 1/1955.(Np.K.1.) Np.M. számú utasítás.

¹⁸⁵ Bence Gyula: A Képzőművészeti Főiskola története. In: Száz éves a Képzőművészeti Főiskola 1871–1971, i.m. 279–280. o.

¹⁸⁶ 42/1954.(VII.25.) M.T. számú rendelet és 19/1956.(VI.21.) M.T. számú rendelet.

tanévben a főiskola első (ideiglenes) nyomtatott tanterve, és ezt a tanmenetek és óravázlatok kidolgozása követi. Győz tehát a pedagógiai elv, és megkezdődhetik a tervszerű tanítás. A pedagógiai elvet azonban a hallgatókkal is el kell ismertetni (...) Eljött az ideje annak, hogy alárendeljék magukat az iskolai fegyelemnek, tiszteljék a tanár tekintélyét, és vegyék végre tudomásul, hogy 'művészi szabadságuk'-on nem ejt csorbát a pontos óralátogatás. A fegyelem megszilárdítására való a hallgatók film- és színházi szereplésének szabályozása is. (...) Az 1950–56-ig terjedő időszakban – Simon Zsuzsa igazgatása alatt – ölti magára a főiskola mai képének fő vonásait. Ekkor lesz művészetoktatásunknak alapja a szakmai, politikai és művészi nevelés egységének elve, ekkor válik a marxizmus–leninizmus elmélete a főiskolai alkotó munka szilárd világnézeti bázisává. E korszak a főiskolán sem volt mentes a személyi kultuszból eredő hibáktól: a dogmatizmus, ill. a sematizmus jegyei mind a tananyagban, mind pedig a módszerben fellelhetők. Szerencsére azonban Sztanyiszlavszkij művészi hitvallása, amit az 'igazság a művészetben' jelszóban foglalhatnánk össze, ekkorra már a főiskolai tanárok és hallgatók jó részének vérévé vált. (...) Másfelől pezsgő, lüktető légkört alakít ki a főiskola vezetőségének és pártszervezetének tanárt és hallgatót minduntalan véleményalkotásra készítő működése. Mindenki sajátjának tekinti a főiskolát, (...) számottevő pedagógiai és művészi eredmények jönnek létre. Ilyen pl. a tanárok által kidolgozott, részletes főiskolai program, mely a szovjet és népi demokratikus eredmények feldolgozásával számtalan tanári értekezés után készül el valamennyi tantárgyból. Ezt követik az elméleti tárgyak többszörösen megvitatott és felülbírált jegyzetei, sőt a szakmai gyakorlatok menetének írásos rögzítése is elkezdődik. Elkészül az a beszédoktatási antológia. (...) Annak idején nagyon jónak bizonyult az az intézkedés, mely a végzett főiskolai színinövendékeket két évre vidéki színházakhoz rendelte, mert ezzel a vidéki színjátszás nívója gyors emelkedésnek indult.

A színházrendezők képzésében két fontos újítás történik: 1. ezután e tanszakokon is tanulnak „beszélni”. A főiskola tehát felkészíti a színpadi rendezőket arra, hogy a helyes magyar színpadi beszéd tanítói lehessenek színházainknál. (...) 2. A színházrendező-jelöltek eddig csak mint a vizsgaelőadások segédrendezői vizsgáztak. Ezután önálló rendezéssel fejezik be tanulmányaikat egy-egy vidéki színháznál. (...)

A filmtanszakon legkevesebb a hagyomány, itt van a legtöbb tennivaló, és itt tapasztaljuk a legnagyobb fejlődést is. Temérdek költséggel végre sikerül beszerezni a szükséges technikai eszközöket, felvevőgépeket, vágóasztalt stb. Az oktatás is új tantárgyakkal bővül, mint pl. a világítástechnika és a vágás, s a filmrendezők is tanulnak színpadi beszédet, hisz a hangosfilm éppúgy a tiszta magyar szó fóruma, mint a színház. Az új, gyakorlatibb módszernek hamarosan hatása mutatkozik: a hallgatók már 1952-ben saját maguk készítik filmeket, 1953-ban filmjeik a nagyközönség elé kerülnek. Filmoktatásunk Cannes-ban általános elismerést arat. 1951-ben dramaturg-kritikus tanszak is nyílik, hogy képzett és végre szakmához is értő fiatal erővel frissítse fel a színházak, filmgyárak dramaturgiáit és a különböző szerkesztőségeket.”¹⁸⁷

A fentiekhez tartozik, hogy Gellért Endre, mint főtanszakvezető, az 1950-es I. színházi konferencián elmondott beszédében felrótta a főiskolának a Sztanyiszlavszkij-módszer korábbi helytelen alkalmazását, amikor is csupán a helyzetgyakorlatokban használták. Ő maga a tervszerűséget tekintette a legfőbb eredménynek, amely alapján a szabad tanár- és tantárgyválasztás, valamint az öncélú rendezői elméletek helyett egységes oktatási rend lépett életbe.¹⁸⁸ A főiskola egyébként 1952-ben felhatalmazást kapott a szakiskolai képzettséggel nem rendelkező színészek és színházi rendezők, színházakhoz kihelyezett tagozat keretében történő, három éves továbbképzésére. Ez az ún. „távoktatás” azonban nem váltotta be a hozzá

¹⁸⁷ A százéves színésziskola, i.m. 50–52. o.

¹⁸⁸ Helyünk a deszkákon, i.m. 48–50. o.

fűzött reményeket, mert a főiskola tanárai egyéb elfoglaltságaik miatt a színházban folyó munkát nem tudták ellenőrizni.¹⁸⁹

A főiskolák belső átalakulásáról szóló áttekintést az 1949–53 között alkalmazott új tanárok teljességre való törekvés nélküli bemutatásával zárom. Aligha vitatható ugyanis, hogy minden átszervezés, ideológiai kampány és a feszes követelmények ellenére jelentős minőségi átalakulás zajlott le az intézményekben, hiszen olyan művésztanárok jutottak katedrához, akik évtizedekre meghatározták az adott tanszak képzési irányát és követelményeit. A változó tantervi előírások helyett ugyanis sokszor lényegében maga a Mester lett az etalon, s ha elsőrangú művészi értékrendszert képviselt, akkor hallgatói is gazdag ismeretanyaggal léphettek ki az intézményből. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán 1949–53 között állt munkába – mások mellett – Balassa György, Farkas Ferenc, Hartai Ferenc, Kistétényi Melinda, Kórodi András, Lendvai Andor, Ligeti György, Lukács Ervin, Lukács Miklós, Maros Rudolf, Mihály András, Mikó András, Oláh Gusztáv, Párkai István, Rösler Endre, Rudas Imre, Solymos Péter, Sugár Rezső, Szöllősy András, Ungár Imre, Vincze Imre. A Magyar Iparművészeti Főiskolán már az 1946-os átszervezést követően Borsos Miklós, Bortnyik Sándor, Gadányi Jenő, Hincz Gyula, Konecsni György, Kornis Dezső, Kozma Lajos, Schubert Ernő, majd 1949 után Gerevich László, László Gyula, Pogány Ö. Gábor, Vayer Lajos, Zádor Anna. A Magyar Képzőművészeti Főiskolán Bortnyik Sándor, Ék Sándor, Hincz Gyula, Kádár György, Koffán Károly, Konecsni György, Mikus Sándor, Pap Gyula, Pór Bertalan, Rabinovszky Máriusz, Raszler Károly, Szabó Iván. A legtöbb belépő új tanárt – érthető okból, hiszen a filmművészképzés ekkor indult – a Színház- és Filmművészeti Főiskolán találjuk: Badal János, Básti Lajos, Benkő Gyula, Békés András, Eiben István, Fischer Sándor, Gáti József, Gosztonyi János, Herskó János, Horvai István, Illés György, Keleti Márton, Makk Károly, Marton Endre, Máriássy Félix, Nádasdy Kálmán, Pásztor István, Simon Zsuzsa, Sulyok Mária, Szécsényi Ferencné, Szinetár Miklós, Ungvári László, Vámos László, Várkonyi Zoltán.¹⁹⁰

Központi kormányzati intézkedések

A régóta működő művészeti főiskolák megreformálása mellett a kormányzat arra is törekedett, hogy az önálló tanintézetekkel nem rendelkező művészeti ágakat is intézményhez juttassa. Ennek jegyében kapott állami iskolát a táncművészet és a cirkuszművészet. A fordulópont e téren az 1950-es esztendő. A Táncművészeti Iskola 1950 januárjában alakult meg, majd szeptemberben, a Magyar Állami Operaház balettiskolája és a Táncművészeti Iskola egyesítésével megnyílt az Állami Balett Intézet. Mindkét intézményről részletesen szól a következő fejezetben. Az Állami Artistaképző Iskola megalapításával iskolát kapott a cirkuszművészet is. Bár elvégzésével csak középfokú képesítés volt szerzhető, ennél magasabb szinten később sem folyt szakmai oktatás. A létrehozás közvetlen előzményei csupán néhány évre nyúltak vissza. A Magyar Artista Egyesület 1946-ban indított tanfolyamokat, majd két évre rá az Artisták Szakszervezete megnyitotta az Artista Akadémiát, tíz hónapos szakmai kurzus tervével. Ezt az igényt formálta állami intézménnyé a kormányzat, 1950 decemberében, a népművelési tárca – már ismertetett – 1949-es munkaterve szerint.¹⁹¹

¹⁸⁹ 11-2-8/1952.(Np.K.9.) Np.M. számú utasítás, továbbá: A százéves színésziskola, i.m. 52.

¹⁹⁰ A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve, i.m. 271–289. o.; A százéves színésziskola, i.m. 318–323. o.; Bundevev-Todorov Ilona: A Magyar Iparművészeti Főiskola története 1945–1973, i.m. 106–108. o.; Száz éves a Képzőművészeti Főiskola 1871–1971, i.m. 293–297. o.

¹⁹¹ Szekeres József – Szilágyi György: Circus. Fejezetek a magyar cirkuszművészet történetéből. Magyar Cirkusz és Varieté Vállalat, Budapest, 1979. 167. o.

Az egyetemi és főiskolai felvételi vizsgát az 1952/53. tanévtől vezették be, de a vizsgakövetelmények megállapítását miniszteri hatáskörben hagyták. Ezáltal a művészeti főiskolák 1949. évi egyedi mentességeinek létjogosultsága továbbra is megmaradt. A kormány mindezt annyiban korlátozta, hogy a középfokú végzettséggel nem rendelkezők felvételét a népművelési miniszter – az 1954/55. tanévtől – csak a felvehető hallgatólétszám 3%-áig engedélyezhette. A felvételi vizsgát az oktatási miniszter 1954-ben újraszabályozta. Egyértelműen visszalépésként értékelhető, hogy ebben – a művészeti felsőoktatás számára sajnálatos módon – nem adták meg a felvételi alsó korhatárkedvezmény lehetőségét, amely a különleges tehetségek számára korábban biztosítva volt. Ugyanakkor előírták a kötelező tehetségvizsgálatot. A kormány végül – felismerve a helyzet tarthatatlanságát – 1955-ben eltörölte a miniszter 3%-os korlátját, s ezzel megerősítette a jogát az egyedi felvételek korlátlan számú engedélyezésére.¹⁹²

Központilag szabályozták a művészeti főiskolákon fizetendő tandíjat. Évi 800 Ft összeget határoztak meg, de lehetővé tették számos kedvezmény igénybe vételét. A balettintézeti és az artistaképzős növendékek tandíjait a zeneművészeti gimnáziumi, illetve szakközépiskolai térítésekkel azonos mértékben állapították meg.¹⁹³ A korszakra jellemző módon a kormányzat nem mentesítette a tervszerű munkába állás országos szintű elosztása alól a művészeti főiskolát végzeteket, bár a tehetségek aligha voltak matematikai alapon eloszthatók.¹⁹⁴

Az ötvenes évek első felében a népművelési miniszter számos utasítása vonatkozott a művészeti főiskolák hallgatóira és oktatóira. Így pl. 1952-ben rendelkezés született a hallgatók iskolán kívüli foglalkoztatásáról, amely azt előzetes írásbeli főigazgatói engedélyhez kötötte. A végzett hallgatók kötelező szakmai gyakorlata alól azonban csak a miniszter adhatott felmentést. Ebben az évben szabályozták a művészeti főiskolai szakokon teljesítendő diplomamunka és államvizsga követelményeket, és bevezették a művészeti főiskolák egységes vizsgaszabályzatát (1955-ben újraszabályozták). Az oktatók jobb anyagi elismerése érdekében 1953-ban a művészeti főiskolákon bevezették az „egyetemi tanári fizetésű főiskolai tanár” munkakört. 1954-ben újraszabályozták a kinevezési jogköröket: mind a négy művészeti főiskolán miniszteri hatáskörben maradtak a főigazgatói, a főtanszakvezetői, a tanulmányi igazgatói és a tanári státuszok (1955-től a többi oktatói kinevezéshez is előzetes egyetértés kellett). Az Állami Balett Intézet és az Állami Artistaképző Iskola igazgatóit szintén a népművelési miniszter nevezte ki, és az itt dolgozó tanárok alkalmazásához is szükséges volt az ő előzetes jóváhagyására.¹⁹⁵

A „kézi vezérlés” a Népművelési Minisztérium közvetlen miniszteri felügyelet alatt álló Ellenőrzési osztálya révén is megvalósult. A tárca rendszeresen átfogó vizsgálatokat tartott intézményeinél, amelyek során nemcsak számszaki, hanem tartalmi ellenőrzést is végeztek. Ezen kívül számos egyedi probléma felmerült: a Színház- és Filmművészeti Főiskolán például vizsgafilm engedélyezési problémáról és a rostavizsgákról, az Állami Balett Intézetben lopási ügyről, a Zeneakadémián hangszerbeszerzési kérdéssről készült jelentés. A minisztériumnak mindenről tudnia kellett.¹⁹⁶

Valamennyi előadóművész-képző intézményt érintette a népművelési miniszter 1954. július 1-jén hatályba lépett utasítása a hivatásos előadóművészi és artistaművészi működési engedélyek rendszeresítéséről. Eszerint előzetes meghallgatás és kérelem nélkül

¹⁹² 1.015/1952.(V.18.) Mt. számú határozat, 1.028/1952.(VIII.27.) Mt. számú határozat, 1/1954.(V.5.) OM. számú rendelet, 1.053/1955.(V.29.) Mt. számú határozat.

¹⁹³ 1.011/5-12/1950.(VII.7.) Np.M. számú rendelet, 8774-15-9/1954.(Np.K.4.) Np.M. számú utasítás.

¹⁹⁴ 137/1951.(VII.7.) M.T. számú rendelet.

¹⁹⁵ 11-2-6/1952.(Np.K.7.) Np.M. számú, 11-2-18/1952.(Np.K.9.) Np.M. számú, 8774-9-84/1952.Np.M. számú, 8774-9-93/1952.(Np.K.24.) Np.M. számú, 11-2-56/1953.(Np.K.18.) Np.M. számú, 1411-142/1954.(Np.K.6.) Np.M. számú, 12/1955.(Np.K.7.) Np.M. számú és 35/1955.(Np.K.22.) Np.M. számú utasítások.

¹⁹⁶ MOL XIX-I-3-r 3.d. 71, 77, 88. tételek.

megkaphatták az engedélyt azok, akik a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán, a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, az Állami Balett Intézetben, vagy az Állami Artistaképző Iskolában oklevelet szereztek. Ez a miniszteri döntés kétségtelenül erősítette a szóban forgó intézményekben szereshető szakképesítések szakmai értékét.¹⁹⁷

1956. február 8-án kihirdették a felsőoktatási intézmények szervezeti kérdéseiről szóló törvényerejű rendeletet, amely először határozott meg egységes szervezeti elveket az egyetemek, főiskolák, akadémiák, karok számára. Az intézményalapítást a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a tanszék létrehozását a miniszter, az új szakok indítását a Minisztertanács hatáskörébe utalta. Az intézményvezetői kinevezéseket a kormány, a tanszékvezetői megbízásokat a miniszter feladatává tette. A tvr. – egyebek mellett – hatályon kívül helyezte a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, a Magyar Iparművészeti Főiskola és a Magyar Képzőművészeti Főiskola szervezetéről szóló 1949-es kormányrendeleteket. Ugyanakkor hatályban tartotta a Színház- és Filmművészeti Főiskoláról szóló 1948-as és 1949-es, valamint az Iparművészeti Akadémiáról szóló 1946-os jogszabályt.¹⁹⁸ A megkülönböztetés oka az egyes intézmények alapításával kapcsolatos joghézagok elkerülése volt. A kormány csak 1962-ben helyezte hatályon kívül a művészeti főiskolákat érintő összes korábbi, még létező jogszabályt.¹⁹⁹ 1956 után – a forradalom utáni központosítás jegyében – a művészeti felsőoktatási ügyek az 1957. január 1-jével létrehozott Művelődésügyi Minisztérium feladatkörébe kerültek, a Népművelési Minisztérium 1956. december 31-én megszűnt.²⁰⁰

¹⁹⁷ 11-2-14/1954.(Np.K.8–9.) Np.M. számú utasítás.

¹⁹⁸ 1956. évi 4. törvényerejű rendelet.

¹⁹⁹ 35/1962. (IX.16.) Korm. számú rendelet.

²⁰⁰ A Művelődésügyi Minisztérium szervezeti felépítésének, s benne a művészetoktatási terület felügyeletének ismertetését lásd: A magyar állam szervei 1950–1970, i.m. 353–362. o. A művészeti főiskolák további fejlődéséről lásd: Bolvári-Takács Gábor: Művészeti felsőoktatás és autonómia 1945–1993. A művészeti egyetemek szervezeti fejlődése az autonómia ígérteától a tényleges autonómiáig = Zempléni Múza, 2001. 3. szám, 18–36. o.

IV. A balettművész-képzés intézményesülése

Előzmények

A magyar táncművészetet a 20. század első felében az intézményesedés hiánya jellemezte, ellentétben például a zenei közélettel, amelyben a Zeneakadémia, az Operaház vagy a Székesfővárosi Zenekar meghatározó szerepet játszott.²⁰¹ A két világháború között állami felelősségvállalás e téren sem ideológiai, sem jogszabályi, sem finanszírozási szempontból nem létezett. A tánciskolák működése nem oktatási, hanem rendészeti ügy volt. Az 1948-tól kibontakozó folyamat markáns eleme volt az intézményesedés megindulása (tanintézetek, társulatok, társadalmi szervezetek, szaksajtó).²⁰² A tendencia elsősorban a szovjetunióbeli állapotokat tükrözte, de az is tény, hogy az akkori kultúrpolitika doktriner és voluntarista döntései egy tömegeket vonzó és megmozgató művészeti ág elterjedését segítették elő. A kulturális élet fokozatos átpolitizálódásával párhuzamosan újrendeződtek a táncszakmai belső viszonyai is. Erős egyszerűsítéssel az látható, hogy a mozdulatművészet, mint „burzsoá” műfaj, lényegében megsemmisült, de legfőbb képviselői más táncágzatokban tovább működtek. A néptánc – új együttesek alakulásával és új koreográfusok színre lépésével – soha nem látott mértékben teret nyert, a balett pedig – az Operaház repertoárjának átalakulásával összhangban – új kihívásokkal szembesült és ennek megfelelően átalakult.²⁰³

A balettművész-képzés intézményesülésének közvetlen előzményei közül először az Országos Mozdulatművészeti Tanítóképző Tanfolyamról kell szólnom. A nyugat-európai és amerikai hatásra a 20. század első évtizedeiben Budapesten megnyílt mozdulatművészeti magániskolák között a három legjelentősebb irányzatot a Bess Mensendieck-féle női torna alapján álló Madzsar Alice (alapítva: 1912), az Isadora Duncan-féle szabad tánc irányzatot képviselő Dienes Valéria (alapítva: 1914), valamint az Emile Jaques-Dalcroze-féle ritmikus tornát adaptáló Szentpál Olga (alapítva: 1919) iskolái jelenítették meg. A mozdulatművészeti tanárképzés 1929-ben betagozódott az 1926. évi létrehozása óta a Belügyminisztérium fennhatósága alá tartozó Magyar Országos Táncmesterképző Tanfolyam rendszerébe, és a második világháború végéig zavartalanul működött.²⁰⁴

A 3 éves (3x8 hónap) képzési idejű Országos Mozdulatművészeti Tanítóképző Tanfolyam újjászervezése 1945-ben történt meg, míg az 1946-ban újjászervezett Tánc tanítóképző Országos Tanfolyam általános tánc tanítói szaka 2 éves (2x8 hónap), balett szaka 4 éves (4x8 hónap) időtartamú lett.²⁰⁵ A mozdulatművészek komoly terveket szőttek, táncművészeti főiskola felállítását kezdeményezték. A műfajt felesége révén jól ismerő, s már akkor is vezető politikusnak számító Ortutay Gyula támogatásának reményében 1946 áprilisában Szentpál Olga, Ortutayné Kemény Zsuzsa és Rabinovszky Máriusz tervezetet nyújtott be a

²⁰¹ Vö.: A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve, i.m.; A budapesti Operaház 100 éve, i.m.; Hang-szálak. Nemzeti Filharmonikus Zenekar 1923–2008. (Szerk.: Aradi Péter – Mesterházi Gábor), Budapest, 2008.

²⁰² Vö.: Maác László: Rendszerváltások a magyar tánc kultúrában. In: Tánc tudományi Tanulmányok 1990–1991. (Szerk.: Maác László), Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 1992. 7–25. o.

²⁰³ Vö.: Vályi Rózsi: A táncművészet története. Zeneműkiadó, Budapest, 1969. 343. skk. o.; A színpadi tánc története Magyarországon. (Szerk.: Dienes Gedeon – Fuchs Lívia), Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989.

²⁰⁴ 229.230/1925. BM. számú, 152.900/1926. BM. számú és 248.711/1929. BM. számú rendeletek. A mozdulatművészetről lásd: Dienes Gedeon: A mozdulatművészet története. Orkesztika Alapítvány, Budapest, 2005².; Lenkei Júlia: A mozdulatművészet Magyarországon. Vázlatos történet. Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2004. (Theatron Füzetek 1.); Fenyves Márk: Dokumentumok tükrében – A magyar mozdulatművészeti iskolák vitái. In: Tánc tudományi Tanulmányok 2002–2003. (Szerk.: Kövágó Zsuzsa), Magyar Tánc tudományi Társaság, Budapest, 2005. 75–106. o.; Fuchs Lívia: Egy elfelejtett egyesület dokumentumaiból. In: Táncművészeti Dokumentumok 1990. (Szerk.: Péter Márta), Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 1990. 67–93. o.

²⁰⁵ 156.100/1945. BM. számú és 264.000/1946. BM. számú rendeletek.

VKM-hez *Javaslat a Táncművészeti Főiskola felállításáról* címmel.²⁰⁶ A minisztérium az iratot elfektetette, így az nem valósulhatott meg. A mozdulatművészet politikailag egyre gyanúsabb irányzattá vált, s végül kifejezetten kapitalista csökevénynek minősítették.²⁰⁷ A belügyminiszter az 1948/49-es tanév végével megszüntette a Mozdulatművészeti Tanítóképző Tanfolyamot. A rendeletet bevezető indokolás szerint „a tánc és mozdulatművészet színvonalának emelése, valamint a tánc és mozdulatművészet képzés folyamatosságának biztosítása érdekében a vallás és közoktatásügyi miniszter az 1949/50. tanévre tánciskola létesítését határozta el.”²⁰⁸ A VKM-ben valóban tervezték az iskola felállítását, de a politikai események 1949-ben már lehetetlenné tették az eredeti terv megvalósítását. Ez a lépés volt a belügyminiszter táncos képzést érintő utolsó intézkedése, mert a kormány 1951 júniusában a táncoktatás és a tánciskolák felügyeletét a Népművelési Minisztérium ügykörébe utalta.²⁰⁹ Októberben már Révai intézkedett a társastanítási egyes kérdéseiről, hatályon kívül helyezve a még élő 1925-ös BM-rendeletet.²¹⁰

Az előzmények sorában a következő intézmény a Magyar Királyi Operaház Balettiskolája. Kifejezetten saját utánpótlás nevelésére alapított tánc (utóbb: balett) iskola 1839-től létezett a Pesti Magyar (utóbb: Nemzeti) Színházban.²¹¹ 1884-től a balettiskola az 1907-ig a belügyminiszter, ezután a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyelete alatt álló Operaházban működött tovább. 1937-ben Nádas Ferenc lett a balettiskola vezetője, belépése azonban nem csupán tanerő-bővülést, hanem szervezeti és minőségi változást jelentett. Erről Márkus László operaházi igazgató, pár évvel később, így írt: „Az utánpótlás nevelést is sikerült megoldanunk azzal, hogy megnyertük a méltán jó hírű táncpedagógust, Nádas Ferencet balettiskolánk vezetésére. (...) E pár év alatt az addig volt 3 magántáncos helyett ma 16 fiatal férfitáncosunk van, mind a magunk nevelése és klasszisuk olyan, hogy tavaly a milánói Scala tőlünk kért kölcsön férfitáncosokat az *Igor herceg* ottani bemutatójára.”²¹² Nádas balettmesteri munkássága meghatározó jelentőségűvé vált a hazai balettművészet történetében. Jól illusztrálja ezt, hogy az 1965-ig Kossuth-díjjal kitüntetett balettművészek – a koreográfus Harangozó Gyula kivételével – egykor valamennyien Nádas-növendékek voltak.²¹³ A szakmai képzés mellett az Operaház gondoskodott az elemi oktatásról. E célra 1945-ig „A M. kir. operaház épületében működő Állami Elemi Népiskola”, 1945–1949 között a csak alsó tagozattal működő operaházi Általános Iskola szolgált. A polgári – vagy ennél magasabb – iskolai végzettséget a növendékek magánúton szerezhették meg.²¹⁴ Az operai balettiskola a saját utánpótlás-nevelésben máshoz nem hasonlítható eredményeket hozott. Ugyanakkor hátrányként jelentkezett a közismereti oktatás minimális szintje, ráadásul az operai iskolát Pongrácz Kálmán polgármester 1949. november 1-jével – tehát tanév közben –

²⁰⁶ MOL XIX-I-1-i 42.435/1946.VKM

²⁰⁷ Vitányi Iván: A mozgásművészetről = Táncoló Nép, 1950. október–december, 10–11. o.; Vitányi Iván: A mozgásművészetről tartott ankét eredményei = Táncművészet, 1951. 1. szám, 28–30. o.

²⁰⁸ 637.440/1948. BM. számú rendelet. Vö.: Lenkei Júlia: A Mozdulatművészeti Tanítóképzőtől a Balettintézetig = Kritika, 2001. 2. szám, 28–31. o.

²⁰⁹ 116/1951. (VI.5.) M.T. számú rendelet.

²¹⁰ 1.011-3-38/1951.(X.25.) Np.M. számú rendelet.

²¹¹ B. Egey Klára: Színpadi táncművészetünk fejlődése a reformkorban és a szabadságharc első szakaszában. In: A magyar balett történetéből. (Szerk.: Vályi Rózsi), Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1956. 27–76. o.; Major Rita: Tánc történet és nemzeti romantika (1837–1848). In: Magyar színház történet 1790–1873. (Szerk.: Kerényi Ferenc), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 325–336. o.

²¹² Márkus László: Az Operaház mélyen tisztelt bérlőjéhez. In: A Magyar Királyi Operaház évkönyve, 57. játékév. Kiadja a Magyar Királyi Operaház Igazgatósága, Budapest, 1940–1941. Melléklet, 5. o.

²¹³ Bolvári-Takács Gábor: Kossuth-díj tánclépésben. A magyar táncművészet kiválóságai = Táncművészet, 2009. 1. szám, 27–29. o.

²¹⁴ Vö.: Bogdány Ferenc: Táncművészet és műveltség. In: Az Állami Balett Intézet húsz éves fennállásának jubileumi évkönyve. (Szerk.: Lugossy Emma), Állami Balett Intézet, Budapest, 1970. 18. o.

megszüntette, és a növendékeket a VI. Lovag utcai általános iskolába irányította át.²¹⁵ A létszámbővítés korlátozottsága különösen az 1940-es évek végétől, a szovjet balettek térhódítása nyomán vált akut problémává.

Az előzmények között végül a Színház- és Filmművészeti Főiskola Táncfőtan szakáról kell szólnom. Hont Ferenc 1945-ös fejlesztési terveiben szerepelt a táncművészeti tanszak létrehozása is.²¹⁶ Bár az elképzelések jó része papíron maradt, több fontos területen sikerült előrelépni. Megindult a táncrendező szak, a vezetését Szentpál Olgát látta el, aki 1924–35-ben már tanított a színiakadémián. A néptánc csoportok számának ugrásszerű növekedése, valamint a szovjet hatás erősödése miatt azonban itt is képzési modellváltás vált szükségessé, erősödött a balett-technika és a néptánc-oktatás. 1948-tól kapcsolódott be a tanításba Géczy Éva, a Szentpál-tanítvány Lőrinc György és Merényi Zsuzsa, valamint az egykor Dienes Valéria köréhez tartozó néptánc-koreográfus, Molnár István.²¹⁷ A Színház- és Filmművészeti Főiskola 1949-es szervezeti szabályzata a táncrendezőket a színházi rendezői tanszakhoz sorolta, de a szak 1950 után erőteljesen eltolódott a színházi és néptánc-koreográfusok képzésének irányába. A művészeti főiskolák főtan szakai intézeteiről szóló minisztériumi előterjesztés 1950 januárjában tartalmazta, hogy a Színház- és Filmművészeti Főiskolán táncművészeti intézet is szervezendő, azzal a céllal, hogy „megkezdje a fölállítandó táncművészeti főiskola előmunkálatait és kidolgozza azokat a feladatokat, melyek a táncművészeti alap-, közép- és felsőfokú oktatásra várnak.”²¹⁸ Ezt az előterjesztést azonban – mint láttuk – a miniszteri kollégium nem fogadta el. A táncrendező szakból Táncfőtan szaknak átkeresztelt szervezeti egység munkatervét Szentpál Olga 1951-ben még kidolgozta,²¹⁹ de a következő évben megvált a főiskolától, s helyét Merényi Zsuzsa, majd az ő távozása után Ligeti Mária vette át. A távozó mesterek az Állami Balett Intézethez kerültek, ahová 1955-től fokozatosan átterhelődött a táncművészképzés teljes spektrumának képzési feladata. Az utolsó évfolyam kifizetésével a Táncfőtan szak 1958-ban megszűnt.

A Táncművészeti Iskola létrehozása

Amint arról az előző fejezetben már szóltam, a Népművelési Minisztérium művészetoktatási osztályának 1949. évi munkatervében a következő, táncművészképzéssel kapcsolatos teendőket rögzítették: „A táncművészeti szakiskola tananyagát kidolgozzuk szakemberek bevonásával. A táncművészeti szakiskola tananyagát jegyzetekben sokszorosítottatjuk. Minden táncművész, pedagógus, rendezőképző iskola, magán balett iskola tananyagát, tantervét áttanulmányozzuk, ellenőrizzük. Az operai balettiskolát felülvizsgáljuk és javaslatot teszünk megreformálására. Az országos társastánc tanítóképző tanfolyam ügyeit felülvizsgáljuk. Elkészítjük a táncművészeti szakiskola alapítására vonatkozó rendeletet. Kidolgozzuk a táncművészeti iskola szervezeti szabályzatát.”²²⁰

A tárca célja tehát egyértelmű volt: mind a táncos képzés megalapozásban, mind a balettoktatás erősítésében lépni kívánt. Módszertani szempontból természetesen szóba sem jöhetett a mozdulatművészek által korábban javasolt Táncművészeti Főiskola terve, ehelyett a Budapesten is egyre ismertebbé váló szovjet metodikájú tananyag került előtérbe.

A Népművelési Minisztérium Pártkollégiumának 1949. november 8-ai ülésén a 4. napirendi pontként szerepelt az október 21-ei dátumú „Javaslat a Táncművészeti Szakiskolára” c.

²¹⁵ Budapest Székesfőváros Polgármesterének 92.454/1949.VII. számú, 1949. október 18-án kelt határozata. MOL XXVI-I-3. 6.d. „1949. évi számnélküli iratok”

²¹⁶ Lásd Hont Ferenc 48.800/1945., 64.665/1945. és 64.922/1945.VKM-iktatószámú felterjesztéseit: MOL XIX-I-1-i. Vö.: Nánay István: Tanodától – egyetemig, i.m. 159–161. o.

²¹⁷ A százéves színésziskola, i.m. 318–323. o.

²¹⁸ MOL XIX-I-3-n. 1.d.

²¹⁹ Nánay István: Tanodától – egyetemig, i.m. 206–208. o.

²²⁰ MOL XIX-I-3-n. 1.d.

előterjesztés. Az ülésen Révai József elnökölt, a napirend előadója Csillag Miklós művészeti főosztályvezető volt, s meghívottként az osztály három munkatársa, Losonczy Ágnes, Ortutay Gyuláné és Duka Antalné (az utóbbi kettő volt mozdulatművész) is megjelent. A minisztérium illetékesei az alábbi összefoglalót terjesztették elő:²²¹

„A felszabadulás után hatalmas lendülettel indult meg országunkban a táncművelés újjászületése. Egyre többen foglalkoznak táncsal, napról-napra nő az üzemi tömegszervezeti és diákcsoportok száma. (Legutolsó statisztikai kimutatásunk szerint 1863 tánc csoport működik az ország területén.) Azonban ezeknek a tánc csoportoknak nincsenek szakmailag és ideológiailag jól képzett vezetőik, ez az oka annak, hogy a mennyiségi növekedés mellett a csoportok művészi színvonala nem emelkedett. A tánc iránt megnyilvánuló nagy érdeklődés szükségessé teszi, hogy a táncoktatást intézményessé fejlesszük. Ki kell alakítanunk a táncoktatás hálózatát alsó-, közép- és felsőfokon. Az oktatás teljes kiépítése csak fokozatosan valósítható meg. Első lépés egy alapfokú gyermek- és egy középfokú felnőtt tagozat felállítása, amelyet a következőkkel indokolunk. Jelenleg a gyermekek táncképzése vagy drága magániskolákban történik, vagy az Opera feltétlen átszervezésre szoruló balettiskolájában. Szükséges tehát egy olyan iskola felállítása, ahol a gyermekek rendszeres iskolai munkájuk elvégzése mellett államilag ellenőrzött szakképzést kapnak. Erre szolgálna a szakiskola alapfokú gyermektagozata. Azonban, ha el is indulna ebben az évben az oktatás, az iskolába kerülő hétéves gyermekekből a táncművészeti oktatási hálózat kiépítésével csak 11 év múlva lesz jól képzett táncművész, vagy főiskolai továbbképzésre alkalmas pedagógus, illetve koreográfus jelölt. Ugyanakkor azonban a táncmozgalom fent említett mennyiségi növekedése sürgető igényt támaszt a lehető leggyorsabban, de egyben alaposan képzett táncoktatókra. Ezért indítjuk meg a tehetséges és a táncmozgalomból kivált felnőttek számára a középfokú oktatást. Így három év múlva szakképzett vezetőket állíthatunk a csoportok élére. Közülük a legkiválóbbak a Főiskolára mehetnek tovább. A táncművészeti szakiskola egyben alkalmat ad a szalontáncmesterek képzésének megoldására. Az országos tánc tanítóképző tanfolyam magánjellege, rossz szelleme és magas tandíja miatt megszüntetendő. Helyette szükségtelen, hogy új tanfolyamot állítsunk fel, mert a középfokú szakiskolában a hallgatók balett és népi tánc képzés mellett megkapják a társastáncoktatást is és az üzemekben, tömegszervezetekben elláthatják a művészi táncoktatás mellett a társastánc tanítását. Ez az alapfokú és középfokú tagozat zökkenő nélkül illeszkedik majd bele a kiépítendő teljes táncművészeti szakoktatási hálózatba.”

Az előterjesztés ezt követően a táncművészeti szakiskola felépítését és órarendjét taglalta. Az alapfokú szakiskolát hét évesre tervezték, az első évfolyam 30 növendékkel az 1949/50-es tanévben indul. Ennek sikeres elvégzése a középfokú táncművészeti szakiskolába való felvételre jogosít. Tantárgyak: balett, népi tánc, történelmi táncok, tánc történet, zeneismeret. Az órák minden nap 4-5-ig, illetőleg 3-5-ig tartanak. A szakórákat játékos művészi nevelés egészíti ki, amelynek keretében a gyermekek megismerkednek a többi művészettel. Népmesékkel a meseórán, képzőművészettel a rajzolás és múzeumok megtekintése által, színházzal és zenével a színházak és hangversenyek együttes látogatása révén. A középfokú szakiskola három éves. Az első évfolyam 30 hallgatóval az 1949/50-es tanévben indul, végzés után szakoktatói képesítést nyernek. Tantárgyak: balett (klasszikus hagyományokon alapuló technikai alapok elsajátítása); népi tánc (népi tánc kultúránk megismerése, feldolgozásának, továbbfejlesztésének módszere); történelmi táncok (különböző korok társastáncjai, a stílusok figyelembevételével a táncirodalom alapján és rekonstruálva korabeli táncdallamokkal); modern társastáncok (olyan tömegtáncok, amelyeket az üzemi klubokban lehet terjeszteni, könnyen megtanulható, vidám, életörömmel telt táncok, egészséges szellemű szalontánc);

²²¹ MOL XIX-I-3-n. 1.d. A dokumentumot teljes terjedelmében, magyarázó jegyzetekkel ellátva közétettem: Bolvári-Takács Gábor: A Táncművészeti Iskola létrehozása 1949-ben = Tánc tudományi Közlemények, 2009. 2. szám, 51–60. o.

tánc történet (a tanult táncok társadalmi háttere); zeneismeret (a tánc tanuláshoz szükséges zenei alapok); színészet (a Sztanyiszlavszkij-rendszer alapján). Az órák minden nap 5-7-ig, illetve 5-8-ig tartanak.

A dokumentum végül az iskolára vonatkozó személyi javaslatokat és a tervezett költségvetést foglalta össze. Igazgatónak Lőrinc Györgyöt javasolták, és a szaktanári álláshelyekre is állítottak jelöltek. A költségvetés az 1949/50. évre a következő tételeket tartalmazta: a Vilma királynő út (ma: Városligeti fasor) 3. szám alatti iskola (volt Szentpál-stúdió) előzetes rendbe hozási költsége: 10.159 Ft; személyi kiadások: 76.600 Ft (ebből az igazgatói bér 1.000 Ft/hó); dologi kiadások: 23.125 Ft; zongora és kották: 6.000 Ft; a hallgatók részére szükséges ruha és cipő: 46.800 Ft; tanjegyzetek: 15.000 Ft; mindösszesen: 177.684 Ft.

A Pártkollégium az előterjesztést megvitatta és úgy határozott, hogy a javaslatot rendelet formájában el kell készíteni és a Minisztertanács elé vinni, a személyi javaslatokat pedig a főosztály még egyszer vizsgálja meg, de az iskola igazgatója Lőrinc György legyen. A jogszabály hamarosan el is készült, de azt nem a kormány, hanem a népművelési miniszter adta ki, saját hatáskörben, a *Táncművészeti Iskola szervezése, szervezési szabályzata és tanulmányi rendje* tárgyában. Az iskola két tagozatból állt: a hét éves tanulmányi idejű alapfokú táncművészeti, és a három éves középfokú táncoktató-képző tagozatból. Az előbbi célja művelt, jól képzett új típusú táncművészek képzése, az utóbbi a táncművészet különböző ágaiban szakoktatókat nevelése, akik üzemi, tömegszervezeti, hivatásos csoportok élére kerülve „a tánc kultúrát fejlesztik és művészetükkel a szocialista társadalom építését szolgálják”. Az alapfokú tagozat „magasabb táncművészeti tanulmányra jogosító” végbizonyítványt, a középfokú „táncművészeti főiskolai felvételre is jogosító” szakoktatói oklevelet adott. (Ilyen főiskola és képzés ekkor nem létezett, a jogalkotó valószínűleg a színművészeti főiskola táncfőtanszakára célozott.) Az iskolába felvehető növendékek létszámát, a felvétel szempontjait és feltételeit a népművelési miniszter határozta meg. A tantervben a következő tárgyak szerepeltek: marxizmus-leninizmus, tánc történet, zeneismeret, balett, néptánc, történelmi társastánc, modern társastánc.²²²

A személyi kérdéseket a pártkollégium határozata szerint újratárgyalták, ez alapján a következők rekonstruálhatók. Lőrinc György igazgatói (és balettmesteri) kinevezését a Népművelési Minisztérium részéről 1950. január 24-én terjesztették fel kormány Kinevezési és Alkalmazási Bizottságához. (A Színház- és Filmművészeti Főiskolán betöltött tanári álláshelyét adta fel.) Az iskola tanárainak kinevezésére január 3-án készült a javaslat, a pénzügyminisztériumi jóváhagyást január 24-én kérték meg. A kinevezendő tanárok: Hidas Hedvig balett tanár, László Bencsik Sándor néptánc tanár, Ferenc Paula zongorakísérő, Kiss Gáborné hivatalsegéd. Ugyancsak január 24-én kelt az iskola tiszteletdíjas tanáira vonatkozó javaslat: Vitányi Iván tánc történet, Ribári Antal zeneelmélet, Szentpál Olga történelmi táncok; valamint Ilovsky Lászlóné könyvelő.²²³

Az iskolában 1950. január 15-én indult meg az oktatás és a tanév végéig, június 15-ig tartott. S ezzel le is zárult, mert 1950 nyarán a legfelső pártvezetés jóváhagyta az Állami Balett Intézet megalapításának tervét, amely az 1950/51-es tanév elején – az Operaház Balettiskolája és a Táncművészeti Iskola összevonásával – megnyitotta kapuit. A Táncművészeti Iskolában folyó képzés tehát értékelhetetlenül hamar zárult le, de mégsem maradt értéketlen. Lőrinc György ugyanis 1950. július 2-án *A Táncművészeti Iskola évvégi kiértékelése* címmel jelentést készített a minisztérium részére, amelyben részletesen beszámolt minden eseményről, eredményről és hiányosságról.²²⁴

²²² 8.399/1949.(XII.10.) Np.M. számú rendelet.

²²³ MOL XIX-I-3-a 107.d. 5552/L-1/1950. és 5552/ált/2. szám.

²²⁴ Az irat lelőhelye: Magyar Táncművészeti Főiskola Levéltára. Lőrinc György iratai. Jelentések ÁBI-I. 1949–1952. dosszié. A dokumentumot teljes terjedelmében, magyarázó jegyzetekkel ellátva közzétettem: Bolvári-Takács Gábor: A Táncművészeti Iskola első és egyetlen tanéve, 1950 = *Paralell*, 2010. 18. szám, 27–30. o.

A Táncművészeti Iskola két tagozattal indult – írta az igazgató –, az első a klasszikus balettoktatás, a második (esti) az üzemi táncsoport vezetők képzése. Először a nappali képzést értékelte. „Tekintettel arra, hogy az iskola 1950. január hó 15-én nyílt meg, a tanév befejezéséig, 1950. június 15-ig, mindössze öt hónap állt rendelkezésünkre. Ennek következtében nem tudtuk letanítani a klasszikus balett és történelmi társastánc teljes első éves anyagát. A (...) néptáncnak nem is volt pontosan lefektetett tanmenete (...). Nemcsak a tanév rövidege akadályozott bennünket munkánkban, hanem a lecsökkentett óraszámok is. A klasszikus balettet heti 6-8 óra helyett heti 5 órában tanítottuk. Történelmi társastáncot heti 2 óra helyett heti 1 órában. Ennek az volt az oka, hogy növendékeink rendszeres általános iskolába jártak, a Táncművészeti Iskolától többé-kevésbé messzire, és így csak a délutáni időben voltak igénybe vehetők. Tekintettel arra, hogy csak egy teremben dolgozhattunk (ahol 6 órától már az esti tanfolyam órái voltak) egy csoportra nem jutott több idő napi másfél óránál, ami kevesebb, mint amennyit az előirányzott tananyag megkövetel.”

Lőrinc felsorolta az egyes tantárgyak tananyagához használt oktatási segédanyagokat. „A klasszikus balett tananyagának felépítésénél a Szovjetunióban érvényes, a Tanintézetek Legfelső Igazgatóságának művészeti osztálya által jóváhagyott kilenc éves balettiskola programja szolgált alapul.” Az első év anyagát a Budapesten tartózkodó Klavgyija Armasevszkaja tanította be a mestereknek. Vaganova: *A klasszikus balett alapjai* című könyvét magyar változatban még nem tudták használni, de a fordítás készül.²²⁵ Ezt fogja kiegészíteni Szentpál Olga és Lőrinc György jegyzete a nyár folyamán, az első három év anyagának metodikájáról.²²⁶ A történelmi társastánc tanítás alapjául Ivanovszkij *Báli táncok* című könyve szolgált.²²⁷ A magyar néptánchoz viszont nem volt tananyag, mert a magyar néptánc tanítás módszertana még nincs kidolgozva.

A tanárok munkájáról szólva az igazgató „tekintettel arra, hogy a gyermekek tanításával mindössze öt tanár foglalkozott”, minden tanár munkáját külön értékelte. „Lőrinc György klasszikus balettet tanított a szovjet szisztéma szerint. (Kérem az oktatási osztály vezetőjét, hogy Lőrinc György munkájának kiértékelésével mást bizzon meg.)” – írta. „Hidas Hédi klasszikus balettet tanított. Fiatal pedagógus, aki sokat fejlődött az év folyamán, munkájában fellelhető hibák mellett pozitív, jó eredményt ért el. (...) Lelkiismeretesen és pontosan végzi munkáját. (...) Szereti a gyerekeket és fokról-fokra megtalálja azt a hangot, ami szükséges az eredményes pedagógiai munkához. Politikailag jóindulatú, de képzetlen. Szakszervezeti szemináriumra járt az elmúlt évben, de a jövő évben fokozottan kell törődni ideológiai képzésével. Szentpál Olga kitűnően tanította a történelmi társastáncokat. (...) Fontosnak tartom azt, hogy jövőre a Színház- és Filmművészeti Főiskolán végzett munkája mellett a Táncművészeti Iskolában továbbra is ő tanítsa. (...) László Bencsik Sándor tanította a néptáncot. Ő jól tud a gyerekekkel bánni. Az órákat lelkiismeretesen adta le, a lépéseket szépen mutatja, ami a gyerekek tanításánál nagyon fontos. Azonban az órákon túl nem igen foglalkozott sem az iskola problémáival, sem a gyerekekkel. Egy ízben vállalta, hogy irányítani fogja a gyerekek faliújság szerkesztését. Vállalt munkájának nem tett eleget. (...) Segítenünk kell azon, hogy a jövőben intenzívebb legyen a kapcsolata az iskolával. Ribári Antal rendkívül szorgalmas és lelkiismeretes. Úgy hiszem, hogy ennek az évnek a hibáiból okulva munkáját több szempontból javítani fogja. Általánosságban megállapítható, hogy a tanárok pontosan kezdték az óráikat, keveset mulasztottak. (...) A növendékekhez (...) a jó

²²⁵ Agrippina Jakovlevna Vaganova: *Osznovi klasszicseszka tanca*. Moszkva, 1934. Magyarul: A. J. Vaganova: *A klasszikus balett alapjai*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1951.

²²⁶ A sokszorosított jegyzet később készült el: A klasszikus balett iskolák első három évfolyamának tanjegyzete. Klavdia Armaszevszkoja, a Moszkvai Nagy Színház művésznőjének útmutatásai nyomán írta Lőrinc György; Szentpál Olga, Hidas Hédi és Szalay Karola közreműködésével. (sic!) Színművészeti Főiskola jegyzetei. Kézirat gyanánt, Budapest, 1951. Ugyanekkor az Állami Balett Intézet kiadásában is megjelent.

²²⁷ Nyikolaj Pavlovics Ivanovszkij: *Balnij tanyec XVI–XIX. vv.* Moszkva, 1948. Magyarul: N. P. Ivanovszkij: *Történelmi társas táncok*, Állami Balett Intézet, Budapest, é. n.

viszony legfőbb tényezője az, hogy a tanárok szeressék a növendékeket, de megköveteljék (...) a komoly, intenzív munkát. (...) A tanárok ideológiai képzésben nem részesültek, ami nagyon helytelen, és amin a jövőben változtatni kell.”

A tantestület tagjainak jellemzését azért közöltem ilyen részletesen, mert a metódus, ahogyan a felettes szerv számára személyre szólóan „lekádereztek” a művészeket, jól jellemzi a korszak irányítási gyakorlatát. Ugyanakkor a minisztériumnak észre kellett vennie, hogy az 1949. november 8-án elfogadott előterjesztés szerint az alapfokú tagozaton a következő tárgyakat tanulják: balett, népi tánc, történelmi táncok, tánc történet, zeneismeret, s ezek közül az első négy évben csak a balett és a néptánc szerepelt az órateremben (az I–II. évfolyamon heti 3 és 2, a III–IV. évfolyamon heti 4 és 2 órával). Ehhez képest az igazgatói beszámolóból az derült ki, hogy balettet heti 5 órában tanítottak, és már az első éven megjelent a történelmi társastánc. A terv szerint a szakórákat játékos művészi nevelés egészítette volna ki, amelynek keretében a gyermekek a többi művészettel ismerkednek meg. Ezek megvalósulásáról Lőrinc György nem írt. Az alapító rendeletben szerepelt a modern társastánc is, de oktatása végül nem valósult meg.²²⁸ Lőrinc nem írt a tánc történet oktatásról és az erre 1950. január 24-én megbízást kapott Vitányi Ivánról, illetve a zongorakísérőnek felkért Ferenc Pauláról sem, aki Ribári Antalnál hamarabb kapott megbízást.²²⁹ Az összehasonlítás kedvéért említem meg, hogy az 1949. novemberi minisztérium előterjesztésben Hidas Hedvig és Szentpál Olga helyett (tehát balett és történelmi társastánc tanárként egyaránt) Géczy Éva; László Bencsik Sándor helyett pedig Krizsán Sándor neve szerepelt. Néptánc tanársegédként Rotter Oszkárt, zeneismeret tanárként Kurtág Györgyöt jelölték meg, őket végül nem kérték fel. A marxizmus–leninizmus és a modern társastánc tanári álláshelyekre akkor nem volt jelölt.²³⁰ Lőrinc György jelentésében a hallgatók fejlődéséről is írt, azt általában jónak tartotta. Az órákon a fegyelem példás volt, de az öltözöben voltak rendetlenségek. Lőrinc szerint ezért az órákon kívüli foglalkozást a jövőben jobban meg kell szervezni. Problémát jelentett az is, hogy a kis növendékeket szüleik kísérték és meg is várták az iskolában, amely gátolta a közösségi élet kialakulását.

Az iskola szervezettségével kapcsolatban az igazgatói jelentés így fogalmazott: „A művészi és tanulmányi irányítás a tanári értekezleteken keresztül érvényesült. Meg kell azonban állapítani, hogy a tanári értekezletek nem voltak elég rendszeresek. (...) Az iskola gazdasági adminisztrációs szervezettsége gyönge volt, mert az iskolának nem volt (...) személyzete. Antal Erzsébet egyedül végezte a gyerekekre való felügyeletet, a gazdasági munkát, az adminisztrációs munkát, amit szorgalmas, lelkiismeretes munkája dacára sem bírt volna elvégezni, ha nem lett volna segítségére a népművelési minisztérium előadója Duka Antalné, aki munkakörén túl is segítette az iskola munkatársait munkájukban. A növendékek szervezettsége nagyon gyönge volt. Iskolánkban se pártszervezet, se MEFESZ, se diák-, se úttörő szervezet nem volt, ami nagyon megnehezítette a munkát. Szülői értekezleteket tartottunk havonta egyszer. Feltétlenül szükséges az, hogy a jövőben az iskola keretén belül úttörő és DISZ szervezet működjön.”

Végül az esti tagozat került sorra. Lőrinc nem rejtette véka alá súlyos kifogásait. „Az esti tagozaton néptáncsoport vezetőket képeztünk. A tanfolyam 27 emberrel indult és már az első két hónap folyamán a felére morzsolódott. Tizenegy fő vizsgázott le. A lemorzsolódás oka általában az volt, hogy az üzemek (...) rossz szemmel nézték kádereik iskolázását, mert nem akartak lemondani róluk az üzemi táncsoport munkájában. Mikor tagjaikat az iskolába küldték az üzemek, azt hitték, hogy a rendes üzemi munka és a tánciskola munkája mellett

²²⁸ Szentpál Olga minisztériumi megbízásában az állt, hogy a középfokú tagozaton a „modern tánc” helyett tanítja a történelmi társastáncot, amelyért külön tiszteletdíjat kap. MOL XIX-I-3-a 107.d. 5552/ált/2/1950. szám.

²²⁹ A minisztérium Ferenc Paulát 1950. január 3-án, Ribárit és Vitányit 1950. január 24-én bízta meg. MOL XIX-I-3-a 107.d. 5552/L-1/1950. és 5552/ált/2/1950. szám.

²³⁰ MOL XIX-I-3-n 1.d.

még az üzemi táncsoportban is működhetnek tovább. Mikor kiderült, hogy ez nem lehetséges, kádereiket visszaszípkázták. Eklatáns példa erre a MÁVAG üzemi néptáncsoportja, ahonnan a csoportvezető (Krizsán Sándor) intenciójára tizenegyen jelentkeztek felvételi vizsgára. Ebből hetet felvettünk. Mikor kiderült az, hogy a hét tag nem vehet tovább részt az üzemi táncsoport munkájában, rövid idő leforgásán belül mind a hét tag kimaradt az iskolából. A helyi táncsoportok és csoportvezetők sovinizmusa így a káderképzés kerékkötőjévé vált. (...) Így fordult elő az, hogy iskolánk esti tagozatán mindössze két üzemi munkás és két hivatalnok maradt. A többiek egyetemisták és gimnazisták. A mi hibánk az, hogy rögtön a felvételi vizsgák előtt és után nem végeztünk elég felvilágosító és agitációs munkát. (...) Az esti tagozaton a tantervet már az első hónap után heti néhány órával csökkenteni kellett, mert a munkások és diákok egyaránt nem győzték. (...) A tánc erősen igénybe vesz, nagyon fárasztó. Így a körülménynek megfelelően leszűkített tantervvel folytattuk. (...) Az esti tagozat főtárgya a néptánc volt, amit Bencsik Sándor tanított. A feladatát itt nem látta el egészen jól. Leadta az óráit, de azon túl nem foglalkozott a növendékekkel, nem vezette és lelkesítette őket eléggé. (...) Az esti tagozat növendékei, akik levizsgáztak, bár nagyon különböző korúak és foglalkozásbeliek, a munka folyamán jó közösségi szellemet alakítottak ki. Ideológiai képzésük sok nehézségbe ütközött. (...) Egy hónappal a tanítás kezdete után elindult az ideológiai képzés, de rövid idő múlva félbe maradt, (...) új tanár vette át a marxizmus–leninizmus tanítását. Jegyzeteink nem voltak és e téren a minisztérium se tudott segítségünkre lenni. (...) A növendékek a vizsgán nagyon gyöngén feleltek, ezért az iskola igazgatója, az ideológiai tanárnővel egyetértésben az egész vizsgát őszre tette át.”

Lőrinc az évfolyamot nyolc fővel javasolta befejezni, újabb évfolyam indítására csak elegendő számú jelentkező esetén látott módot. Az eredményes évfolyamvezetés érdekében javasolta, hogy László Bencsik Sándor, a tagozat néptánc tanára, egyben az egész tagozat vezetésével legyen megbízva, mint a főiskolákon a tanszakvezető.

Összevetve a jelentést az 1949. novemberi minisztériumi javaslatokkal, kitűnik, hogy a titkári posztra eredetileg Dankó Erna neve merült fel, a könyvelői feladatokkal a tárca Ilovszky Lászlónét bízta meg, de végül mindkét munkakört Antal Erzsébet látta el. Érdekesség, hogy jelentésében Lőrinc azt a Krizsán Sándort vádolta „táncsoportvezetői sovinizmussal”, akinek neve eredetileg a néptánc tanári álláshelyre szóba került.²³¹

Az Állami Balett Intézet létrehozása és működésének első évei

A Szovjetunióban az 1930-as évektől a balettművészetben lezárult a kísérletezések kora és a szocialista realizmus direktívái nyomán kialakult az új irányvonal. Eszerint „a balettelőadás olyan táncdráma, amely társadalmi témát dolgoz fel, (...) agitatív és népnevelő, egyszerű és közérthető, képes a kor legfőbb eszméit, azaz a régi és új harcát, a forradalom heroizmusát és pátoszát közvetíteni, s olyan új, pszichológiailag motivált hősöket teremteni, akik a végtelenségig önfeláldozók, töretlenül optimisták, az elnyomottakkal szolidárisak és önmagukat alávetik a közösségnek. (...) Az ország összes színpadát ekkortól olyan balettdrámák – ahogyan a kor nevezte: dramobaettek – árasztották el, amelyek megfeleltek a korszerűség e szocialista realista kritériumának.”²³² Ennek nyomán nemcsak új művek születtek, de a Petipa-életmű klasszikus orosz balettjeit is revízió alá vették. Az új műfaj elméleti alapjait *A koreográfus művészete* c. művében Rosztyiszlav Zaharov foglalta egybe, aki szerint a balettmű létrehozásában egyenlő arányban működik közre az író, a zeneszerző és a koreográfus.²³³

²³¹ Uo.

²³² Fuchs Lívia: Száz év tánc. Bevezetés a táncművészet XX. századi történetébe. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 150–151. o.

²³³ Rosztyiszlav Zaharov: Iskusztvo baletmejsztera. Moszkva, 1954.

A repertoár átalakulásával egyidejűleg a Szovjetunióban a balettművész-képzés metodikája is kanonizálódott. Ebben a leningrádi balettiskola vezető tanára, a szocialista realista elvek tevékeny hirdetője, Agrippina Vaganova játszott vezető szerepet, aki 1934-ben negyedszázados tapasztalatait foglalta össze a már említett, *A klasszikus balett alapjai* c. könyvében. A Vaganova-módszer a kelet- és közép-európai szovjet szféra valamennyi államában etalonná lett, „szenvedélyes, de végsőkig fegyelmezett, kifejező, de elképesztően virtuóz táncolási mód, amely magával a szovjet balettstílussal azonosítható.”²³⁴

A szovjet balettművészek elképesztően magas színvonalú tudásával a hazai közönség és a szakma először az 1949. augusztus 14–28. között Budapesten megrendezett Világifjúsági Találkozó szembesült. Szólisták műsoraira, duettekre a korábbi években volt példa, de most a Bolsoj együttese lépett fel az Operaházban és az Erkel (akkor: Városi) Színházban. Három részes estjükön három balett – *A hattyúk tava*, *A bahcsiszeráji szökőkút* és *A Párizs lángjai* – egy-egy felvonását mutatták be. A VIT művészeti versenyein aztán az operai szólisták közelről érzékelhették a stílusbeli és technikai különbségeket.²³⁵ 1949 novemberében Budapestre érkezett Vaszili Vajnonen szovjet-országi koreográfus, balettmester, és felesége, Klavgyija Armasevszkaja, azzal a céllal, hogy az Operaházban betanítsák a *Diótörő*, majd a *Párizs lángjai* című baletteket. Az előbbi a színház – a szovjet szocialista realista színházi magyarsági premierjeként – a Szovjet–Magyar Barátság Hónapja alkalmából tűzte műsorra, a bemutatóra 1950. február 19-én került sor. *A Párizs lángjai* színpadra állítása az 1949/50. évad végéig tartott, az első előadást 1950. június 11-én tartották. Az operai együttes önmagában kevésnek bizonyult az új feladatra, ezért Vajnonen más táncegyüttesektől kért kölcsön táncosokat, a *Párizs lángjaihoz* pl. 44 főt. A népművelési tárca kiemelt eseményként kezelte a két szovjet balett ügyét, Tóth Aladár folyamatosan tájékoztatta a tárcát a betanítások állásáról és az egyre növekvő költségekről. Révai nem volt szűkmarkú: Vajnonen havi tiszteletdíját 7.000 Ft-ban, Armasevszkajáét 3.200 Ft-ban állapították meg, emellett fizették a szállodai, tolmács, közlekedési és ellátási költségeiket, továbbá a balettekért egyenként 50.000 Ft jogdíjat. (Az Operaház balett-együttesében legmagasabb fizetés ekkor – Harangozó Gyula balettigazgatót is beleszámítva – 2.500 Ft/hó volt.) A színháznak egész évre 380.000 Ft állt rendelkezésre új operák és balettek kiállítására, ehhez képest csak a *Diótörő* és a *Párizs lángjai* színre vitele mindösszesen 1.150.000 Ft-ba került, amelyet a minisztérium megtérített.²³⁶ Nem maradtak el az elismerések sem: Tóth Aladár 24.000 Ft jutalomkeretet kért és kapott a *Párizs lángjai* szereplőinek, Vajnonen javaslatára, aki „teljesen átfőrt” őket”.²³⁷ 1951 márciusában Fülöp Zoltánt a *Párizs lángjai* díszleteiért, Oláh Gusztávot pedig más művek mellett a *Diótörő* díszleteiért Kossuth-díjjal tüntették ki. (A balettek jelmezeit tervező Márk Tivadar a következő évben, a karmester Kenessey Jenő 1953-ban lett Kossuth-díjas.) A kiváló taktikai érzékű Révai tisztában volt azzal is, hogy Vajnonenék hazamennek, az operai balettrepertoárt meghatározó, de az 1949/50-es évadban koreográfusként háttérbe szorított Harangozó Gyula viszont itt marad. (Harangozó fejlődési visszalépésnek tekintette a szovjet dramabaletteket.²³⁸) A párt bizalmát továbbra is kifejezendő, 1951. augusztus 18-án Harangozó Gyula Kiváló Művész címet kapott, elsőként – és 1971-ig egyedülként – a

²³⁴ Fuchs Livia: Száz év tánc, i.m. 160–161. o.

²³⁵ Kaán Zsuzsa: Kun Zsuzsa, a balerina. Nemzetközi Tánc- és Kultúra Alapítvány – Trionfo Kft., Budapest, 2010. 28–31. o.

²³⁶ Lásd az Operaház 1949. november 23-án kelt 1022/1949. számú és 1950. január 7-én kelt 14/1950. számú leveleit, valamint Tóth Aladár 1950. március 2-án kelt 195/1950. számú költségvetési összesítőjét, illetve az operaházi fizetésekről Tóth Aladár 1950. december 6-án kelt 1290/1950. számú jelentését. MOL XXVI-I-3 6–8.d.

²³⁷ Tóth Aladár 1950. június 16-án kelt, 572/1950. számú levele. MOL XXVI-I-3 7.d.

²³⁸ Harangozó Gyula – Harangozó Gyuláról = Premi-air. A Magyar Nemzeti Balett Alapítvány lapja, 1999. 1. szám, 8. o.

balettművészek közül; és hamarabb, mint az Operából Nádasdy Kálmán, Oláh Gusztáv vagy Ferencsik János. S ami szintén nem elhanyagolható: a fizetése ezzel 3.600 Ft-ra emelkedett. A 40–50-es évek fordulóján tehát óriási nyomás nehezedett az operai balettre, s az előadások frenetikus sikere azonnali lépésre készítette a népművelési tárcát. Ismerve a Táncművészeti Iskola és az operai Balettkiskola működési problémáit, szükségképpen bekövetkezett az operai repertoárhoz rendelt művészetoktatási modellváltás: a Vaganova-féle balettmódszertan teljes adaptációja. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy az Állami Balett Intézet megalapítása nem egyszerűen a Táncművészeti Iskola továbbfejlesztése volt, hanem minden addiginál tudatosabb válasz a kultúrpolitika nagy kihívására. Az Operaház balett-repertoárjának átalakulása, benne a szovjet balettek megjelenése ugyanis olyan balettkart igényelt, amelyet a korábbi módszerekkel sem minőségben, sem elegendő létszámban nem lehetett kiképezni. Az MDP Politikai Bizottsága 1950. június 29-én, Rákosi Mátyás főtitkár vezetésével tartott ülést. A jelenlévők csupán a helyszínen értesültek arról, hogy a Révai József által előterjesztendő 4. napirend: *Javaslat állami népi együttes és állami balettkiskola létesítésére* (sic!). Az előző napi dátummal készített rövid írásos melléklet Állami Balett Intézetre vonatkozó része így szólt: „Balettművészetünk az utóbbi időben rendkívül sokat fejlődött és ezzel kapcsolatban felvetődik az utánpótlás kérdése. Az Operaház, amelynek feladata lett volna eddig ezt a nevelőmunkát elvégezni, arra nem bizonyult alkalmasnak. A balettnövendékek (8-12 éves gyerekek) reggeltől késő estig a színházban tartózkodtak, iskolai nevelésükről jóformán egyáltalán nem történt gondoskodás. Ennek a mind pedagógiai, mind erkölcsi szempontból tarthatatlan állapotnak megszüntetésére állami balettintézet létesítését javasoljuk, amely 9 év alatt (8-17 éves korig) megfelelően gondoskodik a növendékek szakmai és közismereti oktatásáról. Ugyancsak az intézet fogja ellátni esti tagozatában a tánccsoport-vezetők oktatását (3 éves tanfolyam).(...) Az intézet ilyen keretek között az Operától és a Táncművészeti Iskolától átvett 100 régi növendék, valamint 40 új növendék oktatását tudja ellátni.”²³⁹

Az indok és a terv valóban igen egyszerűen hangzott, de ez önmagában nem lett volna elegendő tárgyalási alap. Éppen ezért a pártközpont illetékesei előzőleg, 1950. június 2-án, bővebb előterjesztést készítettek, amelyben más szempontból is megindokolták az intézet létrehozásának szükségességét. Először az 1950. január 15-én megindult Táncművészeti Iskola eredményeit vázolták. Leírták, hogy ezt az iskolát a szovjet balettkiskolák tapasztalatainak és tudományos alapon felépített egységes rendszerének felhasználásával indították meg, így a tananyag alapját a moszkvai koreográfiai intézet programja képezte. Felbecsülhetetlen értékű segítséget kaptak Klavgyija Armasevszkajától, aki tanfolyamot tartott a mesterek számára. Nagy jelentősége volt a Szovjet–Magyar Barátság Hónapja alatt tartózkodó Usztyinova kritikájának és útmutatásának. Míg az operai balettkiskola munkája kizárólag a klasszikus balett tanításából állt, addig ez az iskola néptánc, történelmi társastánc, zenei, tánc történelmi tanulmányokkal bővítette ki tananyagát. Az intézmény szakmai, politikai színvonala, munkafegyelme, közösségi szelleme helyes irányban fejlődött, a nevelés szocialista tartalmú volt. Az iskola igazgatója elsőrangú kapcsolatot épített ki a tanári kar és a növendékek között. A tanári kar tagjait szakmailag és politikailag egyaránt tovább képezték. A néptánc tanárok gyűjtéssel, néprajzzal foglalkoztak és munkaközösségekben dolgoztak a tanítási módszer kialakításán. A növendékek egyéni munkaversenye az iskola munkáját még eredményesebbé tette, a fegyelmet még jobban megszilárdította. A tanév során a táncot tanuló gyerekek szociális összetétele javult, munkásgyerekek kerültek az iskolába, akik az ottani feladatokat sikerrel oldották meg.

Meg kell azonban állapítanunk – folytatta a szöveg –, hogy nem tudtuk biztosítani a növendékek számára a zavartalan tanulás feltételeit. A tánc tanulás egyik alapfeltétele az egy

²³⁹ MOL M-KS 276.f. 53.cs. 56.öe.

épületben elhelyezett iskola, menza, kollégium. A 8-12 éves növendékek külterületről, vidékről jártak be, más helyen folytatták általános iskolai tanulmányaikat, az állandó utazgatás elvette idejüket, rendszertelenné tette étkezésüket, fizikailag kimerítette őket. Az iskolának egyáltalán nem volt kollégiumi helye. Az esti oktatói tagozatán 40%-os lemorzsolódás volt, amelyet egyrészt a növendékek szociális helyzete, másrészt az üzemek sovínizmusa idézett elő. A növendékeket az üzemek, ahol dolgoztak, nem támogatták tanulmányaikban, nem adták meg részükre azokat a kedvezményeket, amelyeket az esti egyetemeket látogató munkások kapnak. Ugyanakkor az üzemek táncsoportvezetői sajnálták, hogy egy időre elvesztik legjobb táncosaikat és a legkülönbözőbb módon visszacsábították őket, elfeledkezve a kultúrpolitikai szempontokról.

A dokumentum közölte a legfontosabb adatokat. Eszerint az 1949/1950 tanévben a Táncművészeti Iskola I. évfolyamaira 72-en iratkoztak be: táncművészképző 51 fő, oktatóképző 25 fő. Szociális megoszlás szerint: munkás 44%, értelmiség 32%, dolgozó kisember 24%. Az operai balettiskolába 62 növendék iratkozott be. Szociális megoszlás szerint: Munkás 20%, értelmiség 40%, dolgozó kisember 30%, egyéb 10%.

Mindezek után a dokumentum leszögezte: a két iskola, tehát a Táncművészeti Iskola és az operai Balettiskola a jelenlegi körülmények között nem működhet tovább. Mindkét iskolában egyetlen évfolyam részére van hely. A Vaganova-metodika szerinti iskola azonban 9 éves, tehát kilenc évfolyamból áll. Ehhez csatlakozik az oktatóképző három évfolyama.

Mindezekon túl az új Balett Intézet általános és középiskolával együtt működik.

Az iskolafejlesztési feladatok között első helyen az épület kérdése állt, ahol megfelelő baletttermek, öltözők, tantermek, tanulószobák, ebédlő, hálótermek állnak rendelkezésre. Második helyen a tanári kar létszámának felemelése 30 főre, amelyből művészeti szaktanár 17 fő, tanársegéd 3 fő, általános iskolai tanító 9 fő, középiskolai tanár 1 fő. Emellett szükség van óraadó tanárookra, mert a szakmai képzésben egyelőre lesznek kevés óraszámú tantárgyak. A középiskola egyetlen osztállyal indul, ezt is óraadó tanárokkal oldják meg. Fontos továbbá, hogy az Intézet művésztanárai nem sorolhatók a középiskolai tanárnak megfelelő fizetési fokozatba. Ez az iskola az Opera színpadára kerülő táncosokat képezi, tehát pontosan az a feladata, mint a Színművészeti Főiskola színész szakának. A növendékek a kilenc év során végigmennek a táncművészképzés alap-, közép és felsőfokán. Az Intézetben a legképzettebb művésztanárok tanítanak majd, akik közül egyesek a Színművészeti Főiskola tanárai, mások az Opera táncosai. Feltétlenül szükséges, hogy fizetés szempontjából ugyanolyan elbírálás alá essenek, mint a Zeneművészeti, vagy a Színművészeti Főiskola tanárai.

Az előterjesztés hangsúlyozta, hogy az ÁBI növendékei számára szakgimnázium szükséges, mert itt a hangsúly a művészi szakmai nevelésen van. A tantárgyakat, a tanmenetet, az iskola időtartamát összhangba kell hozni a táncnevelés programjával. A Szovjetunió sokéves tapasztalata – fogalmazott a szöveg –, a művészképzés időtartamát, amely a növendékek középiskolai tanulmányaival esik egybe, három évre vonta össze. A rövidebb képzés azért fontos, mert a táncosoknak a színpadi gyakorlatot minél korábban el kell kezdeni. A közismereti tárgyakat ezért úgy kell csoportosítani, hogy azok elegendő időt engedjenek a szakmai nevelésre. Ilyen speciális gimnázium, amelynek a legszorosabb harmóniában kell működnie a művészképzővel – oly módon, hogy az elmélet és a gyakorlat szorosan kapcsolódjon egymással – nem képzelhető el két különálló részre bontva. Ezért szükséges az egységes Állami Balett Intézet.

Az előterjesztés megírásakor még működő és a jövő tanévet is előkészítő Táncművészeti Iskola beiskolázási tervének végrehajtásáról szintén szólni kellett. A dokumentum szerint a beiskolázás tervének sikerét a politikai felvilágosító munka, a továbbtanulás érdekében történő agitáció biztosítja. Ebben a munkában segítenek a VKM és a társadalmi és szakmai szervezetek. A tehetségkutatás különböző területeken már meg is indult. A felvételre vonatkozó tudnivalókat a sajtóban és a rádióban közzé tették, szempontjai: szakmára való

alkalmasság és orvosi vizsgálat. A tehetségkutatás területei az általános iskolák, úttörő táncszakkörök, gyermek néptánc-csoportok, tömegszervezetek, üzemek. A gyárvárosok és a falvak eddig teljesen kiaknázatlanok voltak, most a növendékeknek 40-50%-át vidékről fogják beiskolázni. A felvételi bizottság tagjai Vajnonen és Armasevszkaja balettmesterek, Garai Imréné, az Operaház főtitkára, Harangozó Gyula operaházi balettigazgató, Nádasi Ferenc, Lőrinc György, Szalay Karola és Hidas Hedvig balettmesterek és a minisztérium kiküldöttei lesznek.

A dokumentumban összefoglalták a beiskolázás időbeli és területi ütemezését, továbbá a felvételi vizsgák és az ÁBI megnyitásának időbeosztását is. A következő vidéki városokban terveztek tehetségkutatást: Békéscsaba, Debrecen, Diósgyőr, Kalocsa, Kaposvár, Kecskemét, Miskolc, Ózd, Pécs, Székesfehérvár.

A dokumentum ezután a tanulók szociális ellátásának alapelveit foglalta össze. Korábban ugyanis a balletiskolák növendékei semmiféle ilyen jellegű juttatásban nem részesültek. Menzára minden gyereknek lehetőséget kell adni, mert elfoglaltságuk olyan, hogy az egész napot az iskolában töltik. Ráadásul erős fizikai munkát végeznek, ezért bőséges, kalóriadús koszt szükséges. A növendékek 8-14 éves korig 4500-5000, 14 éves koron felül 7000-7500 kalóriát kapjanak, akárcsak a Testnevelési Főiskola hallgatói. A bentlakóknak napi ötszöri, a bejáróknak napi háromszöri, de ha este az Operaházban szerepelnek, négyszeri étkezés biztosítandó. Az Intézet számára kijelölt épületben (Sztálin út 67.) kb. 60 férőhelyes kollégium részére kell átalakítani a harmadik emeletet. Az I. éves növendékek nagy része ugyanis vidéki lesz. Az esti tagozat tagjainak – mivel részükre se kollégiumra, se menzára nincs lehetőség – 35 ösztöndíj kell. S végül az iskolának állandó orvosi rendelőre, speciális esetekben sebészeti, ortopédiai szakorvosi ellátásra van szüksége.

A költségvetést illetően, mivel az oktatás 1950. szeptemberben indul, és a Táncművészeti Iskola költségvetése csak kis részét fedezi az iskolafejlesztés következtében beállt többletkiadásoknak, nincs meg a teljes összeg. Az év utolsó négy hónapjára a tervezett személyi kiadás 119.273 Ft, dologi 33.760 Ft, ún. tárcabeszerezések 43.350 Ft, felvételi vizsgára 13.080 Ft, könyvkiadásra, fordításra, jegyzetekre 96.000 Ft. Egyszeri tétel az épület átalakítása (630.000 Ft) és berendezése (200.000 Ft), ezeket a Tervhivatal fedezi. 1950. szeptember 1-től december 31-ig mindösszesen 926.000 Ft-ot irányoztak elő.

Az információk alapján a PB tagjai képet kaphattak a valós helyzetről, és ez megkönnyítette a döntéshozatalt. Az előkészítésben azonban közrejátszott egy informális tényező is. Ma már közzismert, hogy az MDP legfelső vezetésében a negyvenes évek végétől kialakult ún. „négyes fogat” tagjai (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József) a döntések előtt rendszerint külön egyeztettek. E nélkül semmilyen párt- és állami szervben nem született érdemi határozat. S hogy ez a valóságban hogyan működött, azt jól illusztrálja Révai kézzel írott feljegyzése egy 8x13 cm-es papírdarab minkét oldalán, amelyet június 27-én, tehát az ülés előtt két nappal juttatott el Rákosihoz. Ebben azt javasolta, hogy a balettintézet és a népi együttes ügyét vigyék aznap a Titkárság, vagy másnap a PB elé. Tehát a döntés előtt egy nappal még az sem volt biztos, hogy az ügy melyik pártszerv elé kerül. Révai közölte, hogy a Tervhivatal, illetve a Népgazdasági Tanács a Titkárság döntése nélkül nem biztosítják a pótlólagos forrásokat. Ami a helyiségeket illeti, azt javasolta, hogy a balettiskola az Országos Sporthivatal egyik házába menjen, amely régen zeneiskola volt. „Támogasd!” – kérte Révai.

240

Rákosi végül is a Politikai Bizottság napirendjére vette föl a kérdést, de feltételezhető, hogy a megjelentek többsége csak az ülésen hallott először a dologról. A testület természetesen jóváhagyta Révai javaslatait, s ezzel megnyílt az út az ÁBI formális megalapításához.

²⁴⁰ Uo. A dokumentumot teljes terjedelmében, magyarázó jegyzetekkel ellátva közétettem: Bolvári-Takács Gábor: Az Állami Balett Intézet létrehozásának politikai körülményei = Kritika, 2000. 8. szám, 26–28. o.

A nyár közepén hozott párthatározat végrehajtására a tanévkezdésig hátralevő két hónap természetesen nem volt elegendő. Ám a pártállami struktúra logikáját követve a pénzügyi keret folyósításához és az intézet tényleges megnyitásához a politikai elhatározás is elegendőnek bizonyult. A Népművelési Minisztérium 1950. második félévi munkatervében, amelyet a pártkollégium 1950. augusztus 4-én tárgyalt meg, október 1-jei határidővel irányozták elő az intézet megszervezését.²⁴¹ Az ÁBI 1950 szeptemberében meg is nyílt, jóllehet az alapító jogszabály államigazgatási egyeztetése még zajlott. Ez csak 1951 elejére készült el, s egyeztették a Vallás- és Közoktatásügyi, valamint a Pénzügyminisztériummal. Révai az ügyet frissen kinevezett helyettesére, Jánosi Ferencre bízta, aki 1951. február 15-én nyújtotta be előterjesztését a kormánynak, *Rendelettervezet az Állami Ballet Intézet szervezéséről* tárgymegjelöléssel. Az indokláshoz a tárca felhasználta a nyári pártdokumentumokat, néhol szó szerinti átvétellel. Eszerint a magyar táncművészet elmaradottságának egyik fő oka, hogy nálunk eddig nem folyt megfelelő táncművészeti oktatás, a táncosokat rendszertelenül és tervszerűtlenül nevelték. A helyes irány kialakítása céljából az oktatást új alapokra kell helyezni. Az alapfokú oktatás kiépítésére 1949-ben felállt a Táncművészeti Iskola, amely a szovjet balettiskolák tapasztalatainak és tudományos alapon felépített egységes rendszerének felhasználásával kezdte meg működését. Most az operaházi balettiskolát kihelyezzük az Operaházból, összekapcsoljuk a Táncművészeti Iskolával, s a kettő egyesítésével létrehozuk az Állami Balett Intézetet. Ez az intézkedés azért szükséges, mert az Operaház nem alkalmas a balettnövendékek művészi és iskolai oktatására. Az Állami Balett Intézet viszont ideológiailag jól képzett, kulturált és megfelelő művészi tudással rendelkező táncosokat nevel majd az Operaház és más színházak részére. Az Intézet a Szovjetunió koreográfiai intézeteinek tudományos alapon kidolgozott tananyaga és metodikája szerint kezdi meg munkáját. A keretén belül átmenetileg esti tagozat működik a népi táncsoportok vezetőinek kiképzésére, ezt a feladatot azonban az Intézet fokozatosan átadja a Színház- és Filmművészeti Főiskolának. Az Intézet fenntartásával kapcsolatos személyi és dologi kiadások a Népművelési Minisztérium 1951. évi költségvetésében vannak előírva.²⁴²

Az előterjesztés megtárgyalására a Minisztertanács 1951. február 23-án tartott ülésén került sor. Az ötvenes évek állami döntéseinek formalizmusa – tehát a párthatározatok automatikus transzformálása – ma már közhely. Annak szemléltetésére, hogy ez a gyakorlatban miként történt, különösen alkalmas a szóban forgó kormányülés jegyzőkönyve. Eszerint az ülés Dobi István elnökletével reggel 9 órától 9 óra 45 percig tartott, s ez idő alatt nem kevesebb, mint 21 (!) napirendet „tárgyaltak meg”. (A balettintézet a 19. pont volt.) A kormánytagok gyakorlatilag hozzászólás nélkül szavazták meg az előterjesztéseket, amely túl nagy felelősséget nem rótt rájuk, mert kizárólag a pártvezetés által jóváhagyott ügyekről döntöttek. Könnyítették a helyzetet a személyi átfedések is, hiszen a megjelent 17 kormánytag közül öten ott voltak a tavaly júniusi PB-ülésen is. A kormányzati döntéshozatal másodlagos jellegét nem kevésbé szemléletesen bizonyítja, hogy a balettintézet mellett kardoskodó Révai a kormányülésről távol maradt, sőt a vallás- és közoktatásügyi tárca vezető Darvas József is csak helyettesével képviseltette magát.

Az „Állami Ballet Intézet” (sic!) létesítéséről szóló kormányrendelet két nappal később látott napvilágot a *Magyar Közlönyben*, mintegy legalizálva az ekkor már hat hónapja működő iskolát. A jogszabály kimondta, hogy a klasszikus balett tánc legfelsőbb fokú oktatására az Állami Operaház balettiskolája és a Táncművészeti Iskola egyesítésével a népművelési miniszter felügyelete alatt Állami Balett Intézetet kell létesíteni, amelynek feladata szakmailag jól képzett, haladó szellemű táncművészek nevelése, akik művészetükkel a dolgozó nép ügyét szolgálják. A rendelet az intézetben általános és középfokú iskola

²⁴¹ MOL XIX-I-3-n 2.d.

²⁴² MOL XIX-A-83-a 375. ülés

létesítését írta elő, amelynek tananyaga és tanmenete összhangban áll mind a táncművészeti oktatás követelményeivel, mind az általános iskolai és a középfokú képzés céljaival. A népi tánccsoportok vezetőinek képzésére az intézetben esti tanfolyamot lehet szervezni. Az intézeti igazgatót és az iskola igazgatóját – utóbbit a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben – a népművelési miniszter nevezte ki, és az ő előzetes jóváhagyása kellett a szaktanárok, valamint a gazdasági vezető kinevezéséhez.²⁴³

A végrehajtásra jelent meg a népművelési miniszter rendelete *Az Állami Balett Intézet szervezeti szabályzata és tanulmányi rendje* tárgyában. Szerkezete kísértetiesen hasonlított a Táncművészeti Iskoláról szóló miniszteri rendelethez, illetve a művészeti főiskolák átszervezéséről szóló 1949-es jogszabályokhoz. A miniszter az Intézet tanulmányi idejét kilenc évben, az esti tagozatét három évben határozta meg. Az Intézet keretén belül az általános iskola 3–8. osztályai működnek, a képzőben a tanulmányi idő három év. A felvehető növendékek számát, a felvétel szempontjait és feltételeit, a népművelési miniszter határozza meg. A rendelet kimondta, hogy a növendékek szakmai gyakorlatukat az Operaházban teljesítik. A tanulmányok végén képesítő oklevél szerezhető, amely bármilyen táncos színpadon való alkalmaztatásra és a Színház- és Filmművészeti Főiskolán való továbbtanulásra képesít. Az ugyanazon tantárgyat tanító szaktanárok szakmai munkaközösséget alakítanak, amelynek vezetőjét az intézeti igazgató jelöli ki.²⁴⁴

Az 1950. szeptember 7-én megnyílt Balett Intézet a Táncművészeti Iskolától átvett 100 régi, valamint 40 új növendék oktatását kezdte meg. A Táncművészeti Iskola tanárai valamennyien átkerültek az új Intézetbe, az igazgató Lőrinc György lett. A klasszikus balett munkaközösség vezetését az operai balettiskolát vezető és magániskoláját bezárni kényszerülő Nádasi Ferencre bízta. Az első szakmai tantestület további tagjai Bartos Irén, Hidas Hedvig, Kiss Ilona, Mák Magda, Roboz Ágnes, Szalay Karola, Szentpál Olga mesternők és Vályi Rózsi táncművész voltak. Évfolyamvezetői feladatokat Hidas, Lőrinc, Nádasi és Szalay láttak el. Az első tanévet záró ünnepi beszédében Lőrinc György alapvetően jónak ítélte az intézet teljesítményét, de hangsúlyozta a további fejlődés fontosságát. Beszélt a növendékek körében tapasztalt negatív jelenségekről (szakfelszerelések elvesztése, intézeti lopások, az iskolai tanulmányok lebecsülése, önzés és irigység, közösséggellenes agresszív magatartás). Mindezt a szocialista öntudat hiányával magyarázta, amelyben a mesterek és tanárok felelőssége is tetten érhető. Nem kerülte (kerülhette) meg aktuálpolitikai témák felvetését: az USA imperialista háborúja, a titói Jugoszlávia fenyegetése, a belső ellenség kártevése. Úgy vélte, az intézet tanárainak és növendékeinek e körülmények között a szocialista építést kell szolgálniuk, fegyelmzett, következetes szakmai előmenetellel. Az elmúlt tanévben öt növendéket tanácsoltak el rossz magatartás miatt, és a lazaságot a jövőben még kevésbé fogja eltűnni. Az úttörő diákönkormányzatnak is fejlődnie kell e téren. Szakmai szempontból a dicséret mellett a kritika fontosságáról, elfogadásának szükségességéről szólt. Végül a szocialista művészé válás politikai, művészi és emberi oldalának fontosságára hívta fel a figyelmet, utalva Révainak egy korábbi, a tanulmányi munka színvonalának emeléséről szóló előadására.²⁴⁵ Ha összevetjük a pártközpont előterjesztésében szereplő feladatokat az intézet megalakulása utáni helyzettel, megállapítható, hogy azok jórészt teljesültek. Ebben elvülhetetlen érdemei vannak Lőrinc Györgynek. A művésztanárok főiskolai oktatói besorolású fizetési fokozatba kerültek. Az intézet 1953-ban diákotthonot kapott a Fővárosi Tanácstól, a nagyszámú vidéki növendék megfelelő elhelyezésére. Megindult a felvételi tehetségkutatás széleskörű propagandája, amelynek eredményeként ezrek jelentkeztek. A minisztérium a növendékek

²⁴³ 54/1951.(II.25.) M.T. számú rendelet.

²⁴⁴ 1.011-5-57/1951.(II.25.) Np.M. számú rendelet.

²⁴⁵ Magyar Táncművészeti Főiskola Levéltára. Tanári értekezletek. 1/a. doboz: 1950/51 – 1959/60. 1. dosszié: Jegyzőkönyvek 1950–51.

számára megemelt étkezési fejadagot és ösztöndíjkeretet biztosított.²⁴⁶ A balettintézet elhelyezése azonban csak a 21. század elejére jutott nyugvópontra.

Az ötvenes évek első felében további kormányzati intézkedések történtek. A táncművészképzés fokozott fizikai igénybevétellel járó folyamatára tekintettel az egészségügyi miniszter 1954-ben intézkedett a balettiskolák – így az ÁBI –, és a táncsoportok tagjainak kötelező sportorvosi vizsgálatáról, a népművelési miniszter aprólékosan szabályozta az Intézet növendékeinek táncművészeti és közismereti képesítővizsgáit.²⁴⁷

1954-ben jelentős változás történt az Intézet szervezetében. A kormány a középfokú képző helyett csökkentett óra- és tantervű általános gimnáziumot hozott létre. Ezzel érettségit biztosító oktatási intézmény létesült az intézeten belül – amely maga is középfokú szakképesítést adott. A változást a népművelési miniszter a szervezeti szabályzatban átvezette, kimondva, hogy az 1954/55-ös tanévtől az Intézet keretén belül az általános iskola 4–8. osztályai működnek, s hogy felvételre a tizedik életévüket még be nem töltött gyermekek jelentkezhetnek. Az esti tagozaton a korhatár 14 év volt.²⁴⁸ Az Állami Balett Intézet szervezeti sajátossága tehát alapvetően a művészképzés és a közismereti oktatás párhuzamosságában rejlett. 1950 szeptemberétől az Intézetben az általános iskola 3–8. osztályai működtek, s mivel a felvétel alsó korhatára a nyolcadik életév volt, a kilenc éves szakmai képzés első éve az általános iskola harmadik osztályával esett egybe. 1954 szeptemberétől az Intézet az általános iskola 4–8. osztályait tartotta fenn, s mivel a felvétel alsó korhatára a kilencedik életév lett, a szakmai képzés első éve ezután az általános iskola negyedik osztályával állott párhuzamban. Mindez a növendékek számára értelemszerűen délelőtti és délutáni elfoglaltságot jelentett. A szakmai képzés utolsó három évében a növendékek középfokú, de érettségit nem adó tanulmányaikat az ún. képzőben folytatták, szintén az intézet keretein belül. A IX. évfolyam végén termi képesítővizsgát tettek, majd nyilvános vizsgaelőadáson adtak számot az elsajátított tananyagról és művészi munkájukról. Erre először az 1953/54-es tanév végén került sor, az intézet ekkor bocsátotta ki első végzős évfolyamát. Az oklevelet szerző növendékek tanulmányaikat még az operaházi balettiskolában kezdték, így csupán négy tanévet kellett teljesíteniük a képesítővizsgáig. 1954 után a IX. balett-évfolyam egybeesett az érettségi évével, a szakmai megmérettetés mellé tehát komoly elméleti vizsga társult, erősítve a szak értelmiségképző funkcióját és a növendékek általános műveltségét.

Az Intézet létesítéséről szóló kormányrendelet kimondta, hogy a népi táncsoportok vezetőinek képzésére, 14. éves felvételi korhatárral, esti tanfolyam szervezhető, amelynek képzési idejét három évben határozták meg. Ez az évfolyam 1953-ban végzett, ezután más oktatási szempontok nyertek teret. 1955-ben a népművelési miniszter előírta a balettoktatók működésének felülvizsgálatát és továbbképzését, és a tanfolyam lebonyolítására, a balettmesteri oklevelek kiadására az Intézetet jelölte ki.²⁴⁹ Az ügy előzménye a társastánctanításról szóló, már említett 1951. októberi rendelet volt, amely a Népművészeti Intézet bizonyítványát ismerte el szakképesítésnek.²⁵⁰ Ezt a következő évben miniszteri utasítás egészítette ki, és a balettoktatást is alkalmassági bizonyítványhoz kötötte.²⁵¹ E bizonyítvány további érvényességének kimondása vagy elutasítása lett az ÁBI feladata, amely az intézmény szakmai tekintélye szempontjából fontos tényezőnek bizonyult. A balettmester-

²⁴⁶ Lőrinc Györgynek a minisztériumhoz írott e tárgyú leveleit (MOL XIX-I-3-a 107.d.) publikáltam: Bolvári-Takács Gábor: Rögös úton. Dokumentumok az Állami Balett Intézet első tanévéből. In: Hagyomány és újítás a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánc kutatásban. (szerk.: Németh András et al.), Magyar Táncművészeti Főiskola – Planétás Kiadó, Budapest, 2008. (Táncművészet és tudomány I.) 17–23. o.

²⁴⁷ 8.300-2/1954.(Eü.K.1.) Eü.M. számú utasítás és 11-1-50/1954.(Np.K.8-9) Np.M. számú utasítás.

²⁴⁸ 64/1954.(X.5.) M.T. számú rendelet és 1/1954.(X.24.) Np.M. számú rendelet.

²⁴⁹ 6/1955.(XI.15.) Np.M. számú rendelet.

²⁵⁰ 1.011-3-38/1951.(X.25.) Np.M. számú rendelet.

²⁵¹ 11-2-65/1952. (Np.K.23.) Np.M. számú utasítás.

képző első évfolyama 1959-ben kapott diplomát, a tanszak vezetője 1955-től Merényi Zsuzsa volt. Az ÁBI alapításáról szóló 1950-es előterjesztés azon része tehát, amely szerint ezt a feladatot az Intézet fokozatosan átadja a Színház- és Filmművészeti Főiskolának, éppen ellenkezőleg valósult meg.

A középfokú intézményként létrehozott Állami Balett Intézet neve és státusza később többször módosult. 1975-ben felsőoktatási jellegű intézmény lett, 1983-ban – továbbra is Állami Balett Intézet néven – főiskolává szervezték át. Elnevezése 1990-ben Magyar Táncművészeti Főiskolára változott, s így működik ma is.²⁵²

²⁵² Erről részletesen lásd: Bolvári-Takács Gábor: Az Állami Balett Intézet jogállásának fél évszázados fejlődése = Jogtudományi Közlöny, 2000. 3. szám, 104–108. o.

V. A művészeti díjak rendszerének kialakulása

A művészet és a tudomány képviselőinek állami elismerése Magyarországon a 19. század közepe óta gyakorlat. V. Ferdinánd 1835-ben alapította az Aranyérem a Művészetért és Tudományért elnevezésű elismerést, amelyet I. Ferenc József 1849-ben újraszabályozott, majd 1867-ben két fokozatba osztott. Az éremből ritkán adományoztak, ennek nyilvánvaló politikai-közjogi okai voltak (reformkor, forradalom és szabadságharc, önkényuralom). Az uralkodó az Aranyérmet a kiegyezés után húsz évvel megszüntette, és helyette 1887. augusztus 18-án megalapította a Császári és királyi Osztrák-Magyar Díszjelvény a Művészetért és a Tudományért kitüntetését, amely a Monarchia fennállásáig létezett. A jelvényt számos magyar tudós és művész megkapta, köztük építészek, festők, írók, zeneművészek, mint pl. Alpár Ignác, Benczúr Gyula, Goldmark Károly, Hauszmann Alajos, Herczegh Ferenc, Mihalovich Ödön, Schulek Frigyes, Szinyei-Merse Pál.²⁵³

Az első világháború után több mint egy évtized telt el, amikor Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kezdeményezésére 1930-ban Horthy Miklós kormányzó megalapította a Corvin-láncot és a Corvin-koszorút (külföldieknek a Corvin-díszjelvényt), amelyet azok kaphattak, „akik a magyar tudomány, irodalom vagy művészet terén vagy a magyar nemzeti művelődés fellendítése körül kimagasló érdemeket szereztek”. A láncot egyidejűleg 12, a koszorút 60 fő viselhette. A Corvin-lánc első tulajdonosai Berzeviczy Albert, Dohnányi Ernő, Herczeg Ferenc, Hubay Jenő, Klebelsberg Kunó, Korányi Sándor, Ravasz László, Teleki Pál, Wlassics Gyula és Zala György voltak, a kitüntetés utoljára 1943-ban adományozták.²⁵⁴ A szellemi gyökerekhez való viszony meghatározására a Corvin-láncot létrehozásával egyidejűleg Szegeden felállították a Nemzeti Emlékcsarnokot, amelynek keretében a Fogadalmi templom terének árkádjai alatt száz nagy magyarnak állítottak emléket, Anonymustól Prohászka Ottokárig.²⁵⁵

Az 1948 után kibontakozó pártállami struktúrában a központosítás fontos elemét jelentette a művészek közötti hierarchia kialakítása. Ennek nemcsak értékmérő szerepe volt, hanem gyakorlati politikai haszonnal is járt. Az elismeréssel példát állítottak, egyúttal lehetőség nyílt a rendszerhű (vagy annak vélt) művészértelmiségi réteg megteremtésére. Az aktus tehát kettős legitimációt rejtett: miközben értékelték a díjazottat, megerősítették az adományozót. Nem csupán a művészi teljesítmények elismeréséről volt szó, hanem ezek rendszerbe foglalásáról. A művészeti díjak és kitüntető címek rendszere önmagában koherens egészet alkotott, jóllehet a művészek számára egyéb állami elismerések is adományozhatóak voltak. E téren az ötvenes évektől fokozatosan három szint alakult ki, amelyeken többféle kitüntetés létezett. A legmagasabb kategóriát a nemcsak művészeti elismerésekre szánt *Kossuth-díj* jelentette, amelyet az Országgyűlés 1948-ban alapított, a magyar alkotó munka jutalmazására. A középső fokozatot a Magyar Népköztársaság *Kiváló Művésze* és *Érdemes Művésze* kitüntető címek képviselték, ezt a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) 1950-ben létesítette. A

²⁵³ A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. (Szerk. biz.: Felszeghy Ferenc et al.), Társadalmi Könyv és Lapkiadó Vállalat, Budapest, é. n. (1943). 393–394. o.

²⁵⁴ Magyarország Főméltóságú Kormányzójának 1930. évi október hó 11. napján kelt legfelsőbb elhatározásával jóváhagyott alapszabályai a magyar Corvin-láncnak, a magyar Corvin-koszorúnak és a magyar Corvin-díszjelvénynek = Budapesti Közlöny, 1930. 245. szám, 4–5. o. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 070/162–1930. eln. sz. rendelete a magyar Corvin-lánc és a magyar Corvin-koszorú tulajdonosaiból álló testület szervezetének és működésének szabályozása tárgyában = Budapesti Közlöny, 1930. 245. szám, 6. o. A Magyar Corvin-láncot a miniszterelnök 2/2001. (VIII. 14.) ME. sz. rendelete újraalapította.

²⁵⁵ Magyarország Főméltóságú Kormányzójának 1930. október 11-én kelt legfelsőbb elhatározása a magyar nemzeti szellem elhunyt legkiválóbb képviselői emlékének megörökítése tárgyában = Budapesti Közlöny, 1930. 245. szám, 1–2. o. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 070/161–1930. eln. sz. rendelete a Nemzeti Emlékcsarnok-bizottság szervezetének szabályozása tárgyában = Budapesti Közlöny, 1930. 245. szám, 3. o.

hierarchia alsó szintjén a kormány által alapított művészeti díjak álltak. A sor 1950-ben a *József Attila-díj* (irodalom) és a *Munkácsy Mihály-díj* (képző- és iparművészet) kiosztásával kezdődött. 1952-től került sor az *Erkel Ferenc-díj* (zeneszerzés) és a *Liszt Ferenc-díj* (zenei előadóművészet) adományozására. A *Jászai Mari-díjat* (színház- és filmművészet) és az *Ybl Miklós-díjat* (építőművészet) 1953-ban ítelték oda első ízben.²⁵⁶ E kitüntetések az erkölcsi és anyagi elismerésen túl munkajogi értelemben is előnyt jelentettek. A művészek oktatói kinevezéseinél pl. a művészeti díjakat már az ötvenes évektől egyenértékűnek tekintették a tudományos fokozattal. Az Érdemes Művész a kandidátusnak, a Kiváló Művész a tudományok doktorának, a Kossuth-díj az akadémiai tagságnak felelt meg.²⁵⁷

A Kossuth-díj esetében – amelynek jellege eltér a többi kitüntetéstől, hiszen létrehozásának motívumai nem kizárólag művészetpolitikai célzatúak voltak, és csak 1965-től tekinthető kifejezetten művészeti és irodalmi díjnak – a források hozzáférhetősége kedvező, mert történetéről és díjazottjairól jól dokumentált kiadványok jelentek meg.²⁵⁸ Most, az általános elvek mellett, csak az írókra és művészekre vonatkozó szándékokat és szabályokat mutatjuk be. A középső és alsó szintű művészeti kitüntetések történetének feltárásához – a jogszabályokon túl – eddig publikálatlan levéltári forrásokat használtam. Ez alól részben kivétel az Ybl-díj, mert erről szintén jelent meg összefoglaló kiadvány.²⁵⁹

Kossuth-díj

A Kossuth-díj alapítása nemcsak azért tér el a többi művészeti elismerésektől, mert ez a legrégebbi, folyamatosan élő díj, hanem azért is, mert ez volt az egyetlen olyan művészeti kitüntetés, amelynek létrehozása az országgyűlés nyilvánossága előtt zajlott. (Ezt követően legközelebb 1990-ben került a parlament elé.) Az alapításra vonatkozó indítvány a Magyar Kommunista Párttól származik. Az 1947. augusztus 30-ei, ún. „kékcédulás” országgyűlési képviselőválasztásokat a kommunisták nyerték, de nem szereztek abszolút többséget, ezért az MKP, figyelem felkeltési céllal és a más pártokra szavazók szimpátiájának elnyerése érdekében, 1947. szeptember 10-én azt javasolta, hogy Kossuth-díjjal ismerjék el az alkotó munka legkiválóbb szellemi és fizikai teljesítményeit. Mint megfogalmazták: a hároméves terv megindításával országunk újjáépítése új, döntő szakaszhoz érkezett, s a célok eléréséhez a termelőerők nagyarányú fejlesztésére van szükség. A magyar szellemi életnek (tudománynak, művészetnek) és a termelő munkának egyaránt új lendületet kell vennie, s az MKP minden rendelkezésére álló eszközzel elő fogja mozdítani a szellemi és technikai kultúra kibontakozását. Ehhez fokozottabb megbecsülésre és támogatásra van szükség. A párt Politikai Bizottsága javasolja, hogy jutalomdíjjal kell kitüntetni az ország legkiválóbb

²⁵⁶ A fejezetben nem foglalkozom a 1040/1953. (VIII.18.) Mt. számú határozattal alapított „A Népművészet Mestere” kitüntető címmel, amelynek jellege alapvetően eltért a tárgyalt művészeti elismerésektől. A kitüntetés mai adományozási szabályait a 268/2004. (IX.24.) Korm. számú rendelet tartalmazza.

²⁵⁷ 11-2-56/1953. (Np.K.18.) Np.M. számú utasítás. Az ekvivalencia egészen a közelmúltig élt: a felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. tv. 150.§ (3) bek. alapján a művészeti díjak 2010. december 31-ig egyenértékű voltak a doktori fokozattal a foglalkoztatással, illetve az intézménylétesítéssel és -működéssel kapcsolatos minőségihitelesítés során.

²⁵⁸ Kossuth-díjasok és Állami Díjasok almanachja 1948–1985. (Szerk.: Darvas Pálné – Klement Tamás – Terjék József), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. A Minisztertanács Titkárságának gondozásában készült adattárban közzétették a díjazottak adatait, fényképét, a díjak hivatalos indoklását, bemutatva az átadások korabeli sajtóvisszhangját, valamint a díjak történetét és jogszabályi háttérét. Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjasok 1948–2008. I–II. kötet. (Szerk.: Gyuricza Péter – Móritz Rita – Szalay Antal), Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. A kiadvány a díj jogszabályi háttérét, a jelölőbizottságok rendszerét és személyi összetételét az előzőhöz képest részletesebben bemutatja.

²⁵⁹ Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994. (Főszerk.: Schéry Gábor), Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., Budapest, 1995. A kiadvány tartalmazza a díj történetét és jogszabályi háttérének alakulását, a díjazottak és műveik fényképekkel illusztrált jegyzékét, valamint a díjak hivatalos indoklását.

tudósait, alkotóművészeit, és azokat a mérnököket, orvosokat, pedagógusokat, ipari munkásokat, földműveseket, akik az ország újjáépítéséhez kiváló egyéni teljesítményükkel különösen hozzájárultak. Ezt évente igen komoly összeggel, 25 db 20.000 és 50 db 10.000 Ft-os Kossuth-díjjal kívánták elismerni.²⁶⁰

Az MKP javaslatának háttéréként két további tényezőt említek meg. Egyrészt azt, hogy a mintának tekintett Szovjetunióban kétféle formában is létezett a Kossuth-díjhoz hasonló elismerés. A Lenin-díjat a tudomány, a technika, az irodalom és a művészetek terén elért teljesítmények jutalmazására a Népbiztosok Tanácsa (kormány) 1924. július 23-án hozta létre, a Sztálin-díjat 1939. december 20-án (tehát Sztálin 60. születésnapján) alapították. Ez utóbbit a tudomány és művészet terén évente 16 főnek, találmányokért 60 főnek, katonai eredményekért 18 főnek adományozták. Irodalmi díj 1940. február 1-jén létesült.²⁶¹ A keretszámok később nyilván bővültek, mert 1952-re 2339 író és művész rendelkezett Sztálin-díjjal.²⁶² Másrészt „jogelődként” értelmezhető a Corvin-lánc és a Corvin-koszorú is. Mindezen motívumok azért fontosak, mert – mint látni fogjuk – az 1945 előtti hazai kitüntetési gyakorlattal való szembenézés, valamint a szovjet példák meghonosítása a később létrehozott díjak esetében is felismerhető.

A koalíciós politikai egyeztetések után a Kossuth-díj alapításáról szóló törvényjavaslatot Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter 1948. február 5-én terjesztette a parlament elé.²⁶³ A bizottsági véleményezések után a Ház február 13-án tárgyalta az előterjesztést, s valamennyi parlamenti frakció vezérszónoka kifejtette álláspontját. Az alaphangot az MKP részéről elsőként felszólaló Andics Erzsébet adta meg. Mint kifejtette, a mostani kezdeményezés a letűnt rendszerben elképzelhetetlen lett volna. E törvényjavaslatban nincs szó politikai motívumokról, azonban a tudományhoz és művészethez való viszony igenis politikum, amennyiben a kezdeményezés a haladó politika, a haladó tudomány és a haladó művészet szövetségéről tanúskodik. Kifejezi azt az igazságot, hogy haladó politika nem lehetséges a tudomány és művészet nélkül, és fordítva: a haladó tudomány és művészet csak a politikai szabadság keretei között működhet. A magyar kultúrtörténetben voltak ugyan állami ösztöndíjak – folytatta Andics, Klebelsberg Kunó nevének említése nélkül –, de ezek nem a kész munkát díjazták. Ilyen elismerés eddig nem létezett, még a Magyar Tudományos Akadémia díjait is magánalapítványok fedezték. Az állam azonban ma közügynek tekinti a tudomány és a művészet fejlesztését, s erről nem szimbolikus elismerésekkel, hanem bőkezűen kíván gondoskodni. S mindehhez esélyegyenlőséget biztosít: a Kossuth-díjat matematikai értekezéssel ugyanúgy el lehet nyerni, mint egy hegedűszonátával, vagy a cukorrépa termelését fokozó új eljárással. A díj Kossuth Lajosról való elnevezése pedig üzenetértékű, hiszen Kossuth személye az uralkodó osztályok számára mindig idegen volt, miközben az ország talán senki másnak nem köszönhet ennyit – zárta beszédét Andics.²⁶⁴ Ilku Pál, az MKP második szónoka kifejtette, hogy a kommunista párt az 1947-es választások után az ország vezető pártjához illően kezdeményezte a Kossuth-díj létrehozását. Majd a Horthy-rendszer bűneit ostromozva a munkások és parasztok teljesítményének egyenjogúsításáról és a díj nivelálásáról megalapozásáról és megőrzéséről beszélt. A törvényjavaslatot ezt követően a többi hozzászóló is támogatta, így Csala István (Független Kisgazdapárt), Kárpáti Antal (Szociáldemokrata Párt), Horváth János (Nemzeti Parasztpárt),

²⁶⁰ Szabad Nép, 1947. szeptember 11. Idézi: Kossuth-díjasok és Állami Díjasok almanachja 1948–1985, i.m. 3. o.

²⁶¹ Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900–1991. (Szerk.: Krausz Tamás – Szilágyi Ákos), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 102, 147, 149. o.

²⁶² G. M. Malenkov: A Központi Bizottság beszámolója az SZK(b)P XIX. kongresszusának, i.m. 86. o.

²⁶³ Országgyűlési Értesítő, 1948. február 5. Idézi: Kossuth-díjasok és Állami Díjasok almanachja 1948–1985, i.m. 4. o.

²⁶⁴ Országgyűlési Értesítő, 1948. február 13. Idézi: Kossuth-díjasok és Állami Díjasok almanachja 1948–1985, i.m. 5–7. o.

Lukács Vilmos (Független Magyar Demokrata Párt), Vészy Mátyás (Polgári Demokrata Párt) és Bálint Sándor (Demokrata Néppárt). A nyilvánosság ténye és a konszenzuson alapuló parlamenti döntés feltétlenül erősítette a díj eszmei értékét, bár az összegek is önmagukért beszéltek. A javaslatot végül az országgyűlés a beterjesztett formában elfogadta.²⁶⁵

A március 3-án kihirdetett, meglehetősen szűkszavú törvény kimondta, hogy az országgyűlés, 1848. március tizenötödikének a százados évforduló alkalmából való megörökítése céljából, a magyar alkotó munka jutalmazására, Kossuth-díjat alapít. Évente 25 db 20.000 és 50 db 10.000 Ft-os díjjal tudósokat és művészeket, az újjáépítésben részt vett szellemi és fizikai dolgozókat, katonákat és igazgatási szakembereket lehet kitüntetni. A díjat a Minisztertanács ítéli oda és a köztársasági elnök adja át, a vallás- és közoktatásügyi miniszter elnöklete alatt álló, 28 tagú jelölő bizottság javaslata alapján.²⁶⁶

A végrehajtásról a kormány intézkedett. Először is meghatározta a díjak tartalmi szempontú keretszámait. Hat csoportot különböztettek meg, ebből a harmadik vonatkozott a művészetre és az irodalomra (szépirodalom, zene, festészet, szobrászat, építőművészet, színművészet, film, iparművészet, publicisztika stb.), 7 db 20.000 és 8 db 10.000 Ft-os díjjal. Kimondták, hogy a keretszámokat csak megfelelő számú és minden tekintetben érdemes jelölt esetén lehet kitölteni, de a díj megosztva is adományozható. A jelölésnél, a művészet és irodalom témacsoport esetében, a 1948. évi Kossuth-díjnál az érdekelt személy teljes munkássága figyelembe vehető volt; az 1949. évi díjnál már csak az 1945. január 1. óta kifejtett tevékenység; az 1950. évtől kezdődően pedig csak az előző naptári évben elért eredmények. A 20.000 Ft-os díj arany jelvénnel, a 10.000 Ft-os ezüst jelvénnel járt. A rendelet a díj posztumusz odaítélését is megengedte.²⁶⁷

Az először 1948. március 15-én kiosztott Kossuth-díjak 110 kitüntetettje a jelölések koalíciós összetételét tükrözte, a díjazottak között polgári és baloldali értékek képviselői, politikusok és műszaki értelmiségiek, kétkézi munkások és parasztok egyaránt megtalálhatók. Témánk szempontjából most csak a művészeket és az írókat soroljuk fel. Arany fokozatot kapott Bajor Gizi, Ferenczy Noémi, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Major Tamás, Nagy Lajos, Somlay Artúr, valamint Csók István és Egry József, illetve Déry Tibor és Füst Milán megosztva. Ezüst fokozattal jutalmazták Bernáth Aurélt, Czóbel Bélát, Koszta Józsefet, Kovács Margitot, Medgyessy Ferencet, Rácz Aladárt, Sík Sándort és Vedres Márkot. A névsorból nyilvánvaló, hogy a díj induló értékének megalapozása sikerült. Mindez annak is köszönhető, hogy az MKP elsősorban a termelőmunka terén érvényesítette személyi javaslatait, az értelmiségi elit soraiban – érthető módon – nem rendelkeztek elegendő számú jelölttel.

1948-ban odaítéltek öt posztumusz díjat is, köztük arany fokozatot Bartók Béla, Derkovits Gyula és József Attila részére. Az áthallás a Corvin-lánc megalapítását kísérő posztumusz Nemzeti Emlékcsarnokkal itt is érzékelhető.

A Kossuth-díj odaítélési feltételei és kategóriái az alapítást követő években folyamatosan módosultak, miközben erősödött a díj közvetlen pártfüggősége. 1950-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter számára biztosított jogköröket a népművelési miniszter (tehát Révai József) vette át.²⁶⁸ 1951-ben eltörölték a keretszámokat és bevezették az 50.000 Ft-os kiemelt (csillaggal ékesített arany) fokozatot (először 1952-ben adományozták). A díjazható teljesítmények csoportosítása változott, de az önálló művészet és irodalom csoport megmaradt. A jelölőbizottság átkerült a Népművelési Minisztériumba, ahol Kossuth-díj

²⁶⁵ Uo. 8–21. o.

²⁶⁶ 1948. évi XVIII. törvénycikk

²⁶⁷ 1900/1948. Korm. számú rendelet (1948. február 17.). Ezt kiegészítette a 2650/1948. Korm. számú rendelet (1948. március 2.), majd egységes szerkezetbe foglalta a 3110/1948. Korm. számú rendelet (1948. március 12.).

²⁶⁸ 44/1950. (II.4.) M.T. számú rendelet.

titkárságot szerveztek.²⁶⁹ 1953-ban új kategóriákat állapítottak meg: csillaggal ékesített arany (50.000 Ft), arany (30.000 Ft), ezüst (20.000 Ft) és bronz (10.000 Ft). A jelölőbizottság és a titkárság betagozódott a Minisztertanács Hivatalába.²⁷⁰ 1955-ben ismét módosították a fokozatok elnevezését és összegét: Nagydíj (75.000 Ft), továbbá I. (50.000 Ft), II. (35.000 Ft), és III. (20.000 Ft) fokozat. A jelölőbizottságot átszervezték a Minisztertanács mellett működő Kossuth-díj Bizottsággá, és a díjra történő jelöléshez mérvadó időszakot a megelőző három évre terjesztették ki. Az elismerhető teljesítményeket ekkor már csupán két csoportba sorolták, közülük a második volt az irodalom és művészet (irodalom, képzőművészet, zene- és táncművészet, színház- és filmművészet stb.). A díj átadása – a köztársasági elnök, illetve 1949 után a NET elnöke helyett – a kormányfő feladata lett.²⁷¹

1949–56 között az évente kiosztott Kossuth-díjak száma 71 és 107 között ingadozott, ebből évi 20–30 jutott az irodalom és a művészet képviselőinek. A kiemelt fokozatot mindössze hárman kapták meg, köztük egy művész: Kodály Zoltán (1952). (A további két díjazott 1953-ban Riesz Frigyes és 1955-ben Lukács György.) Gyakori a kétszeres Kossuth-díjasok száma, sőt, Bán Frigyes (1950, 1952, 1954) és Keleti Márton (1951, 1953, 1954) filmrendezők a díjat háromszor is megkapták. Az indoklásokban egyértelműen az egyedi és konkrét teljesítmények domináltak, huzamosabb időn át végzett munkát, netán életművet csak kivételes esetben honoráltak. Az elismerésekkel járó pénzjutalom komoly nagyságrendet jelentett és folyamatosan emelkedett: 1955-re a III. kategória értéke éppen megegyezett az 1948-as arany fokozatával. Mindezek alapján a Kossuth-díj, nominálisan, vitathatatlanul a legnagyobb elismerést kifejező művészeti kitüntetéssé vált, ám eszmei értéke ekkor még nem, csak a hatvanas évek végére kristályosodott ki. Ehhez szükség volt egyrészt a művészeti díjak további hierarchiájának kiépülésére, másrészt a Kossuth-díjhoz köthető, ma már szokatlanul tűnő áthallások (Kossuth-díjas bányász, gyalus, traktoros stb.) megszűnésére. A díj alapításáról szóló országgyűlési vitában felszólaló Andics Erzsébet szempontjai mindenesetre megvalósultak: a kitüntetés valóban a politika és a művészet új és később meglehetősen egyoldalú összefüggéseit világította meg.

József Attila-díj

Az 1949 végétől kormányzati szinten is szabad kezét kapott Révai József kitüntetés-politikájának első lépése a József Attila-díj megalapítása volt, amelyet az 1950. évi könyvnap (június 1.) alkalmából kívánt először kiosztani. Egy új irodalmi díj létrehozása azért volt fontos, mert a Kossuth-díjjal befolyásolni kívánt irodalmi életet „zavarta” a még létező, de a párt hatáskörén kívül eső Baumgarten-díj. Ennek jelentőségét jól jellemzi, hogy a Kossuth-díj alapításáról szóló országgyűlési vitában Bálint Sándor, mint követendő példáról beszélt róla.²⁷² A két világháború között meghatározó szerepet játszó irodalmi elismerést Baumgarten Ferenc Ferdinánd (1880–1927) esztéta, kritikus 1923-ban végrendeletileg alapította, a nevét viselő alapítványra hagyva 1,2 millió pengő értékű magyarországi vagyonát, amely a Sas u. 1. szám alatti bérházból és értékpapírokból állt. A legnagyobb tőkével rendelkező hazai alapítványt fennállása, 1928–1950 között, két kurátor vezette: az irodalmi végrehajtó Babits Mihály (halála után, 1941-től, Schöpflin Aladár), valamint Basch Lóránt ügyvivő. Mellettük nyolcfős tanácsadó testület működött javaslattevési jogkörrel, változó összetételben. A kurátori döntés érvényességéhez szükség volt a vétójoggal rendelkező vallás- és közoktatásügyi

²⁶⁹ 1951. évi 3. törvényerejű rendelet, valamint a végrehajtásáról rendelkező 19/1951. (I.20.) MT. számú rendelet.

²⁷⁰ 1953. évi 1. törvényerejű rendelet, a végrehajtásáról rendelkező 4/1953. (I.20.) MT. számú rendelet, valamint 1012/1953. (III.16.) MT. számú határozat.

²⁷¹ 1955. évi 2. törvényerejű rendelet, valamint a végrehajtásáról rendelkező 5/1955. (I.20.) MT. számú rendelet.

²⁷² Idézi: Kossuth-díjasok és Állami Díjasok almanachja 1948–1985, i.m. 16–17. o.

miniszter ellenjegyzésére. A kitüntetésben olyan „komoly törekvésű, akár szépirodalmat, akár tudományt művelő magyar írók” részesülhetnek, akik „minden vallási, faji előítéllettől mentesek és csakis eszményi célokat szolgálnak”. A több mint két évtized során 126 író kapott egy vagy több alkalommal díjat, illetve jutalmat, esetleg rendkívüli segílyt. A kitüntetéseket 1929-től évente, január 18-án adták át. Az utolsó díjkiosztásra 1949-ben került sor. Az évdíjak 3-4-5 ezer (1944-ben 6-8 ezer) pengősek, illetve 1947-től 8-10 ezer Ft-osak, a jutalmak 1-2 ezer pengősek, illetve 3-4 ezer Ft-osak voltak. 1945-ben a háború miatt nem volt díjkiosztás, 1946-ban pedig az értéket törtarányban határozták meg.²⁷³

A pártállami struktúra térnyerését jól bizonyítja, hogy az utolsó díjkiosztás jelöltjeiről 1949. január 12-én az MDP Titkársága foglalt állást, jelentősen módosítva az eredeti névsort. (Pl. a 10 ezer Ft-os fődíjat Németh László helyett Szabó Pálnak ítélték oda stb.). A jogi formaságok betartására – ekkor még – ügyelő VKM rávette Schöpflint a módosított névsor aláírására, majd Révai 1949. március 15-én Kossuth-díjjal honorálta az akkor 77 éves irodalomtörténész életművét – és együttműködési készségét. Közben az alapítvány Sas utcai bérházát a Közületi Ingatlan Központ (KIK) kezelésébe vették, Révai pedig április 22-én levélben tudakolta Schöpflin véleményét a díj esetleges államosításáról.²⁷⁴

A kurátor válaszát meg sem várva a Népművelési Minisztérium pártkollégiuma 1950. május 18-án vitatta meg *A Baumgarten-díj átalakítása* c. napirendet.²⁷⁵ Ennek nyomán az ügy az MDP Titkársága elé került, s az 1950. május 24-ei ülésen, Révai előterjesztésében megtárgyalták a *Javaslat új irodalmi díj létesítésére* c. anyagot.²⁷⁶ A május 20-ai keltezésű dokumentum szerint a Kossuth-díj mellett eddig egyetlen számottevő irodalmi díj létezett: a Baumgarten-díj. Ez azonban már elavult: rendeltetését tekintve is, amennyiben fő célja nehéz anyagi helyzetben levő írók támogatása, és szerkezetét tekintve is, minthogy két, szinte teljhatalommal felruházott kurátor gondjaira volt bízva a díj kezelése és kiosztása. Nem rendelkezik kellő tekintéllyel sem, egyrészt mert nem áll mögötte megfelelő testület, társadalmi szervezet, másrészt azért, mert – különösen a felszabadulás óta – sokan érdemtelenül részesültek Baumgarten-díjban. Ugyanakkor szükség van irodalmi életünk ösztönzésére, a Kossuth-díj mellett egy tekintéllyel bíró, de a Kossuth-díjnál kisebb követelményeket támasztó irodalmi díjra. Így lehetővé válna olyan, irodalmi életünk szempontjából jelentős művek jutalmazása, amelyekre Kossuth-díjat szerzőik nem kaphatnak (pl. Rideg Sándor: Tűzpróba), továbbá lehetővé válna új tehetségek jutalmazása. Éppen ezért javasoljuk a Baumgarten-díj megszüntetését és új irodalmi díj létrehozását – fogalmazott a dokumentum, amely a megvalósítás módját a következőképpen részletezte:

A Baumgarten-alapítvány vagyona képező bérházat, amely már jelenleg is a KIK kezelésében van, államosítjuk. 1951-től kezdődőleg az állam 88.000 Ft-ot biztosít a Népművelési Minisztérium költségvetésében az új irodalmi díj céljaira. Ennek az összegnek ellentételül nemcsak az államosított bérház jövedelme szolgálna, hanem az irodalmi főosztály költségvetésében műfordítások jutalmazására felvett évi 100.000 Ft is, amely a díj létesítésével feleslegessé válik. Az idej díjak fedezetül a múlt évben befolyt összeg és a fentebb említett költségvetési keret szolgál. Az új díj neve: az Írószövetség József Attila-díja. Rendeltetése: olyan magas színvonalú regények, novellák, versek, színdarabok, irodalmi kritikák, filmforgatókönyvek, műfordítások, rádiójátékok és a tömegkultúra szempontjából különösen fontos egyfelvonásos darabok díjazása, amelyek a népi demokráciánk és új irodalmunk fejlődését szolgálják; amelyek a szocializmus építésének problémáival, a békeharccal stb. foglalkoznak. A 6 db 6.000 Ft-os, 8 db 4.000 Ft-os és 10 db 2.000 Ft-os díj

²⁷³ Erről részletesen lásd: Téglás János: A Baumgarten-alapítvány ünnepei. Beszédék, megemlékezések. Argumentum Kiadó – Palatinus Kiadó, Budapest, 2000. 141–176. o.

²⁷⁴ Uo. 123–133. o.

²⁷⁵ MOL XIX-I-3-n 1. d.

²⁷⁶ MOL M-KS 276.f.54.cs.101.ö.e. 6R/154.lap

elsősorban a fiatal tehetségek jutalmazását irányozza elő. A felső határ megállapításánál az volt irányadó, hogy a Kossuth-díjnál alacsonyabban szabjuk meg. A díjkiosztás 1951-től minden évben a könyvnapot megelőző napon történne. Ebben az évben még az 1945 óta megjelent műveket jutalmaztuk, a továbbiakban mindig az előző év irodalmi alkotásait. Fiatal tehetségeknél nemcsak konkrét alkotás, hanem maga a tehetség is jutalmazható. A díjat az Írószövetség kezelné, s külön rendelkezés szabályozza az ezzel kapcsolatos kikötéseket. Ezek a következők: az Írószövetség bizottságot alakít a díj kiosztására, amelynek összetétele: három tag az Írószövetség részéről, egy tag a Szakszervezetek Országos Tanácsa részéről, egy tag az Ifjúsági Szövetség részéről. A bizottság döntése csak az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága jóváhagyásával érvényes. A díj kiosztása az Írószövetségben történik.²⁷⁷

A Titkárság elé került anyag már átdolgozott változat volt, a május 18-ai minisztériumi kollégiumi értekezleten elhangzottak alapján. Az értekezlet jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a legkorábbi elképzelés szerint a díjra pályázni lehetett volna, de ezt a kollégium elvetette. „Az Írószövetség József Attila-díja legyen és ne pályázat. Elsősorban fiatalok részére kell kiadni és óvakodni kell attól, hogy a díj vigaszdíj legyen azok számára, akik a Kossuth-díjból kimaradtak. A díjjal egyes műveket jutalmazunk, de ez az elv nem minden esetben kötelező, egyes személyeket egész évi munkájukért is lehet díjazni.” – szövegezte a határozat. Ekkor fogadták el, hogy „több díjat veszünk, kisebb összegekben”, továbbá hogy „a zsűribe nem az Irodalomtörténeti Társaság, hanem az Ifjúsági Szövetség képviselőjét kell bevonni.” „A díjat az Írószövetség nyilatkozatban jelentse be, amelyben közli, hogy a Baumgarten-díjat átvette és azt a továbbiakban az Írószövetség József Attila-díja néven fogja évenként, a könyvnapok alkalmával kiosztani.” Volt még egy javaslat, amely végül nem ment tovább, eszerint „a díjak rendeltetését a díjat kiosztó bizottság évente a következő évre konkrétan is meghatározhatja, pl. béke védelme vagy munkásosztály öntudatosodását szolgáló művek.” A kollégium végül május 22-ig adott határidőt az irodalmi főosztálynak az előterjesztés átdolgozására és a megfelelő pártszerv elé terjesztésre, „az új kategóriáknak megfelelő személyi javaslatokkal”.²⁷⁸

Ez, mint láttuk, meg is történt, s a Titkárság a javaslatot elfogadta. Ennek alapján Révai, két nappal később, a május 26-ai minisztertanácson, napirenden kívül előterjesztette az előző napon kelt javaslatát *József Attila irodalmi díj létesítése iránt*, amelynek tartalma lényegében megegyezett a korábbi dokumentummal.²⁷⁹ Az előkészületekből kihagyott Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszter javasolta, hogy az előterjesztés szerint 6.000 Ft-ban megállapított első díjat emeljék fel 8.000 Ft-ra, továbbá, hogy az előterjesztést úgy változtassák meg, hogy az említett jelölő bizottság határozatához a népművelési miniszter jóváhagyása, nem pedig előzetes jóváhagyása legyen szükséges. (A titkársági szövegben még az Agitációs és Propaganda Bizottság jóváhagyásáról volt szó!) Révai nem tartotta helyesnek a felemelést, részben azért, mert az összeg így túl közel kerülne a nagyobb jelentőségű Kossuth-díj 10.000 Ft-ban megállapított második fokozatához, részben pedig azért, mert kisebb összeg esetén több személyt lehet jutalmazni. Az „előzetes” szó kihagyásához hozzájárult. A kormány ezzel a módosítással fogadta el a határozati javaslatot, s a József Attila-díjat megalapította. A határozat szerint a fejlődő és tehetséges fiatal írók és költők jutalmazására; továbbá olyan magas színvonalú regények, novellák, versek, színdarabok, irodalmi kritikák, filmforgatókönyvek, műfordítások, rádiójátékok és a tömegkultúra szempontjából különösen fontos egyfelvonásos színdarabok díjazása céljából, amelyek hathatósan szolgálják az új magyar irodalom fejlődését, a szocialista építést, a béke megvédésének stb. ügyét, a Minisztertanács, József Attila-díj elnevezéssel, új irodalmi díjat alapít. E célból minden évben, a könyvnapot megelőző napon, 6 db 6.000, 8 db 4.000 és 10 db

²⁷⁷ Uo. 48-49R/154. lap

²⁷⁸ MOL XIX-I-3-n 1. d.

²⁷⁹ MOL XIX-A-83-a 339. ülés. Az előterjesztés száma: 1011/5-19/1950.Eln.a.

2.000 Ft-os díj osztható ki, ha azokra megfelelő számú és minden tekintetben érdemes jelölt van. Az odaítélésről öttagú bizottság határoz, amelynek 3 tagját az Írószövetség, 1-1 tagját pedig a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) és a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) jelöli ki. A bizottság határozatához a népművelési miniszter jóváhagyása szükséges. A díjról, az odaítélésével és ünnepélyes kiosztásával kapcsolatos költségek fedezéséről a Népművelési Minisztérium költségvetésében kell gondoskodni.²⁸⁰ A határozat, a Kossuth-díjjal ellentétben, nem jelent meg jogszabályként.

A konkrét művekért, illetve törekvésekért odaítélt díjak első kiosztására a pár nappal később megnyílt könyvnapon, 1950. június 1-jén került sor. Az első József Attila-díjasok: 6000 Ft: Devecseri Gábor, Illyés Gyula, Karinthy Ferenc, Mándi Éva, Rideg Sándor, Szabó Pál; 4000 Ft: Fehér Klára, Földes Mihály, Juhász Ferenc, Kardos László, Képes Géza, Kuczka Péter, Lányi Sarolta, Palotai Boris; 2000 Ft: Czibor János, Darázs Endre, Kiss Ferenc, Nagy László, Sándor Kálmán, Somlyó György, Szinetár György, Vészi Endre. Összesen tehát 24 író, költőt jutalmaztak (a 2000 Ft-os kategóriában a lehetséges tíz helyett csak nyolcat). A névsor érdekessége, hogy – az egyébként négyszeres Baumgarten-díjas – Illyés Gyula már Kossuth-díjasként kapott alacsonyabb elismerést, és a többi díjazott közül heten korábban szintén megkapták a Baumgarten-díjat vagy -jutalmat is. A József Attila-díj odaítélése ettől kezdve folyamatos volt, de a keretet sosem merítették ki. A díjak száma 1956-ig évi 12-24 db között mozgott.

A Baumgarten-alapítvány nem sokkal élte túl a József Attila-díj létrehozását. Schöpflin Aladár irodalmi kurátor 1950. augusztus 29-ei halála megnyitotta a jogi lehetőséget a felszámolás felé. Az 1950. október 24-én kiadott minisztériumi véghatározat az államkincstár tulajdonába vette az alapítványi vagyont. Az indokolás szerint az „írókról való gondoskodás és a kiváló írók jutalmazása Népköztársaságunkban állami feladat, ez utóbbi célt szolgálja a Kossuth-díj és a József Attila-díj”. Így lett a Baumgarten-díj tagadására létrejött József Attila-díj egyben a Baumgarten-díj megszüntetésének oka is.²⁸¹

Munkácsy Mihály-díj

Alig adták át az első József Attila-díjakat, amikor 1950. július 17-ei dátummal Révai javaslatot nyújtott be az MDP Titkárságához a Munkácsy Mihály képzőművészeti díj alapításáról, amelyet a testület július 26-án, a különfélék napirend keretében tárgyalta meg.²⁸²

A szöveg szerint az augusztus 20-i képzőművészeti kiállítás és annak várható eredménye időszerűvé teszi, hogy az irodalmi József Attila-díjhoz hasonlóan a Kossuth-díjnal alacsonyabb fokú képzőművészeti Munkácsy Mihály-díjat alapítsunk új alkotások díjazására, ugyancsak három fokozatban: 3 db 6.000 Ft-os I. díj, 6 db 4.000 Ft-os II. díj és 12 db 2.000 Ft-os III. díj. (A harmadik fokozat tehát kétszeres díjat irányzott elő, mint a József Attila-díj esetében.) A 21 díj összesen 66.000 Ft-ot jelentene, kiosztása minden év augusztus 20-án történe. A folyó évben külön póthitel nem szükséges, mert fedezhető a Kossuth-díj maradványából. A gépelt dokumentumra Révai saját kezűleg ráírta: „Jóváhagyás után minisztertanács elé viszem. A helyességét nem kell indokolnom.”²⁸³

A Titkárság a javaslatot jóváhagyta, így az augusztus 4-ei kormányülés elé került. A július 31-ei keltezésű határozat-tervezet indokolása leírta, hogy a felszabadulás óta a Kossuth-díjtól eltekintve képzőművészek jutalmazására és ösztönzésére szolgáló díj nincs rendszeresítve, a Kossuth-díj pedig csak egészen kis számú kiváló képzőművész kitüntetését teszi lehetővé. Éppen ezért szükségessé vált a szocialista fejlődésünket szolgáló, művészileg színvonalas képzőművészeink kitüntetésére egy új képzőművészeti díj létesítése, Munkácsy Mihály-díj

²⁸⁰ Uo.

²⁸¹ Téglás János: A Baumgarten-alapítvány ünnepei, i. m. 135–138. o.

²⁸² MOL M-KS 276.f.54.cs.110.ö.e. 5R/71.lap

²⁸³ Uo. 48R/71.lap

elnevezéssel. Ennek összege évenként 66.000 Ft-ot tenne ki, amelynek fedezete a Népművelési Minisztérium költségvetésében, a Kossuth-díjjal együtt, biztosítva van. A határozati javaslat szerint népköztársaságunk szocialista építését, a magyar munkásság és dolgozó parasztság harcát és az MDP vezető tevékenységét támogató és ábrázoló képzőművészeti alkotások alkotóinak jutalmazására, műfajra tekintet nélkül, a Minisztertanács Munkácsy Mihály-díj elnevezéssel képzőművészeti díjat alapít. E célból minden évben, a magyar képzőművészeti kiállítás megnyitásának napján, 3 db 6.000, 6 db 4.000 és 12 db 2.000 Ft-os díj áll rendelkezésre. A díjakat lehetőleg egyenlő arányban kell kiosztani festészeti, szobrászati és grafikai művek alkotói között, kivéve, ha valamely műfajban nem található elegendő számú, kitüntetésre érdemes művész. A díjak azonban csak akkor adhatók ki, ha azokra megfelelő számú és minden tekintetben érdemes jelölt van. Az odaítélésről hét tagú bizottság határoz, amelynek 5 tagját a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége, 1-1 tagját pedig a SZOT és a DISZ jelöli. Az odaítéléssel és az ünnepélyes kiosztással kapcsolatos költségek fedezéséről a Népművelési Minisztérium gondoskodik.²⁸⁴ A Minisztertanács az előterjesztést módosítás nélkül elfogadta, de a határozatot jogszabályként – a József Attila-díjhoz hasonlóan – szintén nem hozták nyilvánosságra. Az augusztus 20-án kiosztott 21 díjjal kivétel nélkül az augusztus 19-én megnyílt, I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon bemutatott alkotásokat jutalmazták, bizonyítva, hogy a párt nemcsak elvárja, de honorálja is a szocialista realista módszer alkalmazását. A díjazottak mezőnye a huszonéves pályakezdőtől az élete alkonyán járó művészig terjedt. Az első Munkácsy-díjasok: I. fokozat: Beck András, Ék Sándor, Pór Bertalan; II. fokozat: Bán Béla, Benedek Jenő, Berény Róbert, Bernáth Aurél, Farkas Aladár, Felekiné Gáspár Anni; III. fokozat: Csekei Zoltán, Doboszláv Lajos, Félegyházi László, Imre István, Kerényi Jenő, Kurucz Dezső, Scholz Erik, Szabó Iván, Szentiványi Lajos, Szilágyi Jolán, Tar István, Vén Emil. Bernáth és Pór Kossuth-díjasként kapták meg a Munkácsy-díjat, ami ismét azt igazolja, hogy kitüntetési hierarchiáról ekkor még nem beszélhetünk. A következő évben a Munkácsy-díjak kiosztása elmaradt, 1952-ben azonban – április 4-én – az első kiosztáshoz hasonló darabszámban folytatódott, majd 1956-ig az engedélyezett keretszám alatt, évi 16-18 főben állapodott meg.

A Kiváló Művész és Érdemes Művész kitüntető címek

Már folytak a Munkácsy-díj alapításával kapcsolatos előkészületek, amikor, részben ezzel párhuzamosan – ugyancsak a Népművelési Minisztérium pártkollégiumának határozata alapján – az MDP KV Titkársága 1950. június 28-án, Révai József előterjesztésében megtárgyalta és elfogadta a Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze és a Magyar Népköztársaság Érdemes Művésze kitüntető címekről szóló javaslatot.²⁸⁵ Az előző napon készült dokumentum szerint a szocialista-realista színjátszás ebben az évben komoly eredményeket ért el, amelyek elismerésére, további buzdításul és egyben politikai gesztusként az értelmiség felé, a legkiválóbb színészeknek, operaénekeseknek és operai művészeknek a „Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze” és a „Magyar Népköztársaság Művésze” (*sic!*) címet kell adományozni. A javaslat külön jelezte, hogy a képzőművészekre a lehetőség nem terjedne ki. Az elismerést Révai törvényerejű rendelet formájában kívánta megalapítani, s erre

²⁸⁴ MOL XIX-A-83-a 348. ülés. Az előterjesztés száma: NpM 1011/3-187/1950. Eln.a. Az irathoz csatolt, augusztus 2-ai feljegyzés szerint Révainak az ülés előtt nem volt világos, hogy az új díj pénzügyi fedezete már rendelkezésre áll, vagy pedig újólag kell előirányozni, de a munkatársa, Huszár Gyula tájékoztatása szerint a népművelési tárca abban az évben 1,01 milliót kapott Kossuth-díjra, amelyből maradt 250 ezer, tehát ebből telik a 66.000 Ft-ra. Jövőre már külön pont lesz a Munkácsy-díj, de a Kossuth-díjat ennek arányában csökkentik, tehát nem lesz többletköltség.

²⁸⁵ MOL M-KS 276.f.54.cs.106.ö.e. 3R/71.lap

rögtön szövegjavaslatot is adott. Eszerint a cím annak az elismerésnek és megbecsülésnek a kifejezésére szolgálna, amelyet a Magyar Népköztársaság érez minden olyan színművész iránt, aki egész művészi munkásságával – színpadon vagy filmen – kimagaslóan szolgálja és segíti dolgozó népünket a béke védelmében, a szocializmus építésében, kulturális fejlődésében. A cím I. fokozata a „Kiváló Művész”, II. fokozata a „Művész” lenne (a Rákosihoz felterjesztett iraton ez elé kézzel beírták: „Érdemes”). A címeket a népművelési miniszter előterjesztésére, a Minisztertanács javaslatára a NET adományozná, augusztus 20-án. A kitüntetett művész jogosult a cím és a díszjelvény viselésére, de ennél fontosabb az anyagi juttatás. A kiváló művész havi 3.600 Ft-nál, az érdemes művész 2.400 Ft-nál kevesebb havi illetményt nem kaphatna, visszavonulása esetén pedig a nyugdíj 3.000, illetve 2.000 Ft-ra kiegészítendő. Révai hozzáfűzte: a két címet legfeljebb 15-20 művésznek adnák meg (9-10 színész és 4-5 operai művész). A szövegben 2-3 zenei előadóművész is szerepelt, de ezt utóbb kihúzták. A személyi javaslatokról az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottsága határozza.²⁸⁶

A dokumentumból kitűnik, hogy eredetileg nem volt szó „érdemes” jelzőről. Ez azért különös, mert a Szovjetunióban két hasonló jellegű művészeti elismerés is létezett, a Szovjetunió Népművésze (nem „folklór” értelemben!), valamint az Oroszországi Föderáció Érdemes Művésze. Nyilvánvaló, hogy az utólag beírt kiegészítés ezt figyelembe véve történt, bár ahhoz sem férhet kétség, hogy a „Magyar Népköztársaság Művésze” kifejezés minőségjelzőként, önmagában, értelmetlen. A képzőművészek kizárása érthető, hiszen részükre már készült a Munkácsy-díj. A zenei előadóművészek kihúzása pedig előrevetítette azt az indoklást, amellyel Révai, a következő hónapban, az előterjesztést kormányülés elé vitte.

A Titkárság a javaslatot végül mindössze annyi kiegészítéssel fogadta el, hogy díszjelvény ne legyen. A határozat alapján az ügy a Minisztertanács elé került, amelynek 1950. július 14-ei ülésén került sor a jogszabálytervezet megvitatására. A július 11-ei keltezésű előterjesztés azonban egészen másfelől közelített az alapítás indokaihoz, mint a két héttel korábbi, Titkárság elé került dokumentum. Az 1938. évi VII. tc. által az állami színházak előadóművészeinek kitüntetésére létrehozott örökös tagsági intézmény jelenleg már nem felel meg a követelményeknek – fogalmaz a Révai által szignált szöveg –, nemcsak azért, mert az örökös tagok kiválasztása a múlt rendszerben történt, hanem azért is, mert ez az intézmény csak az Operaház és a Nemzeti Színház tagjainak kitüntetését teszi lehetővé. Éppen ezért örökös taggá való kinevezés már évek óta nem történt és örökös tagot többé egyáltalán nem kívánok kinevezni. Ily módon az intézmény idővel önmagától megszűnik. Szükség van viszont arra, hogy a legkiválóbb színházi, film- és operai előadóművészek méltó kitüntetésben részesülhessenek, amely a Kiváló Művész és Érdemes Művész cím adományozásával, valamint az ehhez kapcsolódó anyagi javadalmazással történne. Tekintettel arra, hogy azok a művészek, akik a cím adományozása szempontjából figyelembe jöhetnek, jelenleg is már a rendelettervezetben minimálisan előírt havi 3.600 Ft, illetve 2.400 Ft összegnél nagyobb fizetést élveznek, a cím adományozása az állam részére ténylegesen semmiféle többletkiadást nem jelent. A nyugalomba vonulás esetére biztosítani kívánt havi 3.000 Ft, illetve 2.000 Ft nyugdíj meghaladja ugyan a jelenleg előírt felső nyugdíjhatárt, azonban a cím adományozására szóba jöhető művészek között nincs olyan, akinek nyugdíjazására – előreláthatólag – belátható időn belül sor kerülne. Így tényleges költségkihatás e tekintetben sem jelentkezik. Azok az örökös tagok pedig, akik valamely címet megkapják, az örökös tagságért járó díjazásban ezután nem fognak részesülni – zárta az előterjesztést Révai.²⁸⁷

A fentiekhez több megjegyzés kívánkozik. 1938-ban az országgyűlés „a magyar nyelv pallérozása, a nemzeti irodalom istápolása s a magyar színművészet, énekművészet és

²⁸⁶ Uo. 24-25R/71. lap

²⁸⁷ MOL XIX-A-83-a-a 346. ülés. Az előterjesztés száma: 1011/5-20/1950.Eln.a.

zeneművészet fejlesztése és népszerűsítése körül szerzett maradandó érdemeik elismerésül” tiszteletbeli tag és örökös tag kitüntető címek adományozását biztosította a Nemzeti Színházban és a Magyar Királyi Operaházban. Az előbbi címet a kormányzó, az utóbbit a kultuszminiszter ítélte oda. A két intézményben összesen legfeljebb 32 örökös tag, közülük legfeljebb 14 aktív tag lehetett, élete végéig folyósított évi 3.000 pengő tiszteletdíjjal. A szabályozás nem vezetett be új fogalmat, hanem törvényi szinten rögzítette a már meglévő örökös tagság intézményét.²⁸⁸ Látható, hogy Révai a maga szempontjából ügyesen megtalálta a kapcsolódási lehetőséget a kitüntető címek létrehozása s a korábbi kultúrpolitikához kötődő, tehát számára likvidálandó örökös tagsági intézmény megszüntetése között. A kulturális forradalom jegyében fogant elképzelésből kitűnik, hogy Révai nem a művészekkel, hanem a korábbi intézményekkel kívánt leszámolni, sőt, megerősítette annak lehetőségét, hogy az egykori örökös tagok közül többen az új rendszer kitüntetettjei lehetnek. A „célszemélyek” szempontjából túl nagy változást azonban nem akart, a korábbi szövegváltozatból alighanem ezért maradtak ki a zenei előadóművészek. (A film beemelése nem jelentett lényegi módosulást, hiszen a színészi teljesítményeket nyilván nem lehetett megosztani színházi és filmszerepek között.) A szovjet példa indoklásként most sem került elő, ellenben Révai – kissé talán földhözragadt módon – az anyagi feltételek bagatellizálásával akarta megnyerni a kormány bizalmát. Lehet, hogy erre valóban szüksége volt, hiszen a címmel járó juttatások fedezetét az általa vezetett Népművelési Minisztérium költségvetésében kellett biztosítani. Az viszont nyilvánvaló, hogy megtakarításról beszélni csak átmenetileg lehetett, hiszen több évre előre nem jósolható meg, hányan lesznek a majdani kitüntetettek között az előírt fizetési minimum feletti, illetve nyugdíj közeliek.

A Minisztertanács az előterjesztést módosítás nélkül elfogadta, így az a NET elé került, amely a törvényerejű rendelet (tvr.) tervezetét 1950. július 28-án megtárgyalta és jóvá is hagyta.²⁸⁹ A július 30-án kihirdetett jogszabály a kormányülés által elfogadott előterjesztésnek megfelelően alapította meg mindkét kitüntetést, amikor kimondta, hogy a magyar színpadi kultúra fejlesztése terén szerzett kimagasló érdemek elismerésül színházi, film- és operai előadóművészek részére kitüntető cím adományozható, amelynek I. fokozata a Kiváló Művész, II. fokozata az Érdemes Művész. A címet a népművelési miniszternek a Minisztertanács elnöke útján tett előterjesztésére a NET elnöke adományozza, évente egy alkalommal, augusztus 20-án. Végül rendelkeztek a kitüntetettek megillető pénzügyi juttatásokról és szociális kedvezményekről.²⁹⁰ A Révai által pár nappal később kiadott miniszteri végrehajtási rendelet azt is meghatározta, hogy ha az Érdemes Művészt később Kiváló Művész címmel kitüntetik, akkor csak ez utóbbi jogai illetik meg.²⁹¹

Az első címek kiosztására 1950. augusztus 19-én került sor. „A magyar színpadi kultúra fejlesztése terén szerzett kimagasló érdemeinek elismerésül” a Kiváló Művész címet hatan (Bajor Gizi, Báthy Anna, Major Tamás, Palló Imre, Somlay Artúr, Székely Mihály), az Érdemes Művészt tizenegyen (Fodor János, Gobbi Hilda, Gyurkovics Mária, Honthy Hanna, Ladányi Ferenc, Latabár Kálmán, Mészáros Ági, Osváth Júlia, Rátkai Márton, Tolnay Klári, Tőkés Anna) vehettek át. Ezzel kialakult az a „15-20 fős” mezőny, amelyről Révai 1950 júniusában a titkársági ülésen beszélt. A Révai-féle, megnyerésre játszó művészetpolitika jegyében kitüntetettek között egyaránt megtaláljuk a polgári opera- és színjátszás kiválóságait (a Kiváló Művészek között négyen voltak operai vagy Nemzeti színházi örökös tagok), és az új rendszer bázisát jelentő, vezető kommunista művészeket. A következő évre az MDP Titkársága szintén 15-20 művész jutalmazását tervezte,²⁹² de végül augusztus 17-én csak

²⁸⁸ 1938. évi VII. törvénycikk a Nemzeti Színházról, 4.§.

²⁸⁹ MOL XVIII-2-b 17. ülés, 1950.

²⁹⁰ 1950. évi 27. törvényerejű rendelet.

²⁹¹ 1.011-5/23/1950. (VIII. 4.) NpM. számú rendelet 1.§.

²⁹² MOL M-KS 276.f.54.cs.154.ő.e. 5R/59.lap

három előadóművész (Harangozó Gyula, Rátkai Márton, Svéd Sándor) kapott Kiváló; és öten (Budanovics Mária, Dayka Margit, Gózon Gyula, Maklár Zoltán, Rösler Endre) Érdemes Művész címet. Ekkor nyert értelmet a végrehajtási rendelet említett korlátozó szabálya, hiszen Rátkai Márton egy év alatt Kiváló Művésszé lépett elő, de juttatást a továbbiakban csak a magasabb fokozatért kapott.

A kitüntető címek, de különösen a velük járó garantált fizetés, beváltották a művésztsadalom megnyeréséhez fűzött reményeket. Mind nehezebben védhetőnek bizonyult azonban az eredeti elképzelés, amely csak előadóművészek kitüntetését tette lehetővé. De történt más változás is. Míg Révai a nyugdíjszabályok kapcsán arról beszélt, hogy belátható időn belül nem kerül sor nyugdíjazásra, hirtelen özvegyi és hozzátartozói ellátások kerültek napirendre. Három kitüntetett művész elhunyt – Bajor Gizi 1951. február 12-ei váratlan halála (a férje megmérgezte, majd magával is végzett), Rátkai Márton 1951. szeptember 18-i időskori halála, valamint Somlay Artúr 1951. november 10-i öngyilkossága – felborította az előzetes számításokat. Mindezek miatt Révai az 1952. július 25-ei minisztertanácson, napirenden kívül előterjesztette az alapító jogszabály módosítására vonatkozó javaslatát. Mint írta, jelenleg nincs lehetőség arra, hogy alkotóművészek, színpadon kívüli előadóművészek vagy színházi és filmrendezők megkaphassák a kitüntető címet. A művészek közötti hátrányos és indokolatlan megkülönböztetést meg kell szüntetni, és a címek adományozási lehetőségét ki kell terjeszteni minden alkotó és előadóművészre. (Mintha két éve nem ő maga javasolta volna az ellenkezőjét!) Ugyancsak szükséges, hogy az eddig nem szabályozott özvegyi nyugdíjat a Kiváló Művész özvegye esetében 1.500, az Érdemes Művész özvegye esetében 1.000 Ft-ban meghatározzák, amely alapján a többi hozzátartozói és árvaellátás is automatikusan emelkedik.²⁹³ A kormány a javaslattal egyetértett, és ez történt a NET augusztus 11-ei ülésén is.²⁹⁴ Ennek nyomán az az adományozás lehetőségét „a szocialista kultúra fejlesztése terén kimagasló érdemeket szerzett művészek részére” terjesztették ki, és kiegészítették a nyugdíjszabályokat.²⁹⁵ Így 1952. augusztus 19-én már ez alapján oszthattak ki hét Kiváló és tizenhét Érdemes Művész címet. A „művészek közötti hátrányos és indokolatlan megkülönböztetés” megszüntetése olyan fényesre sikerült, hogy az első kategóriában előadóművészt nem is találunk, hanem kifejezetten az elmúlt rendszerben indult, de immár a szocialista művészetpolitika fémjelzésére szolgáló képző-, színház- és zeneművészeket jutalmaztak: Csók István, Fischer Annie, Kisfaludy Strobl Zsigmond, Nádasdy Kálmán, Oláh Gusztáv, Pátzay Pál és Zathureczky Ede. Az Érdemes Művészek palettája még ennél is szélesebb: Bartos Gyula, Bán Frigyes, Bernáth Aurél, Bihari József, Feleki Kamill, Ferenczi Noémi, Ferencsik János, Gellért Endre, Keleti Márton, Kenessey Jenő, Lukács Pál, Mikus Sándor, Pór Bertalan, Rátz Aladár, Somogyi László, Szabó Ferenc, Szőnyi István. Ezzel a kiegyenlítés megtörtént, s a következő évtől már tudatosan figyeltek a művészeti ágak megfelelő arányára. Az eredeti kitüntetési elvek között azonban továbbra is maradt egy korlátozó rendelkezés: az évi egyszeri adományozási lehetőség. Ezzel a kormány 1952 végén szembesült. Történt ugyanis, hogy az „ellenségéből” addigra „társutassá” minősített, s immár kétszeres Kossuth-díjas Kodály Zoltánt, 70. születésnapja alkalmából újabb elismerésben kívánták részesíteni, s ezt a Kiváló Művész cím adományozásával látták megvalósíthatónak. 1952. december 12-én Kodály, ezzel az indoklással, meg is kapta a kitüntetést, jóllehet a jogszabály szerint erre csak augusztus 20-án lett volna lehetőség. Az esetet egyediként kezelve egyelőre nem látszott szükségesnek intézkedés, azonban 1954 elején Rudnay Gyulát is hasonló elismeréssel kívánták jutalmazni. A kormány tehát sietve elfogadta és a NET elé terjesztette az újabb jogszabály módosítást. Az indoklás szerint a gyakorlatban a cím odaítélésének megkötöttsége

²⁹³ MOL XIX-A-83-a-a 444. ülés. Az előterjesztés száma: 0476/1952.Biz.

²⁹⁴ MOL XVIII-2-b 10. ülés, 1952.

²⁹⁵ 1952. évi 14. törvényerejű rendelet.

nem vált be, s a művészek számára is ösztönzőbb lenne, ha év közben is elismerhetnének egy-egy kiváló teljesítményt, sőt „a cím a művészi alkotás nyilvánosságra hozatalával egyidejűleg kerülne adományozásra”. Ez utóbbi kitétel egyértelműen Rudnaynak szólt, hiszen a NET 1954. február 23-án nemcsak a módosítást, hanem a festőművész kitüntetését is megszavazta, „gyűjteményes kiállítása alkalmából”.²⁹⁶ Így aztán az adományozás időpontjával kapcsolatban hatályát veszítette az „évenként egy alkalommal, augusztus 20-án” szövegrész.²⁹⁷ A zsilip ezzel végleg kinyílt: ez év folyamán, további három időpontban, indoklással vagy anélkül, összesen hét Kiváló és tizenegy Érdemes Művész címet ítéltek oda. S még egy megjegyzés: az „érdemes” és „kiváló” jelzőket nemcsak művészekre alkalmazták. 1952-től a kormány sorra alapította az Érdemes és Kiváló Orvos, Gyógyszerész, Vasutas címeket, s a tucatnyi egyéb, csak „kiváló” jelzőjű kitüntetések (bányász, kohász, tanító stb.), akárcsak a Kossuth-díj kategóriáinál. Ezek aztán idővel átalakultak vagy megszűntek.²⁹⁸

Erkel Ferenc-díj és Liszt Ferenc-díj

Amint láttuk, a Kiváló és Érdemes Művész címek alapításánál az eredetileg zeneművészeknek is szánt elismerésből végül kihagyták a zenei területet. Ezt a hiányt kívánta pótolni Révai az Erkel- és a Liszt-díjak létrehozásával. Az erről szóló javaslatot az MDP Titkársága 1951. október 5-én vitatta meg, már szokott módon, a „különfélék” között. A jegyzőkönyv meglehetősen szűkszavúan rögzítette, hogy „a Titkárság a zenei plénum alkalmából hozzájárul az előadók és zeneszerzők részére Erkel- és Liszt-díj létesítéséhez. (A díjak kisebbek legyenek, mint a Kossuth-díj.)” Külön előterjesztés nem készült.²⁹⁹

A téma október 26-án került kormányülés elé, ismét napirenden kívül. A Jánosi Ferenc – Révai első miniszterhelyettese – által jegyzett, október 22-ei keltezésű határozati javaslat szerint kiváló zeneszerzőink és zenei előadóművészeink jutalmazására és ösztönzésére jelenleg a Kossuth-díjon kívül más díj nincs, az pedig csak egészen kis számú kiváló zeneművész kitüntetését teszi lehetővé. Ezért szükségessé vált a szocialista fejlődésünket szolgáló, művészileg színvonalas munkát végző zeneszerzők kitüntetésére Erkel Ferenc-díj, és a zenei előadóművészek kitüntetésére Liszt Ferenc-díj elnevezéssel új zenei díjak létesítése. Az évenként kiosztásra kerülő díjak együttes összege és egyéb költségek mintegy 55.000 Ft-ot tennének ki, amelynek fedezetéről az 1952-es évre a Népművelési Minisztérium költségvetésében gondoskodtak. A díj javasolt szabályai a következők voltak: Szocialista fejlődésünket szolgáló, színvonalas művészi tevékenységet kifejtő zeneszerzőink ösztönzésére és jutalmazására Erkel Ferenc-díj, zenei előadóművészeink kitüntetésére pedig Liszt Ferenc-díj elnevezéssel zenei díjak alapítását határozza el a Minisztertanács. E célból minden évben a felszabadulás ünnepén, április 4-én (először 1952-ben), az Erkel-díjból 1 db 6.000 Ft-os I. díj, 3 db 4.000 Ft-os II. díj és 5 db 2.000 Ft-os III. díj; a Liszt-díjból 1 db 5.000 Ft-os I. díj, 3 db 3.000 Ft-os II. díj és 5 db 2.000 Ft-os III. díj osztható ki, ha azokra megfelelő számú és minden tekintetben érdemes jelölt van. Az odaítélésről öttagú bizottság határoz, amelynek tagjait a népművelési miniszter nevezi ki, 3 tagot a Magyar Zeneművészek Szövetsége, 1-1 tagot pedig a SZOT és a DISZ javaslatára. A bizottság határozatához a népművelési miniszter jóváhagyása szükséges. Az odaítéléssel és a kiosztással kapcsolatos költségek fedezéséről a tárca gondoskodik. E határozatot a Magyar Közlönyben közzétenni nem kell.³⁰⁰

²⁹⁶ MOL XVIII-2-b 3. ülés, 1954.

²⁹⁷ 1954. évi 5. törvényerejű rendelet.

²⁹⁸ Vö.: A Magyar Népköztársaság kitüntetései. (Szerk.: Besnyő Károly), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

²⁹⁹ MOL M-KS 276.f.54.cs.163.ő.e. 5R/59.lap.

³⁰⁰ MOL XIX-A-83-a 407. ülés. Az előterjesztés száma: NpM 0720/1951/biz-62/1951/0.cs.

Amit látjuk, az előterjesztés szövege lényegében lemásolta a Munkácsy-díj javaslatát, a díjak száma és összege kivételével. Az ülésen ez utóbbi kapcsán vita alakult ki. Molnár Erik igazságügy-miniszter nem tartotta helyesnek, hogy a Liszt-díj alacsonyabb összegű. Úgy néz ki, mintha Erkel nagyobb művésznak tartanánk. Ezzel egyetértve, Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes javasolta, hogy mindkét díj egyformán 5.000-Ft-os legyen. A kormány végül ezzel a módosítással fogadta el a határozatot.

A díjak átadása 1952. április 4-én megtörtént. Az esemény azért is fordulópont, mert ez volt az első alkalom, hogy mind a négy, addig létesített miniszteri művészeti díjat – az eredetileg más dátumokhoz köthetőket is – egyszerre adták át. (Ettől kezdve 1989-ig ez maradt a kitüntetések napja.) Erkel-díjban tízen részesültek, ebből ketten megosztva, tehát a keretszámon belül maradva: I. fokozat: Ránki György; II. fokozat: Dávid Gyula, Mihály András, Sárközy István; III. fokozat: Járdányi Pál, Kókai Rezső, Vass Lajos, Vincze Imre, továbbá Kerekes János és Polgár Tibor megosztva. Liszt-díjat kilencen kaptak: I. fokozat: (a már Kossuth-díjas) Gyurkovics Mária; II. fokozat: Komor Vilmos, Udvardy Tibor, a Tátrai-vonósnégyes (Dénes Vera, Iványi József, Rényi Albert, Tátrai Vilmos); III. fokozat: Kórodi András, Kovács Dénes, Mihály Ferenc, Sebők György, Szecsődi Irén. Az adományozás a következő években folyamatos volt. 1956-ig az Erkel-díjból évi 6-8, a Liszt-díjból 6-9 darabot ítéltek oda, és nemcsak a teljes keretszámot, de olykor egyes fokozatokat sem adták ki.

Jászai Mari-díj

A Kiváló és Érdemes Művész címek 1952-es, valamennyi művészeti ágra történt kiterjesztéséből szükségképpen következett az önálló, miniszteri adományozású színművészeti elismerés. A Jászai Mari-díj létesítéséről szóló előterjesztést, az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint a Népművelési Minisztérium közös javaslatként, az MDP Titkársága 1953. február 4-én tárgyalta. A napirend előadója a pártfunkcionárius Horváth Márton volt, aki – Jánosi Ferencsel együtt – a február 2-ai keltű határozat-tervezetet is jegyezte.³⁰¹

Az előterjesztők javasolták, hogy a színház és a film művészei azon kiemelkedő teljesítményeinek jutalmazására, amelyek a Kossuth-díjjal való kitüntetésre még nem érettek, a Népművelési Minisztérium – a régebben írók, zeneművészek és képzőművészek részére alapított elismerésekhez hasonlóan – létesítsen Jászai Mari-díjat. Ezt, meghatározott alakításért vagy rendezésért, évente egyszer, április 4-én, a népművelési miniszter adományozza, a Színház- és Filmművészeti Szövetség javaslatait figyelembe véve. A díjnak két szintje legyen, 8 db 6.000 és 12 db 3.000 Ft-os fokozat, s a fedezéséhez szükséges évi 84.000 Ft összeget ebben az évben 50%-ban a Színházi, illetve Filmfőosztály rendelkezésére álló minisztériumi premizálási összeg terhére, 50%-ban pedig ún. póthitel segítségével biztosítsák.³⁰² A Titkárság a javaslatot azzal a módosítással fogadta el, hogy évente csak 4 db 6.000 és 6 db 3.000 Ft-os jutalom osztható ki.³⁰³

A téma ezután – szokás szerint – a Minisztertanács, helyesebben a Minisztertanács Elnöksége elé került. (Az Elnökséget a miniszterelnök és helyettesei alkották, az ülésre az egyes napirendi pontokban érintett minisztereket meghívták.) Az 1953. február 27-ei ülésen Révai az új díj alapítását azzal indokolta, hogy a kiváló zenei előadóművészek jutalmazására és ösztönzésére a Minisztertanács 1951-ben Liszt-díjat alapított, mert a Kossuth-díj csak igen kevés számú művész kitüntetését teszi lehetővé. Ugyanebből az okból szükségessé vált kiváló színészeink, filmszínészeink, színpadi és filmrendezőink kitüntetésére Jászai Mari-díj létesítése. Az évenként kiosztásra kerülő 4 db 6.000 és 6 db 3.000 Ft-os díj, valamint az

³⁰¹ MOL M-KS 276.f.54.cs. 229.ö.e. 7R/138.lap.

³⁰² Uo. 127R/138.lap.

³⁰³ Uo. 7R/138.lap.

odaítélással és az ünnepélyes kiosztással kapcsolatos egyéb költségek együttes összege mintegy 50.000 Ft-ot tesz ki, az 1953. évi költségek a színházi célok támogatására előirányzott keretből elérendő megtakarításból fedezhetők. A korábbiaktól eltérően a díj alapítólevelét Révai nyilvános minisztertanácsi határozatként javasolta kiadni.³⁰⁴

Az ülésen elnöklő Rákosi javaslatára a február 11-ei dátumú határozat-tervezetet és a díjak fedezetére vonatkozó javaslatot változtatás nélkül elfogadták. A Jászai Mari-díj alapításáról szóló kormányhatározat a *Magyar Közlöny*ben jelent meg. Eszerint a díj a szocialista-realista színjátszás fejlődését szolgáló színészek, filmszínészek, színpadi- és filmrendezők kitüntetésére szolgál. Adományozása minden év április 4-én, az előző év folyamán elért teljesítmény alapján történik. Kiadható 4 db 6.000 Ft-os és 6 db 3.000 Ft-os díj, ha azokra megfelelő számú és minden tekintetben érdemes jelölt van. A díjat a népművelési miniszter ítéli oda, a Színház- és Filmművészeti Szövetség véleményének meghallgatása után.³⁰⁵

Az első Jászai-díjakat 1953. április 4-én osztották ki, a többi művészeti díjjal egyszerre: I. fokozat: Apáthy Imre, Rajczy Lajos, Szemethy Endre; II. fokozat: Jánoki Sándor, Lengyel Erzs, Mánya Lajos, Pagonyi János, Szabó Sándor, Szöllösi Irén. A díjazottak neve és a díjak indokolása most először jelent meg a *Népművelési Közlöny*ben (ezt korábban „csak” a *Szabad Nép* közölte).³⁰⁶ Az ekkorra már tudatosan tervezett hierarchia miatt a kitüntetettek között Kossuth-díjas művész nem volt. A következő két évben 10-11 db, 1956-ban 18 db Jászai-díjat osztottak ki. Ekkor már három kategória létezett, ugyanis az irodalmi és művészeti díjakról szóló 1955-ös kormányhatározat újraszabályozta és egységesítette az öt kitüntetést. A díjak lassan kikristályosodó rendszere megkövetelte az egyértelmű jogi szabályozást, bár Révai és az ekkor már Darvas József által vezetett népművelési tárca számára a korábban zárt körben kihirdetett döntések kényelmes módosítási lehetőségeket biztosítottak. Az a tény, hogy már a Jászai-díjról szóló döntés is nyilvános kormányhatározatként látott napvilágot, egyértelműen jelezte a törekvést a kitüntetési rendszer konszolidálására. A „szintézist” szolgáló 1955-ös jogszabály – amelyet a kormány Elnöksége saját hatáskörben, ülésen kívül adott ki – kimondta, hogy a Minisztertanács a kiemelkedő szocialista realista irodalmi és művészeti alkotómunka, valamint a kiváló előadóművészi tevékenység kitüntetésére – elsősorban fiatal írók és művészek jutalmazására – létesített, oklevéllel és plakettel is járó, irodalmi és művészeti díjak számát és összegét a következőképpen állapítja meg (zárójelben: fokozat/db/Ft): Erkel Ferenc-díj (I/1/10.000; II/2/7.000; III/3/5.000), Jászai Mari-díj (I/4/8.000; II/6/6.000; III/8/4.000), József Attila-díj (I/3/10.000; II/4/7.000; III/6/5.000), Liszt Ferenc-díj (I/1/8.000; II/2/6.000; III/3/4.000), Munkácsy Mihály-díj (I/3/10.000; II/5/7.000; III/10/5.000). A díjakat csak akkor lehet kiadni, ha azokra minden tekintetben érdemes jelölt van. Az odaítélésről a népművelési miniszter dönt, a szakszövetségek javaslata alapján, a SZOT és a DISZ meghallgatásával. A díjak költségeit a népművelési tárca fedezi.³⁰⁷

Ybl Miklós-díj

A művészeti díjak rendszerében „kakukktójásként” helyezkedett el az Ybl Miklós-díj, amely egyedülként nem Révai nevéhez és minisztériumához köthető. A díj alapítására az MDP Politikai Bizottságának 1953. október 21-ei ülésén, a különféle között, Gerő Ernő, mint első miniszterelnök-helyettes tett javaslatot.³⁰⁸ Az október 15-ei dátumú előterjesztés szerint az építőművészet jelentősége szociális és kulturális beruházásaink fokozódásával egyre emelkedik. Nagyarányú lakóház építkezéseink és középületeink jelentősen befolyásolják a

³⁰⁴ MOL XIX-A-83-a 478. Eln. ülés. A határozat iktatószáma: 0478/11/1953.

³⁰⁵ 1006/1953. (III. 1.) MT. számú határozat.

³⁰⁶ Népművelési Közlöny, 1953. április 11. 56–57. o.

³⁰⁷ 1040/1955. (IV.1.) MT. számú határozat.

³⁰⁸ MOL M-KS 276.f.53.cs. 142.ö.e. 5R/52.lap.

városképet, „ezért a célszerűsége túlmenően a művészeti kiképzés igénye is döntő fontosságú.” A különböző művészeti ágaknak már megvannak a maguk díjai, azonban az építőművészeknek ilyen irányú jutalmazása eddig megoldatlan. Minthogy az Építészeti Tanács (ÉT) létesítésekor már kimondta a kormány annak szükségességét, hogy az ÉT jutalmazza meg a kiváló építészeti és városépítészeti alkotások tervezőit, illetve az ilyen irányú tudományos munkák szerzőit, a fentiek alapján a múlt legismertebb nevű magyar építőművészeről, Ybl Miklósról elnevezett építőművészeti díjat kell alapítani. A csatolt határozat-tervezet szerint a kiemelkedő szocialista-realista építészeti és városépítészeti alkotások tervezői és az ilyen irányú tudományos munkák szerzői Ybl-díjjal tüntethetők ki, évente 6-6 db 7.000 és 5.000 Ft-os kategóriában.³⁰⁹

A javaslatot a PB azzal a kikötéssel fogadta el, hogy az átadás napja ne április 4-e legyen (bár erről az írásos anyagban nem is volt szó). A témát ezután a Minisztertanács október 30-ai ülésén tűzték napirendre, ismét Gerő előterjesztésében. A határozati javaslat szó szerint megegyezett a PB elé került szöveggel. A díj odaítélése eredetileg az ÉT feladata lett volna, a Magyar Építőművészek Szövetsége meghallgatásával, de Gerő szóban javasolta az adományozás minisztertanácsai hatáskörbe vonását.³¹⁰ A kormány ezzel a módosítással fogadta el a javaslatot, így az Ybl-díj – formálisan – rögtön magasabb szintű lett a népművelési miniszter díjainál. (Így már nem igényelt magyarázatot, miért nem azokkal együtt adják át.) Az első 12 kitüntetettéről ugyanezen az ülésen határoztak: I. fokozat: Gádoros Lajos, Janáky István, Károlyi Antal, Nyíri István, Rimanóczy Gyula, Weiner Tibor; II. fokozat: Körner József, Szrogh György, Valentiny Károly, Winkler Oszkár, Zilahy István, Zöldy Emil. Az Ybl Miklós-díj alapításáról szóló határozat megjelent a *Magyar Közlönyben*.³¹¹ A díjat 1956-ig további 24 építész kapta meg, tehát nem használták ki az éves keretszámot. (Az odaítélés 1955-től szintén kormányhatározatokban történt.) 1956 elején a kategóriákat 5-5 db 10.000 és 5.000 Ft-os díjra módosították, továbbá a javaslattétel jogát az ÉT helyett az építésügyi miniszterre bízta.³¹² Az Ybl-díj létrehozása tehát szervesen illeszkedett a kulturális forradalom célrendszeréhez, egyúttal rávilágított arra is, hogy a művészeti díjak rendszerében helye van a tudománnyal, illetve mérnöki-műszaki teljesítménnyel közvetlenül összefüggő művészi alkotómunka elismerésének is.

A díjak utóélete

A *Kossuth-díj* adományozási szabályai 1963-ig lényegében nem változtak. Ekkor a tudományos, műszaki, gazdasági, termelési, gyógyászati, pedagógiai alkotó tevékenység elismerésére különválasztották az Állami Díjat, egyben újraszabályozták a Kossuth-díjat, amely kizárólag irodalmi és a művészeti elismeréssé vált. 1965-ben már eszerint adományozták a kitüntetések. Az átadás időpontját évenként egy alkalommal, április 4-re tűzték ki.³¹³ 1965-ben újraszabályozták a pénzjutalmakat: I. (100.000), II. (75.000) és III. (50.000 Ft).³¹⁴ 1966-tól a díj átadását háromévenként egy alkalomra írták elő, de később ettől különböző okokkal eltértek, így a gyakorlatban 2-3 éves átadási ciklusok alakultak ki.³¹⁵ (Nem adományozták Kossuth-díjat a következő években: 1964, 1967, 1968, 1969, 1971, 1972, 1974, 1976, 1977, 1979, 1981, 1982, 1984, 1986, 1987, 1989.) 1978-tól megszüntették

³⁰⁹ Uo. 40R/52.lap.

³¹⁰ MOL XIX-A-83-a 513. ülés. Az előterjesztés száma: 239/g/53.

³¹¹ 1069/1953. (XI.6.) MT. számú határozat.

³¹² 1004/1956. (I.7.) MT. számú határozat.

³¹³ 1963. évi 36. törvényerejű rendelet, valamint a végrehajtásáról rendelkező 1027/1964. (IX. 29.) Korm. számú határozat.

³¹⁴ 1965. évi 5. törvényerejű rendelet, valamint a végrehajtásáról rendelkező 1006/1965. (II. 28.) Korm. számú határozat.

³¹⁵ 1966. évi 26. törvényerejű rendelet, továbbá 1015/1974. (IV. 14.) Mt. számú határozat.

a fokozati különbségeket és egységesítették a díjjal járó pénzjutalmat (80.000 Ft). Ekkor szűnt meg az utoljára 1963-ban odaítélt Nagydíj is.³¹⁶ 1985-ben a jutalomösszeg megállapítását is kormányhatáskörbe utalták.³¹⁷ A díj összege ez évtől 200.000 Ft-ra nőtt. Az 1990-es újraalapítás óta a Kossuth-díjat és a Széchenyi-díjat a kormány javaslatára a köztársasági elnök adományozza, díj és nagydíj fokozatban, ismét március 15-én. Összege az előző évi nettó átlagkereset ötszöröse, 50 vagy 100.000 Ft-ra kerekítve (a nagydíj ennek duplája). 2008-ban a díjjal járó pénzjutalom 6.850.000 Ft volt. 1990-ben – akárcsak 1948-ban – posztumusz díjakat is odaítéltek.³¹⁸

A *Kiváló Művész* és *Érdemes Művész* kitüntetések 1954-től kezdve a legkülönbözőbb időpontokban és indoklásokkal, gyakorta egyedileg ítélték oda. 1964-től az adományozás átkerült a Minisztertanács hatáskörébe. Az odaítélt címekhez már nem járt a bérgarancia (míg a korábbi díjazottakat továbbra is megillette), ellenben a jogszabály nyugdíjpótlékot állapított meg, rögzítve az így kiegészített nyugdíj havi minimumát. Az átadás időpontját hallgatólagos főszabályként már 1958-tól április 4-éhez kötötték, jogszabályban rögzítetten 1964-től „általában”, 1966-tól kifejezetten minden év április 4-ét jelölték meg. A soron kívüli adományozási gyakorlat azonban – amellyel a művészetpolitikát irányító Aczél György előszeretettel élt – egészen a hetvenes évek végéig folytatódott.³¹⁹ Az utoljára 1990. március 15-én kiosztott Kiváló Művész és Érdemes Művész címek az 1989–90-es politikai rendszerváltozás nyomán, 1991. augusztus 1-jén megszűntek.³²⁰ A kitüntetések azonban a kormány, 1996-ban, a művésztszadalom nyomására, ún. művészeti középdíjként újraalapította.³²¹ A Kossuth-díj mindenkori pénzjutalmának 50, illetve 30%-ával járó Magyar Köztársaság Kiváló Művésze díjat, illetve Magyar Köztársaság Érdemes Művésze díjat a kormány évente, március 15-én, a jogszabályban meghatározott darabszámban és feltételekkel adományozza. Az újonnan alapított, irodalmi teljesítményekért adományozható Magyar Köztársaság Babérkoszorúja díj szintén a Kossuth-díj pénzjutalmának 50%-ával jár. Ami a miniszteri *művészeti díjakat* illeti, a kormány 1958-ban Balázs Béla-díj elnevezéssel új filmművészeti díjat alapított, egyben azzal egészítette ki az 1955-ös határozatot, hogy a pénzügyi összereten belül az egyes fokozatokat eltérő számban is ki lehet osztani.³²² 1959-ben az Ybl-díj szabályai is változtak: szűkítették az adományozás feltételeit, illetve a díj odaítélését az építésügyi tárca hatáskörébe utalták.³²³ 1963-ban ismét megállapították az irodalmi és művészeti díjak keretszámait, amelybe most már a miniszteri szintű Ybl-díjat is belefoglalhatták.³²⁴ Újabb átfogó szabályozás 1969-ben és 1977-ben történt, ez utóbbi leglényegesebb eleme – akárcsak a Kossuth-díjnál – a fokozati különbségek megszűnése volt.³²⁵ A miniszter által adományozható művészeti díjakat a művelődési és közoktatási miniszter 1992-ben újraalapította, s a paletta az évek során újabb művészeti ágakkal bővült.

³¹⁶ 1977. évi 24. törvényerejű rendelet, valamint a végrehajtásáról rendelkező 1040/1977. (X. 5.) Mt. számú határozat.

³¹⁷ 1985. évi 12. törvényerejű rendelet.

³¹⁸ 2001. évi XI. törvénnyel és 2008. évi LXXI. törvénnyel módosított 1990. évi XII. törvény. A jelenlegi adományozási szabályokat a 271/2008. (XI. 18.) Korm. számú rendelet tartalmazza.

³¹⁹ 1963. évi 36. törvényerejű rendelet és a végrehajtásáról rendelkező 1027/1964. (IX. 29.) Korm. számú határozat; valamint 1966. évi 26. törvényerejű rendelet és a végrehajtásáról rendelkező 1019/1966. (XI.6.) Korm. számú határozat.

³²⁰ 1991. évi XXXI. törvény, 5.§ (1) bek.

³²¹ 99/1996.(VII.10.) Korm. számú rendelet a Magyar Köztársaság Kiváló Művésze, a Magyar Köztársaság Érdemes Művésze, a Magyar Köztársaság Babérkoszorúja díj alapításáról. Ezt felváltotta a 268/2004. (IX.24.) Korm. számú rendelet. A jelenleg hatályos szabályozást a 271/2008. (XI. 18.) Korm. számú rendelet tartalmazza.

³²² 1038/1958. (X. 11.) Korm. számú határozat.

³²³ 4/1959. (II.8.) ÉM. számú rendelet, valamint 1009/1959. (IV.1.) Korm. számú határozat.

³²⁴ 1029/1963. (XII.27.) Korm. számú határozat.

³²⁵ 1010/1969. (III. 28.) Korm. számú és 1021/1969. (V. 25.) Korm. számú határozat, valamint 1006/1977. (II. 17.) MT. számú határozat. Az 1991. évi XXXI. tv. ezeket is hatályon kívül helyezte.

Jelenleg a miniszter 19 féle művészeti díjat adományoz.³²⁶ Az immár nem művészeti, hanem szakmai elismerésnek tekintett Ybl-díj új szabályait 1992-ben a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter állapította meg.³²⁷

1948–56 között irodalmi és művészeti területen Kossuth-díjjal 217, József Attila-díjjal 129, Munkácsy-díjjal 112, Jászai-díjjal 48, Liszt-díjjal 45, Erkel-díjjal 38, Ybl-díjjal 36 személyt jutalmaztak (sokukat kétféle vagy több alkalommal, illetve művészeti kollektíva tagjaként). Kiváló Művész címet 43-an, Érdemes Művész címet 91-en kaptak. Ez összesen 759 művészeti kitüntetés. Az akkor megalapozott rendszer a hatvanas évek közepétől kiszámíthatóvá vált, a művészeti teljesítmények fokozatosság elve alapján történő értékelése hierarchikus felépítménnyé alakult. A művészetpolitika irányítói számára lehetőség nyílt a művészeti díjak hosszú távú tervezésére. A szisztéma a különleges tehetségek számára természetesen elfogadhatatlan volt, de a művésztszadalom egésze, hallgatólagosan, magáévá tette, s az ezzel járó erkölcsi és anyagi előnyöket a mai napig őrzi.

³²⁶ 4/1992. (III. 6.) MKM. számú rendelet. A hatályos szabályozást a 3/1999. (II. 24.) NKÖM számú rendelet tartalmazza.

³²⁷ 5/1992. (II. 21.) KTM. számú rendelet. A hatályos szabályozást a 21/2008. (X. 22.) NFGM számú rendelet tartalmazza, amely az Ybl-díj mellett más építészeti szakmai díjakról is rendelkezik.

VI. Filmpolitika a művészeti díjak tükrében

Az előző fejezetben bemutatott kitüntetési hierarchia kialakulását és értékrendjének változásait a továbbiakban a filmművészet elemzésével illusztrálom. 1948–56 között 82, filmekben is szereplő színművész összesen 130 művészeti kitüntetést vehetett át. Odaítéltek 44 Kossuth-díjat, 15 Kiváló Művész címet, 34 Érdemes Művész címet és 37 Jászai Mari-díjat. Formális értelemben a Kossuth-díj volt a legmagasabb elismerés. Az átadott kitüntetések számaránya azonban nem ezt mutatta. Az igazi értékmérő szerepét a Kiváló Művész cím vette át. A hierarchia csúcsán a *Kossuth-díjas Kiváló Művészek* 15 fős csoportja állt: Bajor Gizi, Bihari József, Dayka Margit, Gobbi Hilda, Gózon Gyula, Ladányi Ferenc, Latabár Kálmán, Major Tamás, Maklár Zoltán, Mészáros Ági, Rátkai Márton, Somlay Artúr, Tolnay Klári, Tőkés Anna és Uray Tivadar. A kultúrpolitika szerint ők számítottak mértékadónak, s ezt új és új elismerésekkel tudatosították. Olyannyira, hogy a kiosztott 130 kitüntetés közel egyharmadát (47-et) ők tizenöten mondhatták magukénak. A Kiváló Művész cím ekkor még magasabb értékét bizonyítja az is, hogy ennek birtokosai – egy kivétellel – valamennyien már Kossuth-díjasként részesültek e kitüntetésben. (A kivétel Uray, aki egy évvel előbb lett Kiváló Művész.) Ráadásul hatan (Bihari, Major, Mészáros, Pécsi, Somlay, Tolnay) a Kossuth-díjat előzőleg kétszer is megkapták.

Ha az elismerések időbeli eloszlását vesszük szemügyre, Bajor Gizi, Major Tamás és Somlay Artúr 1948-ban az elsők között lettek Kossuth-díjasok, és 1950-ben szintén az elsők között Kiváló Művészek is. Ez utóbbi különösen fontos, hiszen a sorrendet később rendszerint betartották, ezzel fejezve ki a „művészi fejlődést”. Akik tehát az Érdemes Művész kihagyásával rögtön Kiváló Művészek lettek, azok különösen magas elismerésben részesültek. Somlay 1951-ben (öngyilkossága évében), Major 1955-ben újabb Kossuth-díjat kapott.

A további 12 Kiváló Művész előbb Érdemes Művész lett, de az átlagos várakozási idő alig volt több három évnél. Kiemelendő közülük is Bihari József, aki egyedülálló módon három éven belül kapott meg négy kitüntetést (1951: Kossuth-díj, 1952: Érdemes Művész, 1953: újabb Kossuth-díj és Kiváló Művész). Dayka, Rátkai és Uray szintén három éven belül lettek Kossuth-díjas, Érdemes és Kiváló Művészek. Mészáros és Tolnay 1950–54 között kapták a négy-négy díjat (két Kossuth-díj, Érdemes és Kiváló Művész). Ladányit és Latabárt négy, Gózont, Maklárt és Tökést öt, Gobbit hét esztendő alatt jutalmaztak három-három kitüntetéssel.

A kiosztott 34 Érdemes Művész címből tizenkettőt a már említett Kiváló Művészek kaptak meg. A többi 22 kitüntetett között 10 Kossuth-díjas van; 12 színész pedig 1957 előtt nem lépett tovább. (Ez utóbbiak egyébként mind 1954–56 között lettek Érdemes Művészek.) A kiosztott 44 Kossuth-díjból húszat szintén a későbbi Kiváló Művészek kapták. A többi 24 kitüntetett közül tizenegyet 10 olyan színész kapott, akik a korszakban Érdemes Művész címben is részesültek. A maradék tizenhárom pedig 12 olyan színész birtokolta, akik 1956-ig nem érték el az Érdemes Művész címet.

A kitüntetési hierarchia második lépcsőjét tehát a tíz *Kossuth-díjas Érdemes Művész* alkotta: Ajtay Andor, Apáthi Imre, Bartos Gyula, Básti Lajos, Bessenyei Ferenc (kétszeres Kossuth-díjas), Bulla Elma, Feleki Kamill, Somogyi Erzsi, Szörényi Éva és Tompa Sándor. A harmadik csoportba pedig az a 24 színművész tartozott, akik – legalábbis 1957 előtt – csak a felülről számított harmadik lépcsőig jutottak el. Ők a *csak Kossuth-díjas* Ascher Oszkár, Balázs Samu, Barsi Béla, Gábor Miklós, Görbe János, Molnár Tibor, Olty Magda, Pécsi Sándor (kétszeres), Simon Zsuzsa, Solti Bertalan, Szabó Samu és Ungvári László (12 fő); valamint a *csak Érdemes Művész* Berky Lili, Gellért Lajos, Greguss Zoltán, Horváth Ferenc,

Kováts Terus, Nagy Adorján, Pethes Ferenc, Pethes Sándor, Rajnay Gábor, Somló István, Tapolczay Gyula és Tímár József (szintén 12 fő).

Nem esett még szó a *Jászai Mari-díjról*. Szándékosan választottam külön. 1953–56 között 37 díjat osztottak ki 36 színművésznek (Bánki Zsuzsa kétszer kapta meg), de nemcsak a nagyarányú éves átlagszám miatt tér el ez az elismerés a többitől. A kitüntetettek között ugyanis csupán három olyan művész van, akik még e korszakban elnyerték az Érdemes Művész címet vagy a Kossuth-díjat (Apáthi, Molnár és Olty). A Jászai-díj tehát ekkor a hierarchia negyedik lépcsőfokának volt tekinthető, ám jellegénél fogva elkülönült a felső háromtól. Nem egyszerűen életkori díj volt ugyanis, bár 1955-ben ilyen értelemben módosították az alapító jogszabályt. Egyrészt azért, mert korábban pl. Pécsi Sándor 29, Mészáros Ági 31 évesen már megkapták első Kossuth-díjukat, másrészt pedig azért, mert a Jászai-díjjal elsőként elismert hét színművész átlagéletkora – nem számítva a 24 éves Lengyel Erzsit – 41 év volt. Szemethy Endre pl. 50 esztendősen lett Jászai-díjas. (Ebben az időszakban egyébként gyakori volt a fiatalon elért Kossuth-díj: pl. Juhász Ferenc költőt 23, Heckenast Gusztáv történészt 27, Aczél Tamás író 28, Horvai István színházrendezőt 29, Rábai Miklós koreográfust 31 éves korában tüntették ki.) A Jászai-díj bevezetésével Révai kezdőkre és haladókra osztotta a színészmezőnyt, de átjárhatóságot ekkor még nem, vagy csak kis mértékben biztosított.

Nem lenne teljes a témakör bemutatása, ha figyelmen kívül hagynánk a hivatalos indoklásokat. A Kossuth-díjhoz mindig konkrét szöveg tartozott. A tárgyalt időszakban csupán négyen kapták meg színészi alakításaikért általában (Ascher, Bajor, Major első Kossuth-díja díja és Somlay; nem véletlen, hogy az utóbbi három 1948-ban, az első kiosztáskor). Az összes többi díjazott egyedi indoklásban részesült. Ezek filmbeli, illetve klasszikus vagy kortárs színdarabbeli alakításokra vonatkoztak. Három esetben (Apáthi, Major második Kossuth-díja és Simon) nem színészi teljesítményért ítélték oda, hanem rendezői, illetve színházvezetői tevékenységért. A kétszeres Kossuth-díjasok esetében a döntéshozók igyekeztek széles skálán mozogni (azaz: ha az egyik díj filmszerepért adatott, a másik legyen színházi, vagy fordítva). Csupán Pécsi kapta mindkét alkalommal filmszerepeiért, illetve Bessenyei mindkét alkalommal klasszikus színpadi alakításaiért. Meglepő ugyanakkor, hogy – Pécsin kívül – mindössze négyen kaptak díjat csak filmszerepért (Balázs Samu, Görbe, Molnár, Solti), míg közel húsz színművész kitüntetésének indoklásában színdarabok szerepelnek. A klasszikusok és kortárs művek aránya kb. fele-fele. Minden bizonnyal tudatos ideológiai alapokon nyugodott a döntés, hogy Ajtayt, Bástit, Bullát, Daykát, Urayt kortárs – főleg szovjet – darabok szerepeiért tüntették ki. A háború előtti sztároknak ez volt „befogadási engedély”. Bár az is különös, hogy – megannyi kitűnő filmszerep ellenére – Barsi, Gábor Miklós és Ladányi is hasonló kategóriába került az indoklások szempontjából. A klasszikus darabok közül a *Bánk bán* emelkedett ki, szereplői közül 1952-ben hárman is Kossuth-díjat kaptak: Bartos Gyula, Szörényi Éva és Tökés Anna.

A Kiváló és Érdemes Művész címetek a korszakban külön sosem indokolták, tekintve, hogy ezek nem egyedi teljesítmény elismerésére szolgáltak. (Egyetlen kivételként Tapolczaynál említették meg klasszikus színdarabbeli alakításait.) A Jászai-díjakat viszont igen. Itt az arány a filmes teljesítmények felől nézve lényegesen jobb, csupán 2/3: 1/3 a színházi szerepek javára.

1948–57 között 11 filmrendező összesen 18 Kossuth-díjat kapott, a következő megoszlásban (zárójelben a díjak száma): Bán Frigyes (3), Fábri Zoltán (2), Gertler Viktor (1), Homoki Nagy István (1), Kalmár László (1), Keleti Márton (3), Máriaassy Félix (1), Nádasy Kálmán (2), Radványi Géza (1), Ranódy László (1), Várkonyi Zoltán (2). Nádasy Kiváló Művész lett (az Érdemes Művész átugrásával), míg Érdemes Művész címet Bán, Fábri, Gertler, Homoki Nagy, Keleti és Várkonyi ért el.

Az egyes rendezők szemszögéből vizsgálva a csúcstartó Keleti; őt 1951–54 között tüntették ki három Kossuth-díjjal és az Érdemes Művész címmel. Bán 1950-től 1954-ig gyűjtötte be mindezeket. Nádasdy ugyancsak e periódusban lett kétszeres Kossuth-díjas Kiváló Művész, Fábri és Várkonyi 1953–56 között kétszeres Kossuth-díjas Érdemes Művész.

A statisztikai adatok mellett nem kevésbé szemléletesek az indoklások, tehát hogy a Kossuth-díjat ki, melyik filmjéért kapta. Bán Frigyes: 1950: *Úri muri*, 1952: *Tűzkeresztség*, 1954: *Rákóczi hadnagya*. Fábri Zoltán: 1953: *Vihar* (valamint az *Erkel* díszleteiért), 1955: *Életjel*. Gertler Viktor: 1957: *Gázolás*; *Dollárpapa*. Homoki Nagy István: 1952: *Vadvízország*; *Egy kerecsensólyom története*. Kalmár László 1952: *Déryné*. Keleti Márton: 1951: *Különös házasság*, 1953: *Erkel*, 1954: *Kiskrajcár*. Máriássy Félix 1956: *Budapesti tavasz*. Nádasdy Kálmán: 1950: *Ludas Matyi*, 1954: *Föltámadott a tenger* (valamint az *Iffjú Gárda* c. opera rendezéséért). Radványi Géza 1949: *Valahol Európában*. Ranódy László 1956: *Szakadék* (valamint általában filmrendezői tevékenységéért). Várkonyi Zoltán: 1953: *A harag napja* c. színházi rendezésért, 1956: *Különös ismertetőjel*. A lista érdekessége, hogy a kifejezetten operarendező Nádasdyt csak a második alkalommal és akkor is csak részben jutalmazták színpadi munkáiért. Ráadásul 1945 után mindössze két filmet rendezett – s ezekért rögtön Kossuth-díjat kapott. Ranódy filmrendezői tevékenységének általában történő említése nyilvánvalóan Nádasdy e két filmjére vonatkozott, amelyekben társrendező volt, hiszen a *Szakadék* előtt csak egyetlen önálló filmet rendezett (*Hintónjáró szerelem*, 1954). Gertler 1957-es Kossuth-díját egyrészt azért tekintem az 1948–56 közötti éra részének, mert az indoklásban megnevezett filmjei e korszak termékei, másrészt pedig azért, mert az ő elismerésével zárult le a filmrendezők díjazásának „nagy korszaka”. Játékfilmes rendező ezt követően 13 évig nem kapott Kossuth-díjat (nem számítva az eredendően nem filmművész Nádasdy, életművet elismerő, 1965-ös harmadik Kossuth-díját). Az elsősorban színész és színházi rendező Várkonyi első alkalommal *A harag napja* c. darabért kapott Kossuth-díjat, amelyet utóbb játékfilmként is megrendezett, ugyanazon szereplőkkel, mint akiket a színházi alakításért vele együtt elismertek. Homoki Nagy életműve pedig a többiekhez képest azért egyedülálló, mert ő a természetfilmek alkotója volt. Az indoklások alapján jól látható, hogy az értékelt művek jellegük szerint alapvetően kettős célzatúak voltak: vagy ideológiai nevelőfilmek (akár irodalmi adaptáció formájában), vagy történelmi-patetikus alkotások, mintegy a kívánatos nemzettudat ápolására. Mindössze két olyan film van közöttük, amely évtizedek távlatából is maradandó értékűnek bizonyult: a *Valahol Európában* és a *Budapesti tavasz*.

Ami az egyéb filmes alkotókat illeti, a korszak játékfilmjeiben jószerevel ugyanazok a művészek működtek közre. Az operatőrök közül négyen kaptak kitüntetést, egyfajta lépcsőzetes rendben. 1950-ben Hegyi Barnabást a *Ludas Matyi*ért, Illés Györgyöt a *Szabóné*ért jutalmazták Kossuth-díjjal. 1953-ban Hegyi és Eiben István – a szakma doyenje – Érdemes Művész lett. Két évre rá Eiben „sikeres operatőri működéséért” megkapta a Kossuth-díjat is. A korszak végén Illés György, valamint Pásztor István lettek Érdemes Művészek. A díszlettervezők közül Oláh Gusztávot és Fülöp Zoltánt operai, Varga Mátyást színházi és filmgyári tevékenységéért tüntették ki Kossuth-díjjal. Csak Pán József kapott kifejezetten bizonyos filmekért, a *Különös házasság* és a *Felszabadult föld* díszleteiért Kossuth-díjat, 1951-ben. A két legelismertebb jelmeztervező – Márk Tivadar és Nagyajtay Teréz – ugyancsak színpadi jelmeztervekért részesült Kossuth-díjban. Végül két olyan személyről szövegek, akiknek a filmművészetért végzett tevékenységét ismerték el. 1949-ben Balázs Bélát filmesztétikai műveiért és a magyar filmgyártásnak nyújtott útmutatásaiért, Hont Ferencet színház- és filmesztétikai munkásságáért, főiskolai és filmgyári szervezőmunkájáért jutalmazták Kossuth-díjjal.

Az ötvenes évek első felében a Kossuth- és Jászai-díj egyszeri, adott teljesítmény elismerésére szolgált. Az egyszeri teljesítmény azonban mindig valamely film részeként jelentkezett. Ugyanakkor a jól sikerült – vagy a politikai vezetés által ilyennek minősített – filmek értelemszerűen magukban foglaltak díjazható egyéni produkciókat. Következésképpen a kitüntetések legalább annyira szóltak az indoklásban megnevezett filmeknek, mint az egyénnek. De filmes vonatkozású teljesítményekért olykor más művészeti elismeréseket is odaítéltek (Erkel-, József Attila-, Liszt-díj). Így az évenkénti értékelések sajátos „Oscar-díj”-jellegűt öltöttek, amelyet példákkal támasztok alá. Az összeállítás értelmezéséhez figyelembe kell venni, hogy egy díj indoklásában olykor több film is szerepelt, illetve ugyanazon teljesítményt több személynél is elismerték (megosztott díj). A díjazott filmek száma tehát gyakran meghaladta a ténylegesen kitüntetett alkotókét, de fordított helyzet is előfordult. A csúcstól öt Kossuth- és két József Attila-díjjal az *Erkel* (1952) című film tartja. Kossuth-díjat kapott a rendezésért Keleti Márton, a díszlettervekért Fábri Zoltán, a filmzenéért Kenessey Jenő, a színészi alakításért Pécsi Sándor és Fodor János, József Attila-díjat a forgatókönyvért Békeffy István és Thurzó Gábor. *Két Kossuth-, két Erkel- és egy Liszt-díjas* film a *Déryné* (1951): a rendezésért Kalmár László, a címszerepért Tolnay Klári Kossuth-díjas, a filmzenéért Kerekes János és Polgár Tibor Erkel-díjas, a címszereplő énekhangjáért Gyurkovics Mária Liszt-díjas lett. *Négy Kossuth-díjat* nyert el a *Különös házasság* (1951): a rendezésért Keleti Márton, a díszlettervekért Pán József, a színészi alakításért Pécsi Sándor és Somlay Artúr. *Három Kossuth- és egy József Attila-díjas* film a *Ludas Matyi* (1949), amelynek alkotói közül Nádasy Kálmán rendező, Hegyi Barnabás operatőr és Szabó Ferenc zeneszerző Kossuth-díjat, Szinetár György forgatókönyvíró József Attila-díjat kapott. *Három Kossuth-díjjal* büszkélkedett a *Felszabadult föld* (1950, r.: Bán Frigyes) és a *Föltámadott a tenger* (1953). Az előbbinél Szabó Pált (forgatókönyv), Pán Józsefet (díszletek) és Görbe Jánost (színészi alakítás): az utóbbinál Nádasy Kálmánt (rendezés), Szabó Ferencet (filmzene) és Maklár Zoltánt (színészi alakítás) tüntették ki. A *két Kossuth- és két Jászai-díjas* filmek közül a *Kiskrajcár* (1953) esetében Kossuth-díjat kapott a rendezésért Keleti Márton, a színészi alakításért Mészáros Ági; Jászai-díjat a színészi alakításért Kiss Manyi és Soós Imre. Ugyanilyen arányban jutalmazták a *Vihar* (1952) című filmet is: a rendezésért Fábri Zoltán Kossuth-díjat, a színészi alakításért Bihari József Kossuth-díjat, Kiss Manyi és Szemethy Endre Jászai-díjat kapott. *Két Kossuth- és két József Attila-díjas* film a *Dalolva szép az élet* (1950, r.: Keleti Márton), amelyben színészi alakításáért Kossuth-díjat Balázs Samu és Bihari József, a forgatókönyvért József Attila-díjat Békeffy István és Méray Tibor vehetett át. *Két Kossuth-, egy Jászai- és egy József Attila-díjas* film az *Életjel* (1954), rendezéséért Fábri Zoltán Kossuth-díjat, a színészi alakításért Solti Bertalan Kossuth-díjat, Sinkovits Imre Jászai-díjat, a forgatókönyvért Tardos Tibor József Attila-díjat nyert el. *Két Kossuth- és egy Jászai-díjas* a *Rákóczi hadnagya* (1953): Kossuth-díjas lett a rendezésért Bán Frigyes és a forgatókönyvért Barabás Tibor; Jászai-díjat Zenthe Ferenc kapott színészi alakításáért. *Egy Kossuth- és két József Attila-díjas* film az *Állami Áruház* (1952, r.: Gertler Viktor), amelyben Feleki Kamill színészként Kossuth-díjat, Barabás Tibor és Gábor Béla a darab – és a forgatókönyv – írójaként József Attila-díjat vehetett át. Az alkotói által *két Kossuth-díjat* elnyert művek között van a *Szakadék* (1956, r.: Ranódy László), a *Tűzkeresztység* (1951, r.: Bán Frigyes) és az *Úri muri* (1949, r.: Bán Frigyes). *Egy Kossuth- és egy Jászai-díjas* a *Simon Menyhért születése* (1954, r.: Várkonyi Zoltán). *Egy Kossuth- és egy József Attila-díjas* a *Budapesti tavasz* (1955, r.: Máriássy Félix) és a *Kis Katalin házassága* (1950, r.: Máriássy Félix). *Két Jászai-díjas* a *Liliomfi* (1954, r.: Makk Károly). *Egy Jászai- és egy József Attila-díjas* a *Semmelweis* (1952, r.: Bán Frigyes). Mindezek megerősítik azt a – rendezők elemzésénél már levont – következtetést, hogy a kultúrpolitika elsősorban két szempontot preferált a kitüntetésekénél: a történelmi témájú, a nemzeti múltat patetikusán bemutató filmeket (*Déryné*, *Erkel*, *Föltámadott a tenger*, *Rákóczi hadnagya*); illetve a szocializmus

ideológiai erősítését szolgáló alkotásokat (*Allami Áruház, Dalolva szép az élet, Életjel, Felszabadult föld, Kiskrajcár, Kis Katalin házassága, Különös házasság* (antiklerikalizmus!), *Ludas Matyi*).

A díjak és díjazottak utóéletének elemzése kívül esik e fejezet tárgyán, másutt részletesen tárgyaltam.³²⁸ Most, vázlatosan, annyit jegyzek meg, hogy az MSZMP Aczél György által irányított művészetpolitikájának komoly fejtörést okozott a Révai-korszak értékelése. A kontinuitás–diszkontinuitás problémakör szerves részét képezte a művészeti díjak hierarchiájának továbbélése, s ezen belül az addig odaítélt elismerések kezelése. A színművészek 1957 előtti és utáni kitüntéseit elemezve kiderül, hogy az új kultúrpolitika nem tudott mit kezdeni az 1956-ig díjazott filmszínészekkel. Az örökséget háromféle módon kezelték. Kivételként néhány esetben gyors döntésekkel (rögtön 1956 után) a kitüntetések szempontjából lezártak művészi pályákat. Másrészt a már odaítélt díjakat „lezárt életmű-díj”-ként értelmezve figyelmen kívül hagyták az újabb teljesítményeket. Ezáltal különösen a szóló Érdemes Művész címek váltak kvázi-életműdíjjá, de ilyeneknek tekinthetők a szóló Kossuth-díjak is. S végül, hosszú várakozási idővel biztosították a magasabb elismerést, lehetőleg ciklikusan, éreztetve ezzel a „felsőbb osztályba léphet” jelleget. E csöppet sem szimpatikus gondolkodásmód mögött azonban ott lapult a kitüntetések eredeti jogszabályi hierarchiájának megerősítési szándéka. Az a 49 színész ugyanis, akik 1948–56 között Érdemes vagy Kiváló Művész, illetve Kossuth-díj kitüntetésekben részesültek, 1956 után csupán további három Kossuth-díjat kaptak, ugyanakkor Érdemes Művésszé tizenketten, Kiváló Művésszé tizenhatan léptek elő, jelentősen befolyásolva ezzel a viszonyítási arányokat. Azaz: a Kossuth-díj relatíve erősödött.

Az 1957-ig elismert filmrendezők vonatkozásában az új vezetés még nagyobb gondban volt, hiszen ezeket az alkotókat korábban gyakorlatilag „túldíjazták”. A kitüntetések inflálódásának megakadályozása, illetve a korábbi művészetpolitika kritizálásának szándéka ellentétbe került a rendezők valós és vitathatatlan kvalitásával. Így nem meglepő, hogy 1956 után a Kiváló Művész címet közülük csupán négyen nem érték el: Homoki Nagy, Kalmár és Máriássy, valamint az emigrált Radványi Géza, aki ezután értelemszerűen semmilyen díjat nem kapott. Az 1957-ig kitüntetett rendezők utóbb további két Kossuth-díjat, három Érdemes és hat Kiváló Művész címet értek el. E tizenegy filmes alkotó összteljesítménye, a teljes életpályákat tekintve, 36 (!) művészeti kitüntetés.

³²⁸ Bolvári-Takács Gábor: *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948–1989. Összefoglaló tanulmány és díjregiszter*. Planétás Kiadó, Budapest, 1998. 53–55. o.

Források és irodalom

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár

MOL M-KS 276.f. 53.cs. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Politikai Bizottságának iratai

MOL M-KS 276. f. 54.cs. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Titkárságának iratai

MOL XVIII-2-b Népköztársaság Elnöki Tanácsa jegyzőkönyvei

MOL XIX-A-83-a Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

MOL XIX-I-1-i Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Művészeti Osztály iratai

MOL XIX-I-3-a Népművelési Minisztérium általános iratok

MOL XIX-I-3-n Népművelési Minisztérium kollégiumi értekezletek iratai

MOL XIX-I-3-r Népművelési Minisztérium Ellenőrzési Főosztály iratai

MOL XXVI-I-3 Magyar Állami Operaház iratai

Magyar Táncművészeti Főiskola Levéltára

Tanári értekezletek. 1/a. doboz: 1950/51 – 1959/60. 1. dosszié: Jegyzőkönyvek 1950–51.

Lőrinc György iratai. Jelentések ÁBI–I. 1949–1952 dosszié.

Felhasznált irodalom

A budapesti Operaház 100 éve. (Szerk.: Staud Géza), Zeneműkiadó, Budapest, 1984.

A fordulat évei. Politika, képzőművészet, építészet 1947–1949. (Szerk.: Standeisky Éva et al.), 1956-os Intézet, 1998.

A klasszikus balett iskolák első három évfolyamának tanjegyzete. Klavdia Armaszevszkoja, a Moszkvai Nagy Színház művésznőjének útmutatásai nyomán írta Lőrinc György; Szentpál Olga, Hidas Hédi és Szalay Karola közreműködésével. Színművészeti Főiskola jegyzetei. Kézirat gyanánt, Budapest, 1951.

A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve. (Szerk.: Ujfalussy József), Zeneműkiadó, Budapest, 1975.

A Lukács-vita (1949–1951). (Szerk.: Ambrus János), Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1985.

A magyar állam szervei 1944–1950. (Főszerk.: Boreczky Beatrix), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

A magyar állam szervei 1950–1970. (Főszerk.: Boreczky Beatrix), Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1993.

A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1954.

A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. (Főszerk.: Izsák Lajos), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1951. (Pártépítés Kiskönyvtára 25. szám)

A Magyar Népköztársaság kitüntetései. (Szerk.: Besnyő Károly), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.

- A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve, 1957. június 27–29. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957.
- A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig. (Szerk.: Blaskóné Majkó Katalin – Szőke Annamária), Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest, 2002.
- A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk.: György Péter – Turai Hedvig), Corvina Kiadó, Budapest, 1992.
- A nagy építészeti vita (1951). In: Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból. (Szerk.: Major Máté – Osskó Judit), Corvina Kiadó, Budapest, 1981.
- A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. (Szerk. biz.: Felszeghy Ferenc et al.), Társadalmi Könyv és Lapkiadó Vállalat, Budapest, é. n. (1943).
- A százéves színésziskola. Írások és képek múltról és jelenről a Színház- és Filmművészeti Főiskola centenáriuma. (Szerk.: Csillag Ilona), Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1964.
- A színpadi tánc története Magyarországon. (Szerk.: Dienes Gedeon – Fuchs Lívía), Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989.
- Az SZKP XIX. kongresszusának anyaga (1952. október 5–14.). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952.
- Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar. JATE Kiadó, Szeged, 1989.
- Andrási Gábor – Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András: Magyar képzőművészet a 20. században. Corvina Kiadó, Budapest, 1999.
- B. Egey Klára: Színpadi táncművészetünk fejlődése a reformkorban és a szabadságharc első szakaszában. In: A magyar balett történetéből. (Szerk.: Vályi Rózsi), Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1956.
- Balogh Sándor – Föglein Gizella – Gergely Jenő – Izsák Lajos: Magyarország története 1918–1975. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- Bence Gyula: A Képzőművészeti Főiskola története. In: Száz éves a Képzőművészeti Főiskola 1871–1971. (Szerk.: Végvári Lajos), Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest, 1972.
- Bodnár György: A szocialista irodalompolitikai fordulat ellentmondásai. In: A magyar irodalom története 1945–1975. I. kötet. Irodalmi élet és irodalomkritika. (Szerk.: Béládi Miklós), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Bogdány Ferenc: Táncművészet és műveltség. In: Az Állami Balett Intézet húsz éves fennállásának jubileumi évkönyve. (Szerk.: Lugossy Emma), Állami Balett Intézet, Budapest, 1970.
- Bolvári-Takács Gábor: A Magyar Szocialista Munkáspárt művészetpolitikájának fő vonásai, 1956–1989. In: Útközben. A Neveléstudományi Doktori Program Évkönyvei 3. (Szerk.: Pusztai Gabriella – Németh Nóra Viktória), CHERD, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2011.
- Bolvári-Takács Gábor: A művészeti főiskolák szervezeti fejlődése a második világháborúig = Valóság, 2002. 1. szám
- Bolvári-Takács Gábor: A színházügy jogi és szervezeti kereteinek alakulása (1945–1989) = Jogtudományi Közlöny, 1996. 7–8. szám
- Bolvári-Takács Gábor: A Táncművészeti Iskola első és egyetlen tanéve, 1950 = Parallel, 2010. 18. szám
- Bolvári-Takács Gábor: A Táncművészeti Iskola létrehozása 1949-ben = Tánc tudományi Közlemények, 2009. 2. szám
- Bolvári-Takács Gábor: Az Állami Balett Intézet jogállásának fél évszázados fejlődése = Jogtudományi Közlöny, 2000. 3. szám
- Bolvári-Takács Gábor: Az Állami Balett Intézet létrehozásának politikai körülményei = Kritika, 2000. 8. szám

- Bolvári-Takács Gábor: Az MSZMP művelődéspolitikai irányelveinek keletkezéstörténete = Múltunk, 1995. 4. szám
- Bolvári-Takács Gábor: Életmű és számvetés (Ortutay Gyula: Napló I–III.) = BUKSZ Budapesti Könyvszemle, 2010. 3. szám
- Bolvári-Takács Gábor: Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948–1989. Összefoglaló tanulmány és díjregiszter. Planétás Kiadó, Budapest, 1998.
- Bolvári-Takács Gábor: Kossuth-díj tánclépésben. A magyar táncművészet kiválóságai = Táncművészet, 2009. 1. szám
- Bolvári-Takács Gábor: Művészeti felsőoktatás és autonómia 1945–1993. A művészeti egyetemek szervezeti fejlődése az autonómia ígéretétől a tényleges autonómiáig = Zempléni Múzsza, 2001. 3. szám
- Bolvári-Takács Gábor: „Nem Mozart művészetét akarjuk támadni”. Kísérlet az Operaház politikai átszervezésére 1950-ben = Muzsika, 2010. 9. szám
- Bolvári-Takács Gábor: Rögös úton. Dokumentumok az Állami Balett Intézet első tanévéből. In: Hagyomány és újítás a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánckutatásban. (szerk.: Németh András et al.), Magyar Táncművészeti Főiskola – Planétás Kiadó, Budapest, 2008. (Táncművészet és tudomány I.)
- Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája. Zeneműkiadó, Budapest, 1985.
- Bundev-Todorov Ilona: A Magyar Iparművészeti Főiskola története 1945–1973 = Ars Hungarica, 1978. 1. szám
- Cikkek I. V. Sztálin „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című művéről és az SZKP XIX. kongresszusáról. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.
- Csende Béla: Békés-Tarhos. Az első magyar állami énekiskola élettörténete (1946–1954), Békés Városi Tanács VB, Békés, 1976.
- Csillag Miklós: Az Új Zenei Szemle megindulása elé = Új Zenei Szemle, 1950. 1. szám.
- Darvas Gábor: Zenei zseblexikon. Zeneműkiadó, Budapest, 1978.
- Darvas József: A márciusi határozat és a kulturális forradalom feladatai. In: Darvas József: Új népért, új kultúráért. Tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956.
- Darvas József: Tömörüljünk széles, megbonthatatlan egységbe a Hazafias Népfront zászlaja alatt. In: A Hazafias Népfront I. országos kongresszusa. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1954.
- Darvas József: Új népért, új kultúráért. Tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956.
- Devich Márton: Oktatás és kutatás – két úr szolgálja. Ötven éves a Zeneakadémia zenetudományi tanszaka = Muzsika, 2001. 11. szám
- Dienes Gedeon: A mozdulatművészet története. Orkesztika Alapítvány, Budapest, 2005².
- Én, Maja Pliszeckaja. Planétás Kiadó – Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest, 2009. (Táncművészet és tudomány II.)
- Erényi Tibor: Révai József. In: A szocialista forradalomért. (Szerk.: Bakó Ágnes), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994. (Főszerk.: Schéry Gábor), Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft., Budapest, 1995.
- Farkas László: Hómantól Ortutayig. Történelmi évek egy magyar minisztériumban 1934–1949. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002.
- Fenyves Márk: Dokumentumok tükrében – A magyar mozdulatművészeti iskolák vitái. In: Tánc tudományi Tanulmányok 2002–2003. (Szerk.: Kővágó Zsuzsa), Magyar Tánc tudományi Társaság, Budapest, 2005.
- Ferenczi Ilona: Zenetudományi képzés a Zeneművészeti Főiskolán. In: A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve. (Szerk.: Ujfalussy József), Zeneműkiadó, Budapest, 1975.

- Fogarasi Béla: A hároméves terv és a kultúra. In: Fogarasi Béla: Tudomány és demokrácia. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948.
- Fogarasi Béla: Tudomány és szocializmus. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956.
- Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949. (Szerk.: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor), Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947. IKVA Kiadó, Budapest, 1995.
- Fuchs Lívia: Egy elfelejtett egyesület dokumentumaiból. In: Táncművészeti Dokumentumok 1990. (Szerk.: Péter Márta), Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 1990.
- Fuchs Lívia: Száz év tánc. Bevezetés a táncművészet XX. századi történetébe. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.
- Fülep Lajos: Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- Gádor Ágnes – Szirányi Gábor: A Zeneakadémia. M és M Goldprint Kft., Budapest, é. n. (1997).
- Gati, Charles: Magyarország a Kreml árnyékában. Századvég Kiadó, Budapest, 1990.
- Gereben Ágnes: Művészet és hatalom. Orosz írók a XX. században. Új források. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- Gorbunov, V. V.: Lenin és a Proletkult. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- Gorkij, Makszim: A szocialista realizmusról. In: Makszim Gorkij: Valóság és irodalom, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.
- Hang-szálak. Nemzeti Filharmonikus Zenekar 1923–2008. (Szerk.: Aradi Péter – Mesterházi Gábor), Budapest, 2008.
- Harangozó Gyula – Harangozó Gyuláról. = Premi-air. A Magyar Nemzeti Balett Alapítvány lapja, 1999. 1. szám
- Hauser Arnold: A művészet szociológiája. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- Helyünk a deszkákon. Gellért Endre színházi írásai. (Szerk.: Molnár Gál Péter), Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1981.
- Homolya István: Nagy magyar hegedűsök a Főiskola élén. Hubay Jenő és Zathureczky Ede. In: A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve. (Szerk.: Ujfalussy József), Zeneműkiadó, Budapest, 1975.
- Hont Ferenc: Valóság a színpadon. Színháztudományi Intézet, Budapest, 1960.
- Horváth Márton: Munkásság és művészet. In: Horváth Márton: Lobogónk: Petőfi. Irodalmi cikkek és tanulmányok. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.
- Horváth Márton: Művészetpolitika, húsz év távlatából. In: Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból 1945–1975. Corvina Kiadó, 1976.
- Hruscsov, Nyikita Szergejevics: A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén 1956. február 25. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- Iratok a magyar zeneoktatás történetéhez 1945–1956. (Összeáll. és szerk.: Berlász Melinda – Tallián Tibor), MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1984. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 5.)
- Ivanovszkij, Nyikolaj Pavlovics: Balnij tanyec XVI–XIX. vv. Moszkva, 1948.
- Ivanovszkij, Nyikolaj Pavlovics: Történelmi társas táncok, Állami Balett Intézet, é.n.
- Jegorov, A.: A művészet és a társadalmi élet. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1961.
- Justus Pál: Művészet – valóság – világnézet. In: Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból 1945–1975. Corvina Kiadó, 1976.
- K. P.: Az új magyar kultúra minisztériuma = Szabad Nép, 1949. június 12.,

- Kaán Zsuzsa: Kun Zsuzsa, a balerina. Nemzetközi Tánc- és Kultúra Alapítvány – Trionfo Kft., Budapest, 2010.
- Kagan, Mojszej Sz.: A marxista–leninista esztétika alapjai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- Kalinin, Mihail Ivanovics: A kommunista nevelésről. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.
- Kardos József: Iskola a politika sodrásában (1945–1993). Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- Keresztury Dezső: A mai magyar művelődéspolitikai irányelvei. In: Mai magyar művelődéspolitikai. Elvek, tervek, eredmények, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Budapest, 1946.
- Kiss Iлона: Tenyér és ököl. A sztálinizmus színháza: 1927–1953. In: Színház és diktatúra a 20. században. (Szerk.: Lengyel György), Corvina Kiadó – Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2011.
- Kodály Zoltán: Közélet, vallomások, zeneélet (Szerk.: Vargyas Lajos), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Koltai Tamás: Major Tamás. A Mester monológja, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Korossy Zsuzsa: „Rólunk nemigen szól a mese” Pillanatképek a magyar színházi életről 1953-ban. In: Digitális színház-történet. Színház-történeti és módszertani tanulmányok. (Szerk.: Gajdó Tamás), Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2009.
- Korossy Zsuzsa: Színházirányítás a Rákosi-korszak első felében. In: Színház és politika. Színház-történeti tanulmányok, 1949–1989 (Szerk.: Gajdó Tamás), Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2007.
- Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjasok 1948–2008. I–II. kötet. (Szerk.: Gyuricza Péter – Mórítz Rita – Szalay Antal), Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- Kossuth-díjasok és Állami Díjasok almanachja 1948–1985. (Szerk.: Darvas Pálné – Klement Tamás – Terjék József), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Köpeczi Béla: A magyar kultúra útja (1945–1985). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
- Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból 1945–1975. Corvina Kiadó, 1976.
- Ladányi Andor: Felsőoktatási politika 1949–1958. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Lenin és Lunacsarszkij. Levelek, dokumentumok, feljegyzések. (Vál.: Urbán Nagy Rozália, szerk.: Szabó Mária), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966.
- Lenkei Júlia: A mozdulatművészet Magyarországon. Vázlatos történet. Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2004. (Theatron Füzetek 1.)
- Lenkei Júlia: A Mozdulatművészeti Tanítóképzőtől a Balettintézetig = Kritika, 2001. 2. szám
- Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Szervezeti és Működési Szabályzata (sokszorosított kiadvány), Budapest, 1972.
- Losonczi Géza: Az Operaház legyen a népé! = Szabad Nép, 1950. február 5.
- Losonczy Géza: Kultúrpolitikánk néhány kérdéséről = Szabad Nép, 1949. december 28., Losonczy Géza levele Révai Józsefnek 1949. július 14-én. (Közreadja: Standeisky Éva) = Budapesti Negyed, 1995. 8. szám
- Lukács György: A Magyar Kommunista Párt és a magyar kultúra. In: Lukács György: Új magyar kultúráért. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.
- Lukács György: Demokrácia és kultúra. In: Lukács György: Irodalom és demokrácia. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1947.
- Lukács György és a művelődéspolitikai. (Szerk.: Soós Pál), MTA DAB, Debrecen, 1986.

- Lukács György: Szabad vagy irányított művészet? In: Lukács György: Irodalom és demokrácia. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1947.
- Lukács György: Valóság és művészet. In: Lukács György: Új magyar kultúráért. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.
- Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics: A művészképzés alapjai. In: Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: A zene világában. Válogatott cikkek, beszédek, tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics: A szovjet állam és a művészet. In: Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák (Szerk.: S. Nyíró József), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics: A szovjet hatalom színházi politikájának alapjai. In: Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: Viták és kritikák (Szerk.: Szekeres Zsuzsa), Színháztudományi Intézet, Budapest, 1965. (Korszerű színház 80–81. szám)
- Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics: Osztályharc a művészetben. In: Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák (Szerk.: S. Nyíró József), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics: Válogatott esztétikai munkák (Szerk.: S. Nyíró József), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- Maácz László: Rendszerváltások a magyar tánckultúrában. In: Táncstudományi Tanulmányok 1990–1991. (Szerk.: Maácz László), Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 1992.
- Macrea-Toma, Ioana: Írói intézmények a román államszocializmusban. Ideológiai kindulópontok és szakmai következtetések = Múltunk, 2011. 1. szám
- Made in MOME 2007. (Szerk.: Fülöp József), Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Budapest, 2007.
- Magyar Iparművészeti Főiskola (információs kiadvány), Budapest, 1971.
- Magyar kódex 6. Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete 1918–2000. (Főszerk.: Szentpéteri József, szerk.: Hargitai György, Stemler Gyula), Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.
- Major Rita: Tánc történet és nemzeti romantika (1837–1848). In: Magyar színháztörténet 1790–1873. (Szerk.: Kerényi Ferenc), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Malenkov, Georgij Makszimilianovics: A Központi Bizottság beszámolója az SZK(b)P XIX. kongresszusának. In: Az SZKP XIX. kongresszusának anyaga (1952. október 5–14.). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952.
- Mann Miklós: Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998. Oktatási Minisztérium, Budapest, 2001.
- Márkus László: Az Operaház mélyen tisztelt bérlőihez. In: A Magyar Királyi Operaház évkönyve, 57. játékév. Kiadja a Magyar Királyi Operaház Igazgatósága, Budapest, 1940–1941.
- Maróthy János. Zene, forradalom, szocializmus. Szabó Ferenc útja. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- Mezei Ottó: Az Orsz. m. kir. Iparművészeti Iskola (1880–1944) oktatási rendszere és forrásai = Művészettörténeti Értesítő, 1975. 1. szám
- Molnár János: A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Művelődéspolitika. Tankönyv. (Szerk.: Tóth István), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988/1989.
- N. Szabó József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- Nánay István: Tanodától – egyetemig. Az intézményes magyar színház- és filmművészképzés száznegyven éve. Színház- és Filmművészeti Egyetem, Budapest, 2005.

- Novikov, V.: A párt és a szovjet irodalom. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.
- Nyáry László: Színházak szervezeti, szolgálati és fegyelmi szabályai (Művészek, műszakiak és egyéb színházi alkalmazottak illetmény- és nyugdíjúgyei, valamint jogai és kötelességei). Budapest, 1950.
- Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900–1991. (Szerk.: Krausz Tamás – Szilágyi Ákos), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Ortutay Gyula: Művelődéspolitikánk alapelvei. In: Ortutay Gyula: Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek. Hungária Könyvkiadó, Budapest, 1949.
- Ortutay Gyula: Napló I. 1938–1954. (Szerk.: Markó László), Alexandra Kiadó, Pécs, 2009.
- Parkinson, C. Northcote: Parkinson törvénye vagy az Érvényesülés Iskolája. Minerva, Budapest, 1985.
- Péteri Lóránt: Kodály az államszocializmusban (1949–1967) – kultúrpolitika- és társadalomtörténeti tanulmány. In: Kodály Zoltán és tanítványai. A hagyomány és a hagyományozódás vizsgálata két nemzedék életművében. (Szerk.: Berlász Melinda), Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2007.
- Péteri Lóránt: Szabolcsi Bence és a magyar zeneélet diskurzusai (1948–1956) = Magyar Zene, 2003. 1. és 2003. 2. szám
- Péteri Lóránt: Zene, tudomány, politika. Zenetudományi Gründerzeit és államszocializmus (1951–1953) = Muzsika, 2002. 1. szám
- Pomogáts Béla: A Felelet és a Déry vita. In: A magyar irodalom története 1945–1975. III. kötet. A próza (Szerk.: Béládi Miklós – Rónay László), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Póto János: Emlékművek, politika, közgondolkodás. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989.
- Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Rákosi Mátyás: A fordulat éve. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948.
- Révai József: A demokratikus nevelés szelleme. In: Révai József: Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott beszédek és cikkek (1945–1949). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.
- Révai József: A kultúra területén is fel kell zárkóznunk a szocialista építés egyéb nagy eredményeihez. Megkezdte munkáját a népművelési minisztérium = Szabad Nép, 1949. szeptember 27.
- Révai József: A magyar értelmiség útja. In: Révai József: Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott beszédek és cikkek (1945–1949). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.
- Révai József: A magyar irodalom feladatai. In: Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952.
- Révai József: Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott beszédek és cikkek (1945–1949). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.
- Révai József: Ifjúkori írások (1917–1919). (Sajtó alá rendezte: F. Majláth Augusztina és Agárdi Péter), Akadémiai Kiadó, 1981.
- Révai József: Irodalmi tanulmányok. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.
- Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952.
- Révai József: Megnyitó beszéd a szovjet festmények kiállításán. In: Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból 1945–1975. Corvina Kiadó, 1976.
- Révai József: Megnyitó beszéd az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon. In: Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból 1945–1975. Corvina Kiadó, 1976.
- Révai József: Munkásifjakat az egyetemekre és a középiskolákba. In: Révai József: Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott beszédek és cikkek (1945–1949). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.

- Révai József: Színház- és filmművészetünk kérdéseiről. In: Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952.
- Révai József: Válogatott irodalmi tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960, 1968.
- Révai József: Válogatott történelmi írások I–II. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966.
- Rieder Gábor: Szocreál. Festészet a Rákosi-korban. MODEM, Debrecen, 2008.
- Rudas László: Irodalom és demokrácia = Társadalmi Szemle, 1949. június–július
- Rudas László: Sztálin, mint az élenjáró tudomány korifeusa. In: Rudas László: Elmélet és gyakorlat. Összegyűjtött tanulmányok. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.
- Siklós Olga: A magyar drámairodalom útja 1945–1957. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- Soós Pál: A művelődéspolitikus Révai József portréjához. In: Soós Pál: Művelődéelméleti és művelődéspolitikai tanulmányok. Acta Andragogiae et Culturae 3. szám, KLTE, Debrecen, 1981.
- Standeisky Éva: A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Standeisky Éva: Alkotók közszerepben. A Magyar Művészeti Tanács. In: Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, 2005.
- Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, 2005.
- Statisztikai évkönyv 1949–1955. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1957.
- Szabó Bálint: Az „ötvenes évek.” Elmélet és politika a szocialista építés első időszakában Magyarországon 1948–1957. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Száz éves a Képzőművészeti Főiskola 1871–1971. (Szerk.: Végvári Lajos), Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest, 1972.
- Székely Endre: Egy szovjetunióbeli utazás tapasztalatai = Új Zenei Szemle, 1950. 2. szám
- Székely György: „Folyton lobog”. Hont Ferenc pályaképe. In: Színház és politika. Színháztörténelmi tanulmányok, 1949–1989. (Szerk.: Gajdó Tamás), Országos Színháztörténelmi Múzeum és Intézet, Budapest, 2007.
- Szekeres József – Szilágyi György: Circus. Fejezetek a magyar cirkuszművészet történetéből. Magyar Cirkusz és Varieté Vállalat, Budapest, 1979.
- Szerdahelyi István: A magyar esztétika története (1945–1975). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- Szigeti József: Lenin és a művészet pártossága. In: A művészeti pártosságról. (Szerk.: Bojtár Endre – Szerdahelyi István), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Szilágyi Gábor: Életjel. A magyar filmművészet megszületése 1954–1956. Magyar Filmintézet, Budapest, 1994.
- Szilágyi Gábor: Tűzkeresztség. A magyar játékfilm története 1945–1953. Magyar Filmintézet, Budapest, 1992.
- Színház és diktatúra a 20. században. (Szerk.: Lengyel György), Corvina Kiadó – Országos Színháztörténelmi Múzeum és Intézet, Budapest, 2011.
- Színház és politika. Színháztörténelmi tanulmányok, 1949–1989. (Szerk.: Gajdó Tamás), Országos Színháztörténelmi Múzeum és Intézet, Budapest, 2007.
- Sztálin, Joszif Visszarionovics: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.
- Sztálin, Joszif Visszarionovics: Marxizmus és nyelvtudomány – A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.
- T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993). Budapest, 1993.
- Téglás János: A Baumgarten-alapítvány ünnepei. Beszédok, megemlékezések. Argumentum Kiadó – Palatinus Kiadó, Budapest, 2000.

- Tokaji András: Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon 1945–1956. Zeneműkiadó, 1983.
- Tóth Dezső: Művészet és politika viszonya 40 év tükrében. In: Tóth Dezső: Közösség és irodalom. Tanulmányok, cikkek, interjúk. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Budapest, 1949.
- Vaganova, Agrippina Jakovlevna: Osznovi klasszicseszka tanca. Moszkva, 1934.
- Vaganova, Agrippina Jakovlevna: A klasszikus balett alapjai. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1951.
- Valuch Tibor: A magyar művelődés 1948 után. In: Magyar művelődéstörténet. (Szerk.: Kósa László), Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Vályi Rózsi: A táncművészet története. Zeneműkiadó, Budapest, 1969.;
- Vitányi Iván: A mozgásművészetéről = Táncoló Nép, 1950. október–december
- Vitányi Iván: A mozgásművészetéről tartott ankét eredményei = Táncművészet, 1951. 1. szám
- Volkov, Szolomon: Sosztakovics és Sztálin. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.
- Wehner Tibor: Köztéri szobraink. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Zaharov, Rosztyiszlav Vlagyimirovics: Iskusztvo baletmejsztera. Moszkva, 1954.
- Zoltai Dénes: Egy írástudó visszatér. Lukács György 1945 utáni munkásságáról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Zsdánov, Andrej Alekszandrovics: A művészet és filozófia kérdéseiről. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.